

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

PAPP BARBARA

KÁLVINIZMUS, „SZEKTA”, LÁZADÁS A KASZÁSKERESZTESEK ÉS DÉVAVÁNYA

Történelemtudományi Doktori Iskola
Vezetője: Dr. Székely Gábor DSc., egyetemi tanár
Művelődéstörténet Doktori Program,
Vezetője: Dr. Kósa László MHAS., egyetemi tanár

A bizottság tagjai és tud. fokozatuk:

A bizottság elnöke: Dr. Kardos József DSc., professor emeritus
Hivatalosan felkért bírálók: Dr. Tökéczki László CSc., habilitált egyetemi docens
Dr. Erdmann Gyula CSc.

A bizottság titkára: Dr. Halmos Károly PhD.

A bizottság további tagjai: Dr. Kiss Réka PhD.
Dr. Richly Gábor PhD., Dr. Kiss Gy. Csaba CSc.(póttagok)

Témavezető és tud. fokozata:

Dr. Kósa László MHAS., egyetemi tanár

Budapest, 2010

TARTALOMJEGYZÉK

1. BEVEZETÉS	3
1.1. A társadalmi konfliktusok, lázadások vizsgálatáról	3
1.2. A lázadások magyar kutatásai	4
1.3. A kaszáskeresztes mozgalom a szakirodalomban	7
1.4. Kaszáskeresztesek	10
1.5. Dévaványai kaszáskeresztesek	19
1.6. A kutatásra vonatkozó megfontolások	25
2. A VÁLTOZÓ TÉR	27
2.1. Dévaványa „térképének” alakulása	27
2.2. A földreform és a szimbolikus térképződés	32
3. NEMESI HAGYOMÁNY	43
3.1. Nemesek utódai	43
3.2. „Kiváltságosok”	46
4. VALLÁSI ELLENTÉTEK	56
4.1. Reformátusok és a katolikusok	56
4.2. Más vallások	65
4.3. Hívők	71
4.4. Kálvinisták	74
4.5. Kálvinisták és hívők	85
5. ELLENZÉKIEK TÁRSADALMA	89
5.1. Ellenzéki „örökség”	89
5.2. Márciusi karnevál	92
5.3. „Apák” és ványaik	97
6. GAZDASÁGI GONDOK	108
6.1. Birtokmegosztás	109
6.2. Foglalkozás	111
6.3. Gazdálkodás	113
6.4. Vagyonszerzés és megélhetés	116
6.5. Gazdák és cselédek	118
6.6. Szegénység és adakozás	120
6.7. Gazdálkodás: változás és lemaradás	124
7. KÖZÖSSÉG, REMÉNYTELENSÉG	127
7.1. Demográfia	128
7.1.1. Válások és áttérések	130
7.1.2. A népesség változása	133
7.1.3. Öngyilkosságok	137
7.2. Egyesületek	141
7.2.1. Alapítások	141
7.2.2. A Tökerési Olvasókör	145
7.2.3. Az Iparosok és Kereskedők Olvasóköre	147
7.2.4. Az olvasókörök az első világháború után	150
7.2.5. Előadások az olvasókörökben	153
7.3. Reménytelenség?	164
8. ÖSSZEGZÉS	167
9. Ábrák, táblázatok	173
10. Felhasznált iratok; hivatkozások	192

1. BEVEZETÉS

1936 áprilisában a nyomozó hatóságok felderítették a kaszáskereszteseknek (a Nemzeti Szocialista Magyar Munkáspártnak) a rendszer erőszakos megdöntésére irányuló összeesküvését. A pártot feloszlatták, a szervezkedőket bíróság elé állították, így a tervezett forradalom a kivitelezésig nem jutott el. Tehát valamiféle elakadt, csonka társadalmi lázadással állunk szemben: olyan drámával,¹ amelynek színre vitelét megakadályozták.

1.1. A társadalmi konfliktusok, lázadások vizsgálatáról

A történettudományon belül az angolszász – eredetileg marxista irányultságú – társadalomtörténet kezdett behatódobban foglalkozni az elnyomottakként számon tartott néprétegekkel és mozgalmakkal. Eric Hobsbawm például a társadalmi radikalizmus dél-európai primitív formáit és megnyilvánulásait mutatta be; de a brit munkásság történetéről is publikált.² E. P. Thompson szintén kutatta az angol munkásság osztályá szerveződését, és – többek között – az éhséglázadásokat is: Thompson szerint ezek kitörésére nem elegendő magyarázat az éhínség, ehelyett a nép igazságérzetének sérülései, a hatalom mulasztásai álltak a háttérben.³ Az angol marxisták mellett az amerikai társadalomtudósok is alapvető jelentőségűek a lázadások, tömegmozgalmak történeti kutatása terén: elsősorban Charles Tilly, illetve Tillyék nevét kell megemlítenünk.⁴ Charles Tilly vezette be a tömegakciók csoportosítását: ezen belül kompetitív, reaktív és proaktív formákat különböztetett meg. Eszerint az első főleg a kora újkorban jellemző, egy településen belüli foglalkozási, vallási, lakóhelyi közösségeinek összeütőközését jelenti; a reaktív az államnak és a kapitalizmus hatalmának kiterjesztése ellen, a régi kedvezőbb helyzet megtartására vagy visszaszerzésére irányuló tömegakció formája; a proaktív pedig a jogok bővítésére, az államhatalom átvételére készülő, felülről szervezett mozgalom.⁵

A társadalmi konfliktusok, lázadások kutatására mindenképpen termékenyítően hatottak a történetírás új irányzatai: a történeti antropológia, a mentalitástörténet, az Alltagsgeschichte, a mikrotörténelem és az új kultúrtörténet. Az új irányzatok olyan

¹ TURNER 1974, 23-59.

² HOBSBAWM 1974., HOBSBAWM 1984.

³ THOMPSON 1971., THOMPSON 2007.

⁴ TILLY – TILLY – TILLY 1975., TILLY 1986.

⁵ Ismerteti GYÁNI 2002c, 178-180.

társadalmi rétegekkel – munkásokkal, parasztokkal – kezdtek foglalkozni, amelyek iránt korábban alig érdeklődött a történettudomány, illetve a hagyományos megközelítésekkel csak rendkívül korlátozott tapasztalatokat szerezhettek róluk, viszont az antropológiai, a – tágabb értelemben vett – kultúra vizsgálatára, értelmezésére irányuló módszerek segítségével lehetőség nyílt a mélyebb megértésre. Az általuk használt dokumentumok jelentős része éppen a konfliktusok, lázadások kivizsgálása alkalmával, a hatósággal való találkozáskor keletkezett: mint például Emmanuel Le Roy Ladurie is inkvizíciós anyagokból kiindulva tárta fel egy 14. századi okszitán falu életét; Carlo Ginzburg szintén ilyen forrásokra támaszkodva, a boszorkányvadás kapcsán elemezte a népi kultúrát; hasonlóra vállalkozott egy eretnekséggel vádolt molnár világgépének rekonstrukciója révén.⁶ De nem csupán a forrásfelhasználás kapcsolta az új irányzatokat a társadalmi konfliktusokhoz, az erőszakhoz: ezeket a jelenségeket tekintve nem elégedtek meg a hagyományos, főként a gazdaságra összpontosító magyarázatokkal. Natalie Zemon Davis például a kora újkori vallásos erőszak okait a közösség értékeinek veszélyeztetettségében látta; Giovanni Levi szerint a falusi ördögűző ellentétbe kerülése a hatalommal annak tulajdonítható, hogy Chiesa így kívánta visszaszerezni családja presztízsét; Paul Boyer és Stephen Nissenbaum szerint a salemi puritánokat szintén az motiválta a boszorkányvadászkodásokra, hogy veszélyeztetve érezték magukat a kapitalizálódás tendenciái által.⁷ Az új kultúrtörténeti megközelítés révén új értelmezést nyerhettek az olyan közismert lázadások is, mint az orosz vagy a francia forradalom, és sajátos tiltakozásként jelentek meg az olyasféle, a ma embere számára meglehetősen idegennek tűnő tettek, mint a macskák lemészárlása.⁸

1.2. A lázadások magyar kutatásai

A lázadások, tömegmozgalmak kutatásával kapcsolatban Magyarországon bizonyos kettősség jelentkezett. Egyrészt kutatások tömege áll rendelkezésünkre ezeken a területeken. Már a mozgalmakkal egy időben jelentkeztek kortárs elemzések, az eseményekre magyarázatokat és megoldásokat megtalálni vélő írók.⁹ Az második világháborút követően, az osztályellentéteket központi jelentőségűnek vélő marxista ideológia hivatalossá válása következtében a forradalmi megmozdulásokkal, illetve

⁶ LA ROY LADURIE 1997., GINZBURG 1983., GINZBURG 1991.

⁷ DAVIS 2001., LEVI 2001., BOYER – NISSENBAUM, 2002.

⁸ LIH 1990., HUNT 1984., DARNTON 1984.

⁹ Például: ECSERI 1898; MAILÁTH 1898; NAGY 1924.

azok előkészítésére irányuló törekvésekkel, a társadalom alsó rétegeinek szervezkedéseivel előszeretettel foglalkozott a történettudomány. (Különösen a 19. és 20. századi munkás- és szegényparasztmozgalmak eseménytörténeti feldolgozottsága érdemel figyelmet.) Másrészt számos tanulmány megjelenése ellenére mégis alig léteztek olyan elemzések, amelyek ne lennének „pártszerűek”, hiszen a szerzők nem elsősorban a történeti megismerést, hanem a radikális megoldásokért kiáltó társadalmi ellentétek bemutatását tartották szem előtt.

Részben ehhez az ideológia-orientált megközelítéshez kapcsolódott, hogy csak elvétve fogalmazódott meg a kérdés: miért éppen ott, akkor került sor ilyesfajta eseményekre (vagy ezek előkészítésére)? A hagyományos magyarázat: a résztvevők rossz gazdasági, demográfiai, társadalmi-politikai helyzete, mely – az elemzők szerint – bőven elégséges ok a forradalmi megmozdulásokra. „Unalomig ismertek” azok az eszmefuttatások, amelyek „kimerítően ecsetelik a földbirtokmegosztás aránytalanságait, a nyomasztó piaci viszonyokat, a túlnépesedést, a vidék aluliparosodottságát, a kedvezőtlen bérvizonyokat” – állítja Gyáni Gábor.¹⁰ A gazdasági determinista látásmód mindenestre nem keresett mélyebb összefüggéseket, ami az ideológiai elfogultságot tekintve tulajdonképpen teljesen érthető, ugyanis a marxista tételek vallói számára a társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségek magukban rejtették a felkelések lehetőségét, az „uralkodó osztályok” ellen fordulást. Így a mozgalmak létrejötte alapjának a különösen nagy szegénységet és elnyomást, esetleg – az előbbi jellemző kiegészítéseként – a megfelelő világnézetűek által az elnyomottak körében végzett felvilágosító munkát tekintették.

Magyarországon a '80-as években támadt fel az igény a lázadásokra vonatkozó mélyebb magyarázatok keresésére. Szabó Ferenc az agrárszocialista mozgalmak kapcsán, egy 1981-es előadásában fogalmazta meg, hogy nagyobb figyelmet kellene fordítani a „kollektív küzdelmi és tudati hagyományokra” az efféle mozgalmak feltérképezésében: szerinte az alföldi mezővárosokban jól kimutatható az önrendelkezési igény évszázadokon átívelő hagyománya, különösen a Viharsarok tűnik ki szervezettségével.¹¹ Ezt a gondolatmenetet követve, egy 1997-es tanulmányában kifejtette, hogy a viharsarki mezővárosok lakóinak eszmevilága, gondolkodásmódja –

¹⁰ GYÁNI 2002c, 175., vö. GYÁNI 1991, 345-354. (Az agrárszocialista mozgalmakra vonatkozó történeti feldolgozások, a teljesség igénye nélkül: SIMON 1953; BALASSA 1956; PÖLÖSKEI – SZAKÁCS 1962; TÓTH 1963; KISS 1968; VIRÁGH 1979; KOVÁTS 1966; FARKAS 1968; VIRÁGH 1988; FARKAS 1989.)

¹¹ Az előadás írott változatát ld. SZABÓ 1986, 72-73.

történeti okokból, elsősorban az újjátelepülés révén – sokban emlékeztetett a polgárosodásra (önkormányzatiság, nyitottság stb.), ugyanakkor a polgárosodás gazdasági- politikai háttere nem volt stabil¹² – ez a kettősség bizonyára nagyban közrejátszott az agrármozgalmak létrejöttében. Ugyanebben a tanulmánykötetben Király István az agrárszocialista mozgalmakkal kapcsolatban azt fejtegette, hogy paraszti polgárosodásnak csupán a hiányát regisztrálhatjuk, viszont figyelemre méltó az a hagyományos, a protestáns egyházak által különösen támogatott szabadságesszme és művelődési igény az alföldi parasztság életében: éppen ez az ellentmondás „teremtett nyugtalan állapotokat” a Viharsarokban.¹³ Kósa László egy 1993-ban megjelent tanulmányában a dél-alföldi újkori vallási mozgalmak hátterét vizsgálta, ennek kapcsán többek között az agrárszocializmust is érintette: szerinte ezen jelenségek a bizonytalanságból, mégpedig a – török uralom utáni – újjátelepülés „anyagi és lelki bizonytalanságából” erednek.¹⁴ Tehát az idézett szerzők már nem csupán gazdasági-demográfiai struktúrák hatásaival igyekeztek magyarázni az agrármozgalmakat, hanem a mentalitástörténeti vonatkozásokra igyekeztek felhívni a figyelmet. Az elméleti kérdésfelvetések mellett tényleges mentalitás-vizsgálatra is sor került: Hanák Péter ráadásul nem általánosságban, hanem az agrárszocialista mozgalmak résztvevőitől származó folklórszövegek elemzése révén igyekezett feltárni mélyebb motivációkat.¹⁵ Már történeti antropológiai, illetve mikrotörténelmi szemléletű, népi erőszakra vonatkozó vizsgálatot is találunk itthon.¹⁶

A rendszerváltást követően „forradalmi téren” elsősorban az 1956-os események feldolgozásával kapcsolatos adósságok törlesztése indult meg, az események feltárása önmagában is jelentős feladatot szabott a történészekre, hiszen csaknem félévszázados elmaradások voltak ezen a téren (de természetesen így is születtek a „háttér” és okokat intenzívebben vizsgáló írások), azonban például a második világháború előtti szegényparaszti mozgalmakról nem születtek új munkák. Az új társadalmi rendszernek nem tartozik hivatalos ideológiájához a forradalmiság, így a lázadások, felkelések kutatása a korábbiakhoz képest meglehetősen háttérbe szorult. A szélsőjobboldali kaszásokeresztes párt sajátos kutatási története még a szocialista kor történetírásához kötődik.

¹² SZABÓ 1997, 51-52.

¹³ KIRÁLY 1997, 42-43.

¹⁴ KÓSA 1993, 143.

¹⁵ HANÁK 1988, 204-221.

¹⁶ APOR 1998., SOHAJDA 2003.

1.3. A kaszáskeresztes mozgalom a szakirodalomban

A kaszáskereszteseket a mozgalom perének tudósításával ismerte meg az ország jelentős része. A szenzációhajhász riporterek mellett a társadalomjobbító szándékú népi írók, szociográfusok is hamarosan elkezdtek foglalkozni a felosztott csoporttal, hiszen a mérhetetlen nyomor és elesettség következményeként értelmezték a forradalmi előkészítést. Közülük talán leghíresebb Kovács Imre: Néma forradalom című műve, melyben az egykezés, a kivándorlás és szekták megjelenéséhez hasonlóan az agárszegénység végső elkeseredésének bizonyítékát látta a korabeli szélsőjobboldali szervezkedésben is, és főként a szektamozgalmakból való kiábrándultságra vezeti vissza a kaszáskeresztesek felbukkanását. Meglátása szerint az egyfajta sikertelen néma forradalomként felfogható szektázás végső kimenetele törvényszerűen a forradalmi aktivitás, amely olyan vagy ahhoz hasonló lesz, mint az 1936. évi kaszáskeresztes mozgolódás. Erdei Ferenc Futóhomok című művében szintén említést tett a kaszáskeresztesekről, bár ő nem elsősorban a mozgalom háttérének feltárását, kialakulásának magyarázatát tekintette elsődleges feladatának, hanem a Duna-Tisza-köze népének bemutatását. Ennek kapcsán, Jánoshalmáról szólva említette meg a kaszáskereszteseket, ugyanis úgy vélte, a helyi szocialista mozgalom helyét a „messianisztikus kaszáskeresztesek” foglalták el.¹⁷

Közvetlenül a második világháború után egy rövid időre ismét az érdeklődés középpontjába kerültek a kaszáskeresztesek, pontosabban a párt egykori vezére, Böszörmény Zoltán, akiben a Horthy-rendszer után az új világ is ellenséget látott. Háborús bűnökkel vádolták, bár a mozgalma bukása óta semmi nyoma nem volt a politikai tevékenységének, a bíróság az egykori kaszáskeresztes szervezkedésért – amiért egyszer már leülte a neki kiszabott büntetést – újabb nyolc évre ítélte, azután internálta, majd még a '60-as években is állambiztonsági megfigyelés alatt tartotta.¹⁸ Természetesen a közvélemény a titkos jelentésekről nem értesülhetett, azonban a népbírói perről igen – és a per kimenetelét bizonyára befolyásoló könyvecskét is elolvashatta a mozgalomról. Lévai Jenő tollából született 1945-ben a Horogkereszt, kaszáskereszt, nyilaskereszt című könyvecske, melyben az újságíró kijelentette, hogy a Böszörmény-mozgalom volt az „az alap, amelyre a Szálasi-mozgalom épült”,¹⁹ vagyis –

¹⁷ ERDEI 1957, 203.

¹⁸ Ld. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban: ÁBTTL.) 3. 1. 2. M-29007 „Bácskai” munkadossziéja 1964.- 145., Bácskai jelentése Böszörményről, 1964. április 20.

¹⁹ LÉVAI 1945, 40.

közvetetten – a kaszáskeresztes párt felel a nyilaskeresztesek tetteiért, a második világháború sok szörnyűségéért.

Lackó Miklós egy 1962-ben megjelent cikkében a '30-as évekbeli magyar szélsőjobboldali mozgalmak – így természetesen a kaszáskeresztes párt – társadalmi háttérét vizsgálta. Véleménye szerint a 100-1000 holdas földesúri réteg, a „keresztény” ipari és kereskedelmi burzsoázia, valamint a középosztály katonatiszti és hivatalnoki csoportjai jelentették ezeknek a mozgalmaknak a legfőbb bázisát, és az alsóbb társadalmi rétegekhez tartozókat csak az elmaradottság, a „terror, a gazdasági zsarolás, morzsányi kedvezmények” sodorhatták a soraikba.²⁰ A kaszáskeresztesekről szólva megemlítette, hogy kizárólag ez volt az a közösség, amely rövid ideig hatni tudott az agrárproletárokra, közülük is a legelmaradottabbakra.

Lackó az 1966-ban kiadott Nyilasok, nemzetiszocialisták című könyvében kifejtette, hogy a kaszáskeresztesek programja demagóg és „középosztályi-kispolgári fasiszta program”²¹, mely a kispolgárságra, parasztságra akart hatni, a munkások megszólítását meg sem kísérelték, mivel őket eleve a kommunizmus és szociáldemokrácia befolyása alá tartozóknak vélték. Az agrárproletárokat viszont – féktelen szociális demagógiájuk révén – sikerült félrevezetniük. A Böszörmény-mozgalom tehát különlegesnek számított: sikeres félrevezető taktikája mellett főleg azért, mert az első komolyabb politikai jelentőségű párt volt a hazai nemzetiszocialista pártok között.

Szakács Kálmán a gazdasági világválság és a parasztság kapcsolatairól szólva megállapította, hogy a gazdaság rossz helyzete kétségtelenül közrejátszott a szélsőjobboldali mozgalmak megerősödésében, de a válság mellett a szociáldemokrata párt nem kielégítő politikája is ezt segítette elő (ld. Bethlen-Peyer paktum), ugyanis „a szociáldemokrata program nem harci program volt, hanem szervezési program, nem egy új társadalom programja, hanem egy gyenge, sovány reformprogram. Így az eredménytelen harc láttán és a kormányzat féktelen terrorja folytán a tömegek harci kedve is ellanyhult, lassan visszaszorultak, és az ország sok részén különböző szektákban, mások a kaszáskereszteseknél keresték a segítséget.”²²

Szakács egy 1962-ben megjelent tanulmányában a szegényparasztságnak a gazdasági válság és a második világháború közötti helyzetével foglalkozott. Szerinte a válság, a hatóság fokozódó üldözése és a növekvő kétségbeesés 1934/35-ben számos

²⁰ LACKÓ 1962, 457-458.

²¹ LACKÓ 1966, 18-19.

²² SZAKÁCS 1959, 17.

falusi szociáldemokrata szervezet felbomlását okozta. A „kevésbé öntudatos” munkások, akikben mégis megvoltak az „osztályharc csírái”, könnyen a mérhetetlen demagógia, azaz a kaszáskeresztesek csapdájába estek, akiknek a baloldali tömörülések ellehetetlenülése révén rendkívül könnyű dolguk volt.²³

Szakács Kaszáskeresztesek című könyve szerint a mozgalom paraszti származású híveiben csakis a körülmények szerencsétlen összejártsága folytán vetődött fel a párthoz történő csatlakozás. A szociáldemokrácia magára hagyta a falut, és a politikailag iskolázatlan tömegek „ösztönös radikalizmusát” remekül kihasználta a kaszáskeresztes mozgalom. (Ugyanakkor Szakács a leghatározottabban visszautasította azt a vélekedést, miszerint a feloszlott szocialista szervezetek tagsága átpártolt volna Böszörményékhez.) A szerző az alsó rétegeknek a szélsőjobbhoz való csatlakozását tulajdonképpen egyfajta mentális rendellenességként értelmezi: „szinte képtelenségnek tűnik, hogy ezekre [ti. a kaszáskeresztes programra, retorikára] ép elméjű emberek felfigyeljenek. Az adott gazdasági és politikai viszonyok között a tömegek nem lebecsülendő része szellemi értelemben is deklasszáldott.”²⁴ A kilátástalanságban vergődő, szellemi képességeikben bizonyos értelemben korlátozott nép viszont csak eszköz volt a szélsőjobb kezében, csupán kihasználták őket. Szakács szerint ráadásul a szerencsétlen agrárproletárok jó része még arról is meg volt győződve, hogy egy szocialista mozgalomhoz csatlakoztak.

A tízkötetes Magyarország története vonatkozó kötetében a párttal kapcsolatban azt hangsúlyozták, hogy Böszörmény elszegényedett dzsentri-családból származott, alvezérei szintén „középrétegbeli kétes egzisztenciák” voltak, akik a „legesettebb, legtudatlanabb alföldi szegényrétegek” kitörési vágyát használták saját céljaikra.²⁵

Tulajdonképpen Szakácsot követően nemigen foglalkoztak behatóan a kaszáskeresztesekkel, bár a magyarországi szélsőjobb átfogó elemzésében rendre említést nyernek.²⁶ Az utóbbi idők tanulmányai közül Paksa Rudolfnak a '30-as évek szélsőjobboldali mozgalmairól írott összefoglalására érdemes hivatkoznunk.²⁷ A dolgozat a korábbi történelmi vélekedésekhez hasonlóan szintén a szegényparasztság

²³ SZAKÁCS 1962, 888-889.

²⁴ SZAKÁCS 1963, 43.

²⁵ RÁNKI 1984, 920.

²⁶ Természetesen a korszak pártprogramjait feltáró forráskiadványban a kaszáskeresztesek programja is szerepelt: GERGELY – GLATZ – PÖLÖSKEI 2003, 228-236. (Mindenestre Böszörmény Zoltán a „költeményei” révén szerepet kapott a Megfúvom fűzfalantomat című, „szórakoztatóan rossz verseket” tartalmazó kötetben. MEGFÚVOM 1990, 12-13.)

²⁷ PAKSA 2009, 275-304.

elkeserítő gazdasági helyzetével és a parttalan demagógiával magyarázza a kaszáskeresztes párt ideiglenes sikereit.

Mint láthattuk, – például az agrárszocialista mozgalmakkal ellentétben – a kaszáskeresztesek forradalmi előkészületei nem igazán érdekelték a marxista történetírást. Ez a visszafogottság természetesen érthető, hiszen a felkelésben részt vevő „elnyomottak” még a Horthy-rezsimnél is élesebben szálltak szembe a „haladó ideológiával”. Aki ennek ellenére vállalkozott arra a kényes feladatra, hogy bemutassa a kaszáskeresztes párt történetét, a tervezett felkelés előzményeit, annak mindenképpen erőteljesen hangsúlyoznia illett a Horthy-korszak gyötrő gazdasági jellemzőit és politikai rendszerét, amelyek alapvető okát adták annak, hogy egyes alsóbb rétegekhez tartozó emberek a mozgalom híveivé szegődtek. Azonban a nyomorúságos életkörülmények sem jelenthettek tökéletes magyarázatot – hiszen ezek a kommunista mozgalomhoz történő közeledést is szolgálhatták volna –, így a kutatók a saját értékrendjüknek meg nem felelő választást a résztvevők mentális defektusaként értelmezték, legalábbis korlátozott szellemi képességeikkel magyarázták (ennek kiváló oka szintén a múlt rendszer volt). Viszont még ez sem látszott elégséges háttérnek a proletáriátus egy részének sajátos viselkedését tekintve, így a megtévedtek helyett a megtévesztettek mozgalmáról szóltak, hiszen őket egyfelől cserbenhagyta a szociáldemokrácia, másfelől tudatosan a saját céljaikra használták fel a dzsentroid és polgári rétegek. Bár semmiképpen nem vethetünk el mindent abból, amit a marxista történetírók a kaszáskeresztesekről mondtak, könnyen tetten érhető igyekezetük arra vonatkozóan, hogy a történetmesélés- és értelmezés révén a lehető legkevésbé sérüljön az akkori hatalom által kötelezőnek tartott világkép. Az utóbbi 30 év történészei pedig megelégedtek az elődök által feltártakkal és nem kerestek mélyebb motivációkat a történetekre vonatkozóan.

1.4. Kaszáskeresztesek

Böszörmény Zoltán 1931-ben alapította meg a Nemzeti Szocialista Magyar Munkáspártot, azaz a későbbi kaszáskeresztes pártot – pártjelvényükben ekkor még a horogkereszt szerepelt, majd a horogkeresztnek – mint idegen állam jelvényének – betiltásakor váltottak a kaszáskeresztre, vagyis két, keresztben egymásra fektetett kaszára, mely egy koponyát ölel körül.

Programjukat, Böszörmény nevezetes „mindent megoldó” 20 pontos programját 1931. december 21-én fogalmazták meg. Eszerint alapvető követelésük (1.) az 1914-es Magyarország visszaállítása, a háború okozta károk megtérítése az országnak, a jóvátétel eltörlése, az eddig befizetett összeg visszaszármaztatása; (2.) érvényt szerezni a detronizációt kimondó törvénynek. Követelik továbbá, hogy (3-4.) az anyagi javak arányosan osztassanak meg, mindenkinek egyenlő jogai és kötelezettségei legyenek, így a választójog is általános és titkos legyen. Azonban (5.) magyar állampolgár csak „néptárs”, azaz turáni és árja fajú lehet, vagyis zsidó nem. Az állam (6-7.) köteles polgárainak kereseti lehetőségéről gondoskodni, amennyiben nem tudna mindenkinek munkát adni, úgy a „nem néptársak” azonnal utasíttassanak ki az országból; viszont aki az országban él, annak kötelező a „produktív és legális” munkavégzés. A bevándorlást (8.) megtiltotta volna Böszörmény, és kiutasítandónak ítélte azokat, akik 1900 után érkeztek az országba, vagy bűncselekményt követtek el, de a századforduló előtt érkezőket is csak akkor juthattak volna munkaalkalomhoz, ha a magyar munkások közül senki sincs munka nélkül. A program szerint (9-11.) a hadivagyon elkobzandó, mint ahogy azok vagyona is felülvizsgálandó és elkobzandó, akik 1880 óta a gyors meggazdagodás végett jöttek az országba, és akik eddig nem vettek részt az ország ügyeinek intézésében – az így szerzett állami tulajdonokból pedig kamatmentes hitelt kell adni a rászorulóknak. A munka és „fáradtság” [sic!] nélküli jövedelmeket (12.) meg kell szüntetni, és földosztást kell végrehajtani, munkaalkalmakat és nyugdíjalapot teremteni, szociális adóreformot bevezetni. Az 500 holdon felüli birtokok (13.) kisajátítandók, amennyiben azt tulajdonosa nem legalább 2 emberöltővel ezelőtt szerezte, és nem érdemei révén jutott hozzá; ugyancsak kisajátítandó mindenféle kötött birtok. A (14.) közérdek ellen vétőket és nemzetellenes bűnöket elkövetőket, például az uzsorásokat az államnak a legszigorúbban kellene büntetnie. Viszont ezekkel szemben (15-16.) támogatandó az egészséges középosztály (bérbeadásokkal, kamatmentes hitelekkel), és államosítani kell a részvénytársaságokat és hasonló üzemeket, valamint nyereségrészesedést kell osztani a nagyüzemek termékei után. A nem-néptárs (17.) a terveik szerint nem folytathat semmilyen tevékenységet, nem birtokolhat ingatlant, csak anyanyelvén publikálhat, és kizárólag eredeti nevét használhatja. A pártprogram (18-19.). a népjólétet is fontosnak tartja (anya, nő- és gyermekvédelem), de a nép szellemi egészségét is védené azzal, hogy betiltaná a „népéletünkre, ősi hagyományainkra bomlasztó” művészeti irányzatokat, és az újságkiadást egy erkölcsi testület felügyelete alá helyezné. Végezetül (20.) a törvényeknek a magyar dolgozók érkeivel való

összhangba hozatalát szorgalmazták, és leszögezték: az államfő csakis „vérbeli magyar” lehet.²⁸

A nevezetes program tehát függetlenségi, meglehetősen utópisztikus gazdasági-népjóléti, de elsősorban antiszemita (és ehhez kapcsolódóan antikapitalista) pontokat tartalmazott. A párt elsősorban a „magyar dolgozókat”, a kétkezi munkából élő vagy éppen munkaalkalomra váró, arra – és földre, hitelre – éhes „néptársakat” szólította meg, akik készséggel elhitték, hogy nyomorúságuk oka mindenekelőtt a zsidóság térhódításának köszönhető. Böszörmény ezen eszméket – elbeszélése szerint – magától Hitlertől hallotta, akit felkeresett Münchenben, és aki szívélyes támogatásáról biztosította a magyar pártot. Szakács Kálmán szerint a német testvérpárttól nem csupán erkölcsi, de anyagi támasza is volt a kaszáskereszteseknek,²⁹ bár a hitleri ismeretség is kérdéses: Böszörmény tervezett könyve Hitlerről (melyben személyes benyomásait írta volna le a minden árják vezéréről) tudomásunk szerint sohasem készült el. A kaszáskeresztes vezető tulajdonképpen sohasem hozakodott elő látogatását bizonyító dokumentumokkal, állítólagos találkozások összes „bizonyítéka” az volt, hogy a magyar vezető közhelyes frázisokkal dicsérte példaképét (1945-től pedig egyébként is lázasan tagadta, hogy Hitlernél járt volna).³⁰

Mindazonáltal a fajelmélet, a nemzetiszocializmus hatása tagadhatatlan mind a már idézett programpontokban, mind a mozgalom külsőségeiben, mind vezér-eszméjében. A horogkeresztes (kaszáskeresztes) pártjelvény mellett a náci párttal való rokonságot jelzik a katonai külsőségek (barna egyenruha, gyakorlatozás, katonai rangok használata stb.) is. Ugyanis Böszörmény a pártalapítás után nem sokkal, szinte a tagtoborzással egy időben megszervezte a rohamosztagoknak nevezett alakulatokat, mely a párt legelkötelezettebb, legelszántabb híveit tömörítette, és amely a kezdetektől nyíltan hirdette, hogy szükség esetén nem riad vissza az erőszak alkalmazásától. A rohamosztagosok tízparancsolata szerint az ezen alakulatokhoz tartozók a következőkre tették ígérete: a magyar haza és magyar faj szeretete, jellemsszilárdság, fegyelmezettség, önfeláldozó bátorság, a vezérek parancsainak feltétlen végrehajtása, a Habsburg törekvések ellenzése, gazdasági válság megoldása, zsidó bolsevista agitátorok és

²⁸ MOL K 149. BM 7. res. 1936. 175. 6. Bő-mozgalom (röpirat). 1931. 157-158. A program bizonyos elemei ekkor kétségtelenül egyedinek számítottak. Először jelentkezett magyar pártprogramban az idegenek kitelepítésének vágya, az idegenség eldöntésének – meghatározott ismérvek szerinti – állami feladata; először kívánták a bevándoroltak vagyonának felülvizsgálatát. (GERGELY – GLATZ – PÖLÖSKEI 2003, 235.)

²⁹ SZAKÁCS 1963, 34-35.

³⁰ Bár ez semmiképpen nem tekinthető döntő bizonyítéknak, hiszen Böszörmény szemrebbenés nélkül tagadta azt is, hogy antiszemita volt.

követőinek kérlelhetetlen kiirtása, Böszörmény Zoltán iránt „örökös halálig tartó [sic!] hűség”, és az „éljen Böszörmény!” csatakiáltás használata.³¹ A pártvezér tehát nem csupán hitére eskette küzdőtársait, és számos férfias-katonás tulajdonságot követelt meg tőlük, de a nagypolitikában is kompetensnek érezhette magát, aki ezt a tízparancsolatot magáénak vallotta, hiszen többek között a gazdasági válság megoldását is szívére helyezte szeretett vezére.

A pártprogrammal együtt nyomdába került rohamosztagos induló a 20 pontot kiegészítve is ékesen tudósít a kaszáskeresztesek törekvéseiről, és az említett vezérhez fűződő viszonyukról:

„(1) Lobogj, zászlónk, fent! Éljen Böszörmény!
Elvész másként a nép, s minden remény!
Kenyerét a sok éhezőnek csak a horogkereszt adja meg!
Gyere néptárs, vezérünk Böszörmény!
(2) Végzet vet a magyar szenvedésnek,
Boldog jövőt hoz a szegény népnek!
Jönnek már a rohamosztagok, nem lesz aztán már panaszra ok!
Rendet csinál katonád, Böszörmény!
(3) Reszkessetek rác, oláj [sic!], cseh népek!
Barnainges nem irgalmaz néktek!
Országunkat vissza Te szerezd, a kardot el sohasem ereszd!
Indulj néptárs, ha szólít Böszörmény!
(4) Vége lesz a kommunista rémnek,
Nem lopják el hitét majd a népnek!
Szaladj, zsidó, Palesztinába! Nincs szükségünk demokratára!
Marxistákat nem tűr meg Böszörmény!
(5) Rettentő vezérünk, jó Böszörmény!
Adj parancsot: sok barnainges kér!
Vörös zsidó, rác, oláj, szaladj! Lobogj, zászlónk, fenn!
Éljen Böszörmény!”³²

³¹ ÁBTL 3. 1. 9. V-88666. Vizsgálati dosszié – Dr. Böszörményi Zoltán. Jelentés 1945. ápr. 24. 58/1-2.

³² MOL K 149. 7. 1936. 175. 6. Böszörmény-mozgalom (röpirat). 1931. 156.

Az irredenta-sovinisza, antikommunista és antiszemita megnyilatkozások mellett – melynek bizonyos elemeit helyeselhette az akkori hatalom – feltűnő az ellenforradalmi rendszerrel igencsak szemben álló „kardforgató” attitűd, no és a vezéreszmény, mely kétségtelenül áthatotta a kaszáskeresztes mozgalmat. Böszörmény Zoltánt a kezdetektől szinte vallásos áhitat vette körül párttársai részéről: személye szorosan összekapcsolódott a pártprogrammal, a kaszáskeresztes célkitűzésekkel. Hívei szerint Böszörmény megjelenéséért régóta imádkozik a magyarság, s most leírhatatlan hálaadással tartozik Istennek ezért az emberért, akiben Isten akarata megtestesült, és akit meg sem érdemel a nép.³³ Ez a nagyszerű próféta az Úr küldötte, akinek mozgalmáért természetes, hogy feláldozzuk életünket, vérünket, családi boldogságunkat – vélték a soraiban állók.³⁴

Azonban igencsak kérdéses, hogy Böszörményben csupán az isteni akarat letéteményesét, vagy valójában Istent, esetleg egyfajta megtestesülését tisztelték-e. Az utóbbiak mellett szól, hogy a róla szólók egyike-másika olyan szókészletet használt, mely szorosan kapcsolódik a bibliai, újszövetségi retorika egyes elemeihez (jó atyaként emlegették, aki kézen fogva vezeti az övéit, szavát vigasztalóként, gyújtóként és ítélőként jellemezték); néha éppenséggel Jézus szavait kölcsönözték neki: „Jöjjetek énhozzám mindnyájan, akik megfáradtatok és megterheltetek...”³⁵ Hívei meg is fogalmazták, hogy Böszörmény szentként áll előttük, valamint azt, hogy Isten úgy küldte őt, mint Krisztust, mégpedig azért, „hogy levegye vállainkról a Golgota nehéz keresztjét.”³⁶ A kaszáskeresztesek megnyilvánulásai vezérükről – melynek a párt lapja, a Nemzeti Szocialista készüléssel helyt adott – bizony inkább emlékeztetnek egy buzgó imádságra, mint a párt egy tagjának köszöntésére:

„Sok százezer igaz magyar vérünk szívének [!] sugallatát érezve keblemben, tiszta magyar szívem [!] minden dobbanását Tehozzád küldöm, kitéárom előtted lelkem egész énjét, hogy nyiltan [!] lássad általam milliók szent meggyőződését, hitét, akaratát. Te vagy a megtestesült Eszme egyedül, ki egyes-egyedül vagy Nagyság, Igazság, Bölcsesség, Jóság és Hatalom a szemünkben, az önzetlen és önfeláldozó, tiszta magyar Becsületesség példaképe mégis, szegénységed ellenére Te birsch [!] minden ragyogó fénnel, fenséggel, pompával, királyi bíborral, ki egyedül vagy a Nagy Prófétai Szónok; Egyetlen Legyőzhetetlen, igaz magyar Menedék, Vár, Bánya, és megingathatatlan

³³ KÁROLYFI 1933, 3-4., B-né 1934, 3.

³⁴ NAGYSÁG 1933, 1-2., HAJNAL 1934, 3.

³⁵ SZARKA 1935, 59-61., SÓTI 1934, 1., FEKETE 1934, 4.

³⁶ KECSKÉS 1934, 1-2., HOMOK 1934, 3., VARGA 1935, 16-17.

Köszikla. Te vagy az Élők Élete! Meghalt ősünk örök emlékezetének őriző Pásztor, pusztulásra ítelt [!] hazánk és fajtánk mentő Angyala. Te vagy és leszel örökkön-örökké minden magyarok fölött az igazi Bíró [!], a Nagy Isten akaratából, hogy ítélkezzél [!] elevenek és holtak fölött!”³⁷ Hasonló szellemben fogant egy, a kaszákeresztes vezér letartóztatása után kelt levél, melyben a párttagok nemes egyszerűséggel kijelentették a Belügyminisztérium képviselőjének, hogy nekik hatalmasabb Istenük van Böszörmény személyében.³⁸

Természetesen magától Böszörmény Zoltántól sem állt távol a küldetéstudat, a messianisztikus öntudat: rohamosztagosait nem csupán az eszme, de saját maga – mint „megtestesült eszme” – íránt is halálíg tartó hűségre kötelezte,³⁹ és külsőségeiben is mindent megtett a vezér-eszmény erősítéséért (ld. karlendítés és az „Éljen Böszörmény!” köszöntés); és verseiben is deklarálta saját felsőbbrendűségét, isteni elhivatottságát népe sorsának megjavítására vonatkozóan. Önvalomásai szerint őt az élet választotta magvetővé, lázadó küldöttévé; lelkében az Isten lakik, megnyilvánulásai útmutatásul szolgálnak: „lelke tüzével” fényt, szabadulást és megoldást hoz a szerencsétlen magyarságnak.⁴⁰

Böszörmény tehát egyértelműen az égiek által kijelölt vezérnek tekintette magát, így a kaszákeresztes pártprogramot elfogadóknak kötelessége volt felvállalni a program hirdetőjének vitathatatlan és kizárólagos elsőségét, felsőségét. Talán éppen az irányító pozíciók elosztása, pontosabban az egyeduralomra törvő pártalapító elutasítása vezetett a szintén nemzetiszocialista eszméket valló Meskó Zoltánnak és körének a Nemzeti Szocialista Munkás Párttal 1932-ben történő szakításához, majd a Magyar Nemzeti Szocialista Párt megalapításához (bár a vezéreszmén túl is lehettek bizonyos eltérések elképzeléseikben, hiszen Meskó pártja kevésbé volt radikális, és elvetette a hatalom erőszakkal történő megszerzésére irányuló törekvéseket).⁴¹ Hasonlóképpen közrejátszhatott a pártvezér teljhatalmának elutasítása a rohamosztagokat megszervező alvezérek, Barcsay Árpád nyugalmazott csendőr-alezredes és Schieb Károly nyugalmazott tábornok kilépésében – Böszörmény ezután jóval kisebb presztízsű alvezéreket választott. A párttagoknak valóban egyedül a csatakiáltással köszöntött

³⁷ HATVANY 1935, 3-6.

³⁸ ÁBTL 3. 1. 9. V-109172. Vizsgálati dosszié Dr. Böszörményi Zoltán. 560.

³⁹ A kaszákeresztesek esküjében is megjelenik az önelátkozás-motívum, amelynek előképét Nagy Dezső az 1705-ös szécsényi országgyűlés esküjében vélte megtalálni; egyébként Hobsbawm szerint az ilyesfajta esküforma jellemző a primitív lázadók mozgalmaira. NAGY 1986, 175-176., HOBBSAWM 1974, 273-275.

⁴⁰ MEGVÁLTÓ 1926, 7.; MERRE s. a., 25.; MAGYAROK 1926, 14.

⁴¹ MOL K 149. 7. 1933. 185. 7. 2590. Főkapitányi jelentés 1932. június 27. 256.

férfiút volt szabad vezetőjüként tisztelni, s fel is szólítottak a „zavarosban halászó, délibábot kergető, agybeteg önzevérék” leleplezésére.⁴² A pártfegyelem ellen vétőket irgalmatlanul kizárták, és meghagyták az engedelmes többségnek, hogy a legnagyobb undorral el kell fordulniuk a méltatlanoktól, mintha azok „leprás anyagyilkosok” lennének.⁴³

A Böszörmény által hangoztatott messianisztikus vonal azonban az elhivatottságon túl a küzdelmek, bántások, rágalmak elfogadásában is jelentkezik, bár többről van szó a sérelmek eltűrésénél: mintha éppenséggel a küldetéséhez tartozónak érezte volna a „bitangok, gazok marását”, a „gyiloktól általverést”, mely természetesen nem foghat rajta, hiszen Krisztus módjára örökké él.⁴⁴ A kaszáskeresztes vezér szerint az üldözések, az „átok-szekerek”, a sárdobálás és a kereszt elfogadása szükséges ahhoz, hogy a szenvedők szabaduláshoz jussanak, hogy a megváltás beteljesüljön.⁴⁵

Természetesen gyilkolásról és keresztre feszítésről szó sem volt a magyar hatóságok részéről, de valóban nem tevékenykedhettek minden korlátozás nélkül a kaszáskeresztesek. A Magyar Királyi Rendőrség Politikai Rendészeti Osztálya folyamatosan figyeltette a pártot, és a rendvédelem vidéki szervei is beszámolási kötelezettséggel tartoztak a működésükről (mint valamennyi pártéről). A kaszáskeresztesek az átlagnál nagyobb figyelmet érdemelték, hiszen egy szélsőjobboldali pártból volt szó, amely nyíltan az állam jelenlegi rendje ellen foglalt állást, annak drasztikus megváltoztatására törekedett, és ezt nem csupán a pártprogram, de a megfigyelők feljegyzései is jelezték. A helyi hatóságok – a szervezet programjával, törekvéseivel szembesülve – ugyan olykor érdeklődtek, nem kifogásolható-e a kaszáskeresztesek működése,⁴⁶ azonban a Belügyminisztérium mégsem tiltotta be a pártot, csak bizonyos korlátozásokat vezetett be vele kapcsolatban: megtiltotta a hazai politikai szervezeteknek a horogkereszt használatát, illetve a fegyverviselést (115.000/1932. sz. BM). Az előbbieket azonban csupán általánosságban szabályozták a pártok működését, a kaszáskeresztes pártra vonatkozó első nagyobb korlátozás csak 1934 augusztusában következett be: ekkor a Belügyminisztérium az 5484/1914. sz. miniszterelnöki rendelet és az 1922. évi XVII. tc. 6. §-a értelmében – vagyis az állam belső rendjét és biztonságát veszélyeztető közleményei miatt – betiltotta a párt lapját, és

⁴² ELŐRE 1935, 1.

⁴³ KINEVEZÉSEK 1935, 4.

⁴⁴ IRGALOM 1926, 20.

⁴⁵ ÍGY 1934, 1.

⁴⁶ MOL K 149. 7. 1933. 154. 7. 2590. 1932. aug. Jászsági felső járás szolgabírójáról a Szolnok megyei főispánnak. 250.

ezen nem segítettek a Horthynak címzett panasz-beadványok sem.⁴⁷ (Ennek ellenére a párttagok nem maradtak időszaki kiadvány nélkül: tagértesítőket és felhívásokat továbbra is megjelentethettek.)⁴⁸

A lap betiltását megelőzően ugyan a „kaszáskeresztes publicistáknak” el kellett viselniük néhány elmarasztalást – Böszörményt például 1932-ben és 1933-ban sajtóvétség, illetve hitfelekezet elleni izgatás miatt a budapesti büntetőtörvényszék kéthavi, majd háromhavi fogházra ítélte, melyet háromhavi próbaidőre felfüggesztettek⁴⁹ – ez azonban a párt egészére nem jelentett veszélyt. Nem korlátozták az országgyűlési képviselőválasztáson történő indulásukat sem, így az 1932. évi pótválasztáson Monoron, 1935-ben pedig 12 helyen jelöltek képviselőt, de egyetlen mandátumot sem szereztek.⁵⁰ Böszörmény szerint azonban a kudarc is az üldözéseknek köszönhető: a csendőrök erőszakot alkalmaztak, illetve a már megnyert aláírásaikat elutasították.⁵¹ (A hatósági erőszakról ugyan nem tudósítottak a szolgálati jelentések, az azonban bizonyos, hogy valóban kiemelt készültséggel fogadhatták a kaszáskeresztes szavazótábor: a nagykörösi választás felelőse például katonai karhatalmat kért arra az esetre, ha Böszörmény is az indulók között lesz, míg ellenkező esetben elégségesnek vélte a rendőrségi vagy csendőrségi karhatalom biztosítását is.)⁵² A párttagok elbeszélése szerint nem csupán a választások körül bántották őket a csendőrök: egy asszony arról számolt be, hogy kaszáskeresztes elvei miatt annyira megverték, hogy „négyyszer volt meghalva”.⁵³ A korlátozások ellenére a párt egészen 1936-ig, a nevezetes puccskísérlet leleplezéséig működött, annak ellenére, hogy a rohamosztigosok már 1932-ben fegyveres felvonulásokat tartottak Budapesten, majd Böszörmény a következő évben országos seregszemlére indult. Nem oszlatták fel a szervezetet, bár a hatóságoknak már 1934-ben tudomására jutott, hogy fegyveres felkelést készítenek elő (amelyet ekkor még elhalasztottak).⁵⁴

A párt tagságának létszámáról, összetételéről azonban még a hírszerzők tevékenységének köszönhetően sem rendelkezünk pontos adatokkal, sőt igencsak ellentmondások a kaszáskeresztesekre vonatkozó értesülések. Egy 1932 májusában

⁴⁷ ÜZEN 1934, 1-4.

⁴⁸ TAGÉRTESÍTŐ 1935, 1-4.

⁴⁹ ÁBTL 3. 1. 9. V-109172. Vizsgálati dosszié – Dr. Böszörményi Zoltán. Ítélet Nb. XXIII. 3519/1945/12. 1947. március 7. 33-36.

⁵⁰ SZAKÁCS 1963, 111.

⁵¹ MONORON 1933, 4.

⁵² PML Nagykörösi Osztálya V. 279/b. Nagykörösi polgármester iratai – bizalmas iratok. I. 638/1935.

⁵³ DEÁKNE 1933, 4.

⁵⁴ MOL K 149. 7. 1934. 161. 6. 11065. Jelentés jobboldali mozgalmakról, 1934. december 20. 272.

kelt jelentés szerint ekkor már 6500 tagja volt a pártnak, közöttük számos egyetemi hallgatóval, az egy hónappal később megnyilatkozó informátor viszont úgy vélte, tömegekről szó sincs, és a párthelyiségekben felbukkanó férfiak sem valami bizalomgerjesztő külsejűek.⁵⁵ Egy vidéki pártmegbízott úgy találta, sokakat érdekel városában a mozgalom, de legtöbb belépni óhajtó annyira szegény, hogy a megszabott tagdíjat sem tudja kifizetni.⁵⁶ Az 1933-as egyesületi BM-nyilvántartás kb. 20.000-re becsülte a kaszákskeresztesek számát az országban, melyből a tényleges párttagok száma a rendőrség szerint 6-7000 lehetett; a debreceni kapitányság azonban csak a városban 2500-es taglétszámot vélelmezett, és úgy tudták, hogy a legutóbbi beiratkozott igazolványának sorszáma 17.231.⁵⁷ S bár Böszörmény tanai a legradikálisabb szélsőjobboldalinak számított, pártja számos közismerten szocialista és kommunista érzelmű egyént is a tagjai közé számlált.⁵⁸

A mozgalomnak azonban 1936-ban vége lett. 1937. január 5-én a csendőrség nyomozó osztályparancsnoka a következőképpen foglalta össze a Nemzeti Szocialista Magyar Munkás Párt (Kaszákskeresztes Párt) ügyében 1936-ban történeteket: „A párt forradalmi irányzatú mozgalmát a csendőrség nyílt nyomozással likvidálta, 706 kaszákskeresztest az ügyészséghez feljelentett.”⁵⁹ Az akció eredményeképpen az 1936. június 2-án kelt 153.265/VII. 1936. BM-rendelet feloszlatta a pártot.

A kaszákskeresztesek bíróság elé kerülésekor azután nyilvánosság elé kerültek a puccs tervei. A Budapesti Királyi Büntetőtörvényszék ítéletének indoklása szerint a párt 1935 végén jutott arra az elhatározásra, hogy erőszakkal szerzik meg a hatalmat, mivel alkotmányos úton nem voltak képesek érvényesülni. Abban az évben ugyan még elégtelennek ítélték erejüket a forradalmi kísérlethez, azonban 1936 májusára azt tervezték, hogy a rohamosztagosok a kijelölt laktanyákat – elsőként a debrecenit – megszállják, az engedelmeskedőket felesketik Böszörményre, az ellenszegülőket pedig ártalmatlanná teszik, a zsidókat internálótáborokba küldik. Ezután a vidék középületeinek elfoglalása következett volna, majd Budapest bevétele, a kormányzó

⁵⁵ MOL K 149. 7. 1937. 185. 7. 2590. 1932. május 28. Jelentés. 257., MOL K 149. 7. 1933. 7. 2590. 1932. június 4. Jelentés 258.

⁵⁶ MOL K 149. 7. 1933. 154. 7. 2590. Gstalter levele Böszörménynek. 1932. szept. 25. 249.

⁵⁷ MOL K. 149. 7. 1934. 161. 7. BM-nyilvántartás az egyesületekről 1933. 275.; K 149 7. 1933. 154. 7. 2029. Magyar Királyi Rendőrség debreceni kapitányságának jelentése 1933. szept.18.

⁵⁸ MOL K 149. 7. 1933. 154. 7. 2590. A Nemzeti Szocialista Párt Nagykörösön. Budapest, 1932. szept.

17. 251., Pest Megyei Levéltár Nagykörösi Osztálya V. 279/b. Nagykörösi polgármester iratai – Bizalmas iratok. 7/1934. Polgármesteri jelentés 1933. április 25. 53.

⁵⁹ MOL K 150. 6. 1937. 184. Magyar Királyi Csendőrség nyomozó osztályparancsnoka: Nemzeti szocialisták tevékenysége a csendőrség működési területén. 1937. jan. 5.

lemondatása és a katonai diktatúra bevezetése.⁶⁰ A budapesti főtárgyaláson valamennyi – hetvenöt – vádlott tagadta bűnösségét, mint ahogy a vidéki tárgyalások perbe fogottjainak többsége is; a fővezér kivételével mindannyian – már a megjelenésükkel is – meglehetősen szánalmas benyomást tettek a bíróságra, és inkább részvétet, sajnálatot keltettek az összeesküvésre vonatkozó tervek, a rohamosztagok bemutatása, mint rémületet a tervezett mézszárlások miatt. Végül valamennyi, az 1921 évi III tc. vagy az 1922. XI. tc. alapján vádolt kaszáskeresztesnek enyhe ítéletet adtak: csak a négy vezető kapott egy évet meghaladó fegyház- illetve börtönbüntetést (az ügyészségi alelnök által „felelőtlen, kalandos politikai ambíciókban kielégítetlen, patológikus vágyait kiélni akaró népbolondítónak, zavarosfejű, öntelt politikai dilettánsnak” nevezett Böszörménynek⁶¹ 2 év 2 hónapos fegyházbüntetést és 10 év polgárjog-vesztést szabtak ki), a többieket néhány napos vagy 1-2 hónapos vagy éppen felfüggesztett fegyházbüntetésre ítélték. Böszörmény ugyan Ausztriába szökött a büntetés elől, ahol a magyar hatóság üldözöttjeként élt 1940-ig, addig a pillanatig, amíg két volt fegyvertársa fel nem ismerte a budapesti főtárgyaláson mindent tagadó vezérüket, de ezek után visszaküldték Magyarországra, ahol ki kellett töltenie a rá szabott éveket.⁶² A kaszáskeresztes mozgalom nem éledt többé újra.

1.5. Dévaványai kaszáskeresztesek

A szélesebb közönség 1936. április végén szembesülhetett a kaszáskeresztesek törekvéseivel, miután a belügyi szervek tudomására jutott, hogy a párt hívei forradalmi megmozdulásokat szerveznek. A Magyar Hírlap az elsők között, 1936. április 29-i számában közölt cikket a jánoshalmi letartóztatásokról. Az írás szerint a rendőrség nagyszabású földalatti mozgalmat leplezett le, és a „zsidó vallású” kereskedők ellen izgató röpcédulák tömegét fedezte fel a környékbeli tanyákon.⁶³ Csakhamar Dévaványa is helyet kapott a tudósításokban: a 8 Órai Újság arról számolt be, hogy a dévaványai csendőrség értesült elsőként a kaszáskeresztesek készülődéséről, sőt az április 28-ra tervezett – szánalmasan nevetségesnek ábrázolt – fegyveres felvonulás a községből indult volna, így ott is számos párttagot letartóztattak.⁶⁴ A Karcagi Hírlap

⁶⁰ ÁBTL 3. 1. 9. V-109172. Vizsgálati dosszié Dr. Böszörmény Zoltán. 464-466.

⁶¹ NAPLÓ 1937, 9.

⁶² ÁBTL 3. 1. 9. V-109172. Vizsgálati dosszié Dr. Böszörmény Zoltán. Böszörmény Zoltán vallomása, 1945. április 23. 5.

⁶³ JÁNOSHALMA 1936, 5.

⁶⁴ FELVONULÁS 1936, 5.

úgy tudta, hogy a kaszáskeresztesek vezére, Böszörmény Zoltán éppen a dévaványaiak hiszékenysége és buzgó – kenyérkereset helyett végzett – gyakorlatozása nyomán jutott arra az elhatározásra, hogy immár elérkezett az idő a rendszer elleni komolyabb beavatkozásokra.⁶⁵ A Kunszentmártoni Híradó szintén a vele egy járásban lévő helység vezető szerepét hangsúlyozta a mozgalomban.⁶⁶

Az első híradás kivételével mindegyik alaptalan és fantasztikus elképzelésekként festette le Böszörmény és társai terveit, és láthatóan a felsőbb szervek is igyekeztek ezt alátámasztani.⁶⁷ A Dévaványai Hírlap néhány naiv lélek álmodozásaként interpretálta elképzeléseiket,⁶⁸ a tömeges letartóztatásokat pedig azzal magyarázta, hogy a párt tagjai olyan tevékenységet fejtettek ki, amelyet egyszerűen nem végezhet politikai párt: nevezetesen nem veszélyeztethetik a társadalom békéjét.⁶⁹ Azonban a helyi sajtó nem csupán kacagtatóan naivnak találta a székesfővárost bevenni induló, ócska egyenruhákkal és rozsdás törökkel felszerelt kaszáskeresztes polgártársait, de az eset tragikus voltáról is megemlékezett. A cikk szerint Böszörmény személyisége szinte garancia volt a bukásra, a nevetségessé válásra, a szegyenbe kerülésre, és – talán hogy teljes legyen a mozgalomban részt vettek szégyene, vagy a községet ért kollektív vádakat mérséklendő – megnevezte a párt helyi „ezredesét”, „őrnagyait”, „századosait”, „főhadnagyát” és „altisztjeit” (összesen 36 férfit); valamint a helyi vezér, Károlyfi – alias Kopasz – Béla lakásán végzett házkutatás egyik érdekes leletéről is beszámolt: egy listáról a ványai szép lányok neveivel, akiket a sikeres puccsot végrehajtott magukkal öhajtottak vinni a fővárosba, „állítólag ápolónőnek. Ezt a dolgot különben ne firtassuk” – szabott határt a szennyes kitergetésének az ismeretlenségben maradó szerző.⁷⁰

A Dévaványai Hírlap nem először foglalkozott a kaszáskeresztesekkel. A hetilap már az – 1933-ban megjelenő – első számában szólt a községben élő nemzetiszocialistákhoz és zsidókhoz, több békességet és provokációmentességet követelve mindkét táborból, éppen Dévaványa békéjét és nyugalma szem előtt tartva, amely – a cikkíró szerint – nyilván szent mindkét fél előtt.⁷¹ Természetesen nem minden előzmény nélküli ez a felhívás, a szakadék szélén álló ellenfelekről szóló vízió. A pártalapítás után nem sokkal már igen erőteljes szervező tevékenység kezdődött a

⁶⁵ KARCAGI 1936, 3.

⁶⁶ KUNSZENTMÁRTONI 1936, 5.

⁶⁷ MAGYARORSZÁG 1936, 2.

⁶⁸ NÉHÁNY 1936, 3.

⁶⁹ DÉVAVÁNYÁT 1936, 5.

⁷⁰ TRAGIKUS 1936, 3.

⁷¹ BÉKESSÉGET 1933, 5.

településen, olyannyira, hogy Bajcsy-Zsilinszky Endre ezt egy 1933-as parlamenti beszédében is megemlítette, mondván: belépésre ösztönözve szinte terrorizálják a lakosságot.⁷² A dévaványai kaszáskeresztesek vezetője ezt olvasva mindenesetre megjegyezte: olyannyira nem térítenek erőszakosan, hogy jelenleg 2600 párttag van a községben, de ha válogatás nélkül bevinnének mindenkit, akkor ötezen is lennének.⁷³

1933. szeptember 17-én nagy esemény színhelye volt Dévaványa: a kaszáskeresztes vezér országos seregszemléje alkalmával meglátogatta a községet. A Böszörményt és főembereit szállító „hatalmas barna autó” – defekt miatti kétórás késéssel – kora délután érkezett a vasútállomás előtti kis térre, ahol a helyi csoportvezető, Kopasz Béla, és körösladányi kollégája üdvözölte az érkezőket, majd fehér ruhás lányok két virágcsokrot adtak át a vezérnek: egyet a párttagok összessége és egyet a rohamosztagosok nevében. Böszörmény megköszönte a rendkívül lelkes fogadtatást, és „nagyarányu [sic!] beszédében lélekemelő szavakkal vádolta az éhhalálra ítélt dolgozó magyar nép mai szörnyű helyzetét, és rámutatott arra az útra és eszközökre, melyek kizárólag képesek a biztos szabaduláshoz vezetni”⁷⁴ – tudósított a történetekről a párt lapja. A beszédet, a szünni nem akaró tapsot és a dörgő éljenzéseket követően az összegyűlték a rohamosztagos induló éneklése mellett a „hatalmas tábor” a Fő térre vonult – állítólag a házak előtt sorfalat álló, integető helybeliek helyeslése kíséretében – , ahol Böszörmény újabb beszédében ismét az általa felvázolt útról, az iránytűként szolgáló 20 pontjáról szólt, mely egyedüli kimenekedés lehet a válságból, és amelynek megvalósítása révén a dolgozó nép jut végre hatalomra. (A további lelkes éltetésnek csak az vetett véget, hogy a vezér ebédelni vonult pártja helyi vezetőjéhez.) – Ugyan nincsenek pontos adataink a „hatalmas tábor” létszámáról, és az ünneplés hőfokáról is csaknem kizárólag a párt folyóiratának beszámolója áll a rendelkezésünkre, azonban feltételezhetjük, hogy a dévaványai valóban kiemelkedő helyszíne lehetett Böszörmény seregszemléjének, hiszen 1937-ben az – ekkor már vizsgálati fogságban lévő – pártvezér felesége is úgy hivatkozott az itteni 1933-as szemlére, hogy az „mérteiben kimagasló” volt.⁷⁵

A seregszemlék pedig a következő években újrakezdődtek: ekkor – bizonyára a lelkes fogadtatásnak köszönhetően – már Dévaványa volt az országjáró körút első állomása. A Nemzeti Szociálista beszámolója szerint 1934 pünkösdjén „néptársak ezrei

⁷² ORSZÁGGYŰLÉS 1934, 194.

⁷³ VITÉZ 1933, 5.

⁷⁴ SEREGSZEMLE 1933, 1.

⁷⁵ BÖSZÖRMÉNYNÉ 1937, 58.

fogadták a Vezért kitörő lelkesedéssel, égis ére éljenzéssel, felemelt jóbkarral [sic!]⁷⁶ (de a helyi – kormánypárti – sajtó szerint is legalább 700-an lehettek).⁷⁷ Az ekkorra Károlyfivá alakult Kopasz Béla a helyiek ragaszkodásáról, szeretetéről biztosította a vezért, majd a fehér és magyar ruhába öltözött lányok következtek az üdvözlő csokrokkal és szavakkal, Böszörmény lába elé hintett virágszönyeggel. Ezután pártértekezletet tartottak, majd a közösen elfogyasztott ünnepi ebéd után a párt vezetője audienciát hirdetett a vezető néptársaknak, majd „a felvirágozott autó a sorfalat álló néptársak viharos éljenzése között” elhagyta a községet.⁷⁸

1934-ben – érdemei elismeréseképpen – Károlyfit országos főfelügyelővé, vagyis alvezérévé választotta Böszörmény. A dévaványai pékmester és társai valóban rendkívül aktív szerepet vállaltak a pártéletben, és sorra jelentek meg cikkeik a nemzetiszocialisták lapjában. Maga Károlyfi a legdurvább, legagresszívabb antiszemita megnyilatkozásairól vált közismertté, „nemes egyszerűséggel” csak patkányoknak vagy néger zsidóknak nevezte izraelita honfitársait, akiket „egy szál fityűlővel” engedtek be az országba, és akik „soha nem végeztek becsületes munkát, mégis minden az övéké”.⁷⁹ Azonban nem csupán a dévaványai kaszáskeresztes vezér számított a párt buzgó munkásának: társai is híresek voltak eltökéltségükről. A szomszédos Túrkevéen megjelenő zsidóellenes plakátok kiragasztásával kapcsolatban a csendőrség rögtön a fanatikus ványaikra gyanakodott, mint ahogy a párt tiszakürti csoportjának megalakulását ígérő összefövetel előtt arra számított a helyi csendőrőrs, hogy innen érkeznek majd agitátorok.⁸⁰

Az 1935-ös országgyűlési képviselőválasztáson a tiszai felső járás kunhegyesi választóközrétében – Dévaványa, Kenderes, Kunhegyes és Kunmadaras – a politikai karrierre vágyó Károlyfi megkísérelte győzelemre vinni a Nemzeti Szocialista Magyar Munkáspártot. A kaszáskeresztes alvezér számos gyűlést szervezett a körzetben, a hatósági feljegyzéseket vizsgálva talán ő kampányolt a legintenzívebben a négy jelölt közül, azonban nem sikerült az induláshoz szükséges aláírásokat begyűjtenie. (Mindenesetre talán politikai életbeli gyakorlatlansága, talán valóban – amint ő sejtette

⁷⁶ PÜNKÖSDI 1934, 1.

⁷⁷ DÉVAVÁNYÁN 1934, 6.

⁷⁸ PÜNKÖSDI 1934, 2. A kaszáskeresztes pártvezér helyi látogatásáról ld. PAPP 2007, 129-134.

⁷⁹ LEVELEK 1933, 4.

⁸⁰ MOL K 149. 7. 1934. 7. 161. 2004. A túrkevei rendőrkapitány levele 1934. febr. 14. 280. ; MOL K 149. 7. 1937. 162. 2544. Távmondat a BM-nek, 1934. jan. 23. 286.

– a hatalom ellenségessége miatt „közbiztonsági és közegészségügyi szempontból” többször is módosítania kellett gyűlései időpontját.)⁸¹

Ugyanebben az évben Böszörmény Zoltán Debrecenben kívánt mandátumhoz jutni. Célja elérése érdekében a dévaványaiakhoz fordult, és 57 ottani párttársát vitte magával Debrecenbe, hogy korteskedjenek neki. Törekvésük ugyan nem vezetett eredményre, Böszörményt nem választották meg, ám ez bizonyára nem lelkesedésük hiányán múltott, hiszen semmi anyagi hasznot nem remélhettek, amikor vállalkoztak az ajánlásgyűjtésre az idegen városban, sőt igencsak mostoha körülmények között éltek a nagyvárosban: „Ezek egy üres magánlakásban helyezkedtek el, szalmán alusznak s pénzük is alig van” – borzongott meg a hatóság embere, amikor az engedély nélkül röpiratot osztogató emberek körülményeit feltérképezte (és ötüket meg is büntette volna 10 pengőre, de mivel nem tudtak fizetni, kiutasította őket a városból – amit Böszörmény erőteljesen kifogásolt).⁸²

A botsinálta kortések ténykedése ugyan nem vezetett eredményre, de lakhelyükön bizonyára szóbeszédre adhattak okot, hiszen egy községbeli 30 évvel az eset után is élénk színekkel festette le a sajtóságos választási előkészületeket: visszaemlékezése szerint Böszörmény hívei, a „dévaványai foltosruhas senkik” közül sokan utolsó lisztjüket sütötték fel a mandátumszerző útra, és legtöbbször már el sem jutottak a városba, ugyanis hazakergették őket a csendőrök; a Debrecenbe végül eljutó „viharvert ványai koldusok csoportja” pedig inkább elriasztotta az embereket az „Eszmétől”.⁸³

1935-re tehát már a hatóságok előtt is nyilvánvaló volt, hogy ha nem is jelentettek komoly propagandaerőt a dévaványaiak, de meggyőződésesen vallották a kaszáskeresztes tanokat, és a „térítés” sem állt távol tőlük. A kaszáskeresztesek folyóiratát olvasók szintén markáns képet kaphattak a ványaiak eltökéltségéről, és talán egy kissé ők is Dévaványához tartozónak érezhették magukat, hiszen az itteni szerzők az országos pártlapban a helyi eseményekből és jelenségekből kiindulva fejtették ki korántsem minden elfogultságtól és logikai bukfenctől mentes, de annál határozottabban képviselt álláspontjukat a gazdaság és a zsidóság viszonyáról. Eszerint a községben is él kb. harminc „parazita család”, amely minden ingóság nélkül érkezett, s immár mindannyian gazdagok, és a magyar családokat válogatott eszközökkel kínozzák, azok

⁸¹ MOL K 149. 7. 1935. 165. 4. 5300. Választások. 235.

⁸² MOL K 149. 7. 1935. 165. 4. 5300. Boór jelentése. 1935. október 15. 229.

⁸³ Bereczki Imre Helytörténeti Gyűjtemény, Dévaványa (a továbbiakban: BIHGy) A-2003. 57. 1. 19. d. L. Papp Zsigmond: Falubolondok és falubolondítók: Történelmi hagyományok. Kézirat. Dévaványa, 1965. s. p.

vérét szívják.⁸⁴ Ennél konkrétabb panaszai is voltak a zsidósággal kapcsolatban: úgy tűnik, minden pénzügyi nehézségük, életszínvonaluk elégtelensége miatti keservük miatt az izraelitákat tették felelőssé. Például a közeli Püspökladány malmának kedvező áron történő megvásárlását egy „jordan” hatalmas bűneként értékelték, de felháborítónak tartották azt is, hogy a ványai zsidó nőknek van módja arra, hogy süteményeket készítsenek.⁸⁵

Mint láttuk, a helyiek éppen szűkebb pátriájuk szent békessége érdekében igyekeztek mérsékelni az ellentéteket, vagy legalábbis önmérsékletre inteni az ellenfeleket, azonban nem sok sikerrel: erre utalt Bajcsy-Zsilinszky idézett 1933. decemberi képviselőházi felszólalása. Az 1934-ben keletkezett hatósági jelentés szerint Bajcsy-Zsilinszky fellépése bizonyos eredményt mégis hozhatott, ugyanis az addig nemzetiszocialista többségű községben vasvillával várták a tagdíjat beszedni igyekvő küldöttséget.⁸⁶ Talán ez az ellentét is közrejátszhatott abban, hogy 1934 augusztusában – engedély nélküli nyilvános gyűlés megtartására való hivatkozással – Dévaványa előjárósága ideiglenesen bezáratta a kaszáskeresztesek helyi csoportjának helyiségét.⁸⁷ A helyi csoport egységének megbomlását jelezte az is, hogy egy a korábban legaktívabb párttevékenységet kifejtők közül felháborodottan vonta kérdőre Károlyfit, követelve, hogy számoljon el a tagdíjából származó bevétellel, amely szerinte tetemes összegre rúghatott, hiszen minimum havi 20 fillért és 2000 tagot kell számításba venni.⁸⁸ A tagdíjháború végkimeneteléről ugyan nincsenek pontos értesüléseink, de annyi bizonyos, hogy 1935 elejére a kaszáskeresztes párt rendezni tudta dévaványai pozícióit, és jelöltjük választási beszédét kb. 1000 fő hallgatta – igaz, végül mégsem nyerte el a megválasztásához szükséges támogatást.

Dévaványán tehát tovább szervezkedtek a kaszáskeresztesek, egészen 1936 tavaszáig: 1936. április 25-én 35 db tárgyi bizonyítékot (plakátokat, röpcédulákat, újságokat, rajzokat) foglaltak le itt, amelynek nyomán felekezeti elleni izgatás miatt azonnal eljárást indítottak Károlyfi Béla és társai ellen.⁸⁹ A budapesti bíróság hetvenöt vádlottja közül végül is kilenc dévaványai felett ítéleztek: Károlyfit 2 év fegyházra és 10 év polgári jogaitól való megfosztásra, a rohamosztagosok egyenruháját biztosító

⁸⁴ TŰZ 1934, 2-3.

⁸⁵ RETTENTŐ 1934, 2-3., BARTHA 1934, 4.

⁸⁶ MOL K. 149. 7. 1937. 161. 7. 2004. Bizalmas jelentés a nemzetiszocialista pártokról, 1934.

⁸⁷ BEZÁRTÁK 1934, 3.

⁸⁸ SZARKA 1934, 3.

⁸⁹ MOL K. 149. 7. 1936. 175. 6. 6119. Jász-Nagykun-Szolnok vármegye községségeiben terjesztett és lefoglalt horog- nyilas- és kaszáskeresztes sajtótermékek kimutatása. (ld. I.a.-I.d. ábra)

ványai ócskást 1 hónap fogházra és 3 év közügyektől való eltiltásra, hét további párttagot pedig 3-6 nap fogházbüntetésre ítélték. A dévaványaiaknak az ítélet kihirdetése után is jutott szerep: két, a vezérében csalódott ványai talált rá 1940-ben a szökésben lévő Böszörményre, és ők jelentették fel az osztrák hatóságoknál.⁹⁰

1.6. A kutatásra vonatkozó megfontolások

A kaszaskeresztes párt a dévaványaiak körében viszonylag nagy népszerűségnek örvendett; a település elég jelentős szerepet vállalt a mozgalomban. Vajon mi lehet a magyarázata ennek a jelenségnek? A forrásadottságokat egyaránt tekinthetjük kiábrándítóan rossznak és ígéretesnek. A peranyag meg sem közelíti a kora újkori inkvizíciós iratok bőségét, információértékét; a dévaványai vádlottak „saját szavai”, kézíratai egyáltalán nem maradtak fenn; életükről csak minimális adatot találtunk, ami semmiképpen nem elégséges egy alapos elemzéshez; a helyi pártszervezet iratai – a lefoglaltak kivételével – eltűntek; a megyehatár-változások miatt Dévaványa korabeli levéltári anyagainak egy része ugyan megtalálható a Jász-Nagykun-Szolnok, más része a Békés megyei intézményben, azonban bizonyára szép számmal vannak olyan iratok, amelyek elkeveredtek a közigazgatási vagy történelmi útvesztőkben (legalábbis erre mutatnak a kutatás folyamán tapasztalt hiányok). Tehát mindezt összevetve nem reménykedhetnénk érdemleges következtetésekben: a „színre nem vitt dráma” szereplőinek, rendezőinek nyomon követése aligha vezetne eredményre.⁹¹

Másrészt mégis sok anyag áll rendelkezésre a korabeli Dévaványára vonatkozóan. A megyei archívumok és a Mezőgazdasági Múzeum Dévaványáról fennmaradt iratain kívül – mint láthattuk – a Magyar Országos Levéltár, az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, a Pest Megyei Levéltár számos információval szolgál a párt tevékenységéről, korabeli megítéléséről. A helyi egyházközségi levéltárak – elsősorban a református – szintén őriztek bizonyos dokumentumokat a korra vonatkozóan. A településen helytörténeti gyűjtemény működik, melynek alapítója, Bereczki Imre nem csupán az egykori nagyközség iratait gyűjtötte össze, történeti emlékeit kutatta, de ő maga is aktívan hozzájárult a ványai múlt átörökítéséhez: lelkes néprajzoscént évtizedeken keresztül „adatgyűjtések” sorát végezte, méghozzá igyekezett minél kevesebb szűrőt alkalmazni, minél többet lejegyezni az elhangzottakból. Én szintén

⁹⁰ ÁBTL 3. 1. 9. V-109172. Vizsgálati dosszié Dr. Böszörmény Zoltán. 5.

⁹¹ Böszörmény Zoltán pártvezér eddig fel nem tárt életében bizonyára több lehetőség rejlik, mint a dévaványai híveiben.

készítettem életút-interjúkat a település legidősebb lakóival⁹² (külön rákérdezve a háború előtti időszakra és a kaszáskeresztesekre).

Így a forrásadottságok már a kutatás elején amellel szóltak, hogy ne a perrel vagy mozgalom résztvevőivel, hanem inkább magával a településsel foglalkozunk. Azonban nem csupán a források viszonylagos szűkösége miatt döntöttünk a helységnek – a dráma „színpadának” és „háttérének” – középpontba állításáról a per – a „tervezett cselekmény” és a „szereplők” – középpontba állítása helyett.⁹³ A vonatkozó anyagok összegyűjtését követően Dévaványa számos jellegzetes konfliktusa rajzolódott ki, tehát a „háttér”, a „díszletek” igencsak sajátos mintázatot mutattak. Bár nem állíthatjuk, hogy a mögöttes tényezők, a település problémái, ellentétei meghatározóak lettek volna a kaszáskeresztes mozgalom résztvevőinek csatlakozási motivációit tekintve, de mindenképpen rányomták bélyegüket a mozgalomra, hozzátartoztak a kaszáskeresztesek szűkebb környezetének jellemzőihez és nyilván befolyásolták magatartásukat, értékrendjüket. Dévaványa viszonyai összességükben kiemelkedően fontosak lehetnek a lakói lázadásra való hajlandóságának megértésében, sőt bizonyára többet segítenek, mint néhány sematikus élettörténet bemutatása. Így a következőkben a „háttér” furcsaságait, a két világháború közötti nagyközség gondjait és konfliktusait igyekszünk közelebbről szemügyre venni azzal az előfeltevéssel, hogy ezek feltárásával mind a település dinamikája, mind a díszletek mögött kukucskáló alakoknak – a „színré nem vitt dráma” szereplőinek, a kaszáskereszteseknek – viselkedése érthetőbbé válik.

⁹² A történeti interjú módszeréről és jelentőségéről ld. TÓTH 2000, 165-173., KÖVÉR 2002, 384-393., VÉRTESI 2004, 158-172., GYÁNI 2007, 155-167., KOVÁCS – VAJDA 2007, 217-231., UDVARNOKY 2007, 27-33., KOVÁCS 2008, 269-277. etc. (Mivel interjúalanyaim többsége névtelenséget kért – és egyébként sem az egyénéről, hanem az egykori dévaványai viszonyokat igyekeztünk közelebbről megismerni –, csupán az elkészülés dátuma szerint számoztam az elkészült interjúkat, hogy még a kezdbetűk révén se váljanak azonosíthatóvá a nyilatkozók. Sajnos a szélsőjobboldali felkelés még mindig igen kényes, esetleges veszélyt hordozó témaként jelent meg a község)

⁹³ A közelmúltban Kővér György ehhez hasonló vizsgálatot végzett a tiszaeszlári vérvád kapcsán. Ld. KÖVÉR 2009.

2. A VÁLTOZÓ TÉR

2.1. Dévaványa „térképének” alakulása

Dévaványa a Nagykunság és a Nagy-Sárrét találkozásánál, a Kettős- és a Hármas-Körös, valamint a Berettyó közelében helyezkedik el. Jelenleg – és a két világháború között is – a helység határai Szolnok és Békés megye határait jelentik (1950-től Békés, az azt megelőző évtizedekben Jász-Nagykun-Szolnok megye oldaláról). A településről alkotott térképek számos esetben változtak, hiszen közigazgatásilag jelentős módosulásokon esett át a vidék, de a természeti földrajzi adottságok is formálódtak az idők során. Mindezekkel párhuzamosan nem csupán Dévaványa írott, megrajzolt, de „mentális térképei” is változásokon mentek keresztül: mind a településen élők, mind a kívül lakók képzetében módosult valamelyest ez a reprezentáció.⁹⁴ A következőkben valamelyest áttekintjük a helységet ért közigazgatási és természetföldrajzi módosulásokat. A „tudatokban és a közvéleményben” végbemenő változások ugyan jóval kevésbé tettek érhetőek, mint a tényleges térképvonalak kanyargásai, azonban igyekszünk röviden ismertetni azokat, legalábbis azon részüket, melyek – a visszaemlékezések révén – megközelíthetők, és hatással lehetnek a két világháború közötti község társadalmára.

Dévaványa első írásos emléke az 1330-as évekből való Békés megyei tizedjegyzék, bár a régészeti leletek tanúsága szerint a terület már a neolitikumtól lakott lehetett. A helyi hagyomány a tatárok elől menekülő magyarság megtelepedéséhez köti a helység keletkezését, az eddig itt lakó egy-két család településsé alakulását. A romantikus lelkületű – és élénk fantáziájú – 20. századi krónikás a következőképpen adja elő a történeteket: „rémülettel rohanó lovasok nyargaltak, csapzottan, izzadtan, szemükben kétségbeesett tekintettel, utánuk futó, vissza-visszanéző kisebb-nagyobb csoportokba verődött embertömegekkel. [...] A gázló hol a vízbe mélyedt, hol kiemelkedett. Erre-arra kanyargott, hol ide, hol oda bújta a csalitba, a lápok között. A menekülők futása meglassult, elmaradt a távoli harci zaj, az űzötték fáradt lihegése, jajgatása. Itt, a Körösök és a Berettyó mocsarai között a csend birodalma volt. Csak a nád sóhajtozó zizegése törte meg a csendet, és a sok gondtalan madárhang. [...] Holtfáradtan roskadtak le a buja füre, s a megmenekültség boldog érzésével hajtották

⁹⁴ A „tér tudatosulásáról”, vagyis a térbeliség kutatásának társadalomtörténeti gyökereiről ld. SZEKERES 2008, 89-100.

fejüket álomra.”⁹⁵ A helytörténet-író számára tehát a biztonságot, a menedéket jelentette a kiesnek korántsem nevezhető táj; a mocsaras-lápos, ember alig járta terület – éppen elszigeteltsége és mostoha, „emberidegen” körülményei révén – a 20. századi lakosok számára az életben maradás és újrakezdés lehetőségét szimbolizálta, hiszen paradox módon éppenséggel az általánosságban sorscsapásként és elnéptelenítőként emlegetett tatárjárás révén született meg a falu.

A tatárjárás nyomán életre kelt terület Békés vármegyéhez tartozott, bár ekkor még csak Ványaként (Jana) említik a források. Azonban a Békés megyeiség nem volt tartós jellemzője Ványának, ugyanis Luxemburgi Zsigmond 1422-ben a Heves megyei Kompolthy család kérésére – a szomszédos Külső-Szolnokon keresztül – a birtokot Heves vármegyéhez csatolta. Így Dévaványa közigazgatási zárványterület lett, vagyis nem volt határos azzal a megyével, amelyhez közigazgatásilag tartozott. Természetesen nem vizsgálható a „mentális térképekben” az intézkedés nyomán megjelenő változás, mindenesetre annyi talán megjegyezhető ezzel kapcsolatban, hogy az intézkedés semmiképpen nem szolgálta a közösség állandóság- és biztonságérzetét, nem szilárdíthatta meg a szűkebb – megyei – környezetbe való beépülést, sőt inkább bizonyosfajta kiszakításnak számíthatott az addig megszokott keretek közül (bármennyire csekély mértékben is változtathatta meg az egyszerű ványai életét ez a lépés). A települést az 1468-as adatok szerint is Hevesben tartották számon, bár határának bizonyos részei ekkoriban néha Heves, néha Szolnok és néha Békés megyéhez kapcsolódtak.⁹⁶ 1561-ben egy rövid ideig – a királyi biztos javaslatára – az egész községet Békés megyéhez csatolták, azonban hamarosan újra Heveshez tartozott – pontosabban az immár Külső-Szolnokkal egyesült Heveshez.⁹⁷ A település helyzetével, közigazgatásban elfoglalt helyével kapcsolatban tehát éppenséggel a bizonytalanság, a kiszámíthatatlanság vált jellemzővé.

Gyula 1566-os eleste után hamarosan Dévaványa is török kézre került, khászbirtokként kezelték. A török uralom viszonylagos megszilárdulása, békés évei alatt népessége növekedett, az ekkor keletkezett iratok gyakran városként emlegették a kb. száz házból álló települést. A felszabadító harcok azonban hadszínterré változtatták a környéket, és a 17. század végén három ízben tatár pusztítást is elszenvedett a község, melynek nyomán a lakosság jó része elmenekült. Ványa, Ecseg, Kérsziget és

⁹⁵ GAÁL 1978, 18-19.

⁹⁶ BOROVSZKY 1910, 456., 487.

⁹⁷ SCHEFTSIK 1935, 417-418.

Varsányegyház (vagyis Ványa és a vele határos három legnagyobb falu) lakossága azonban a hódoltság megszűnése után hamarosan visszatért.⁹⁸ Dévaványa kollektív emlékezetében meglehetősen élénken él a török hódoltság nyoma – noha tényleges emlékeik nyilván nem lehetnek ezekről az időkről –, a helytörténészek mindenkor kiemelik a török kor alatti kiváltságokat, a település kiemelten kezelt helyét, a számos itt keletkezett török nyelvű forrást.⁹⁹ A református templom tornyán és bizonyos házakon még ma is látható az ösztörű, vagyis a kovácsoltvasból kialakított, félholdat és csillagot ábrázoló, a török hódoltság nyomait őrizni kívánó házoromdíz,¹⁰⁰ valamiféle sajátos „emlékezet helye”. A törökhöz sajátos módon nem elsősorban a hódító és leigázó kép kapcsolódott a 20-21. századi közösség fejében, inkább a különlegesség érzését hívta elő az utódokból. A Török Birodalomba való ideiglenes beágyazódást az utókor inkább nyereségként, mindenesetre figyelemre méltó érdekességként aposztrofálja, mint olyan jellemzőjét a hajdani közigazgatási és uralmi változásoknak, amelyre érdemes büszkének lenni, vagy legalábbis emlékét ébren tartani.¹⁰¹

A török tatárság pusztításának nyomai már élénkebben élnek a köztudatban, illetve a 20. század első felében meginterjúvoltak emlékezetében, amely szerint az itt megjelenő tatárok hatalmas pusztítást végeztek, és az előlük való elmenekülés, a falu ideiglenes megszűnése (térképről való eltüntetése) lehetett az egyetlen megoldás a veszély túlélésére: a mocsaras, lápos terület kínált szabadulást, búvóhelyet a „civilizált tájból” menekülni kényszerülőeknek. (De még napjainkban is meg-megjelennek a tatárság pusztításának nyomai a dévaványaiak verbális megnyilvánulásaiban: egyik interjúalanyom például úgy kommentálta azt, hogy kissé odaégett a pirítóssal: „Na, jönnek a tatárok!”¹⁰²) Tehát a községi emlékezet ismét az őshonos, átláthatatlan és az idegen számára járhatatlan táj befogadni és elrejtteni kész voltát hangsúlyozta a külső veszély esetén.

A Rákóczi-szabadságharc nyomán ismét megfogytakozott a lakosság: a hagyomány szerint az összes hadra forgató a kurucok soraiba állt, míg a császáriak által felhergelt szerb csapatok megtámadták a helybélieket, akik a környező nádasokba menekültek, és sáncokkal körbekerítették rejtekhelyüket: így keletkeztek az úgynevezett

⁹⁸ SCHEFTSIK i. m., 99., 418.

⁹⁹ KARVALICS 2000, 38.

¹⁰⁰ Ld. GYÖRFFY 1967, 263-268.

¹⁰¹ BIHGy A-2001.5.1. Bereczki Imre: Vegyes néprajzi gyűjtés. Kézirat. 1972. s. p.; BIHGy A-99.30.1.2. Bereczki Imre: Tapasztalatok a helyi munkák forrásértéke tekintetében. Kézirat. 1976. 6-8. Egyes magyarázatok szerint a község még a végleges nevét is a török alatt nyerte el: „Hajdan benne kontyos tarok sokszor dévankozának, azért hívják a magyarok Dévaványának.” Idézi GAÁL i. m., 15.

¹⁰² 23. sz. interjú. 2006. augusztus 5. 8. (Az interjúk a tulajdonomban vannak.)

kunhalmok. Vagyis ismét a „vadon” biztonságot nyújtó szerepe hangsúlyozódott (a leigázott-kiépített táj ellenében), bár az elbeszélésben megjelent a környezet átfarmálásának, céljainknak megfelelő módosításának igénye, a térkép „ránk szabásának” is. Mindenesetre a szabadságharc befejezése után végül hazatérhettek a ványaiak, kiegészítve felvidéki telepésekkel, így a település belső jellemzői, a határokon belüli jellemvonásai is jelentősen megváltoztak.¹⁰³

Dévaványa tehát ismét Heves – Külső-Szolnok része lett, olyannyira, hogy az 1848/49-es szabadságharcban – amelyben ismét sok ványai részt vett – az említett vármegye Nemzeti Bizottsága itt tartotta az orosz betörést megelőző utolsó ülését: a település tehát számottevő (vagy legalábbis: emlékezetes) szerepet vitt a ’49-es vármegyei eseményekben. Az abszolutizmus kori közigazgatási átszervezések viszont Békés-Csanádhoz illesztették a helységet, majd újra Heves vármegyéhez került. 1872-ben – immár nagyközségként – a megalakuló Közép-Tiszajárásban foglalt helyet (Bura, Tiszabó, Fegyvernek, Kenderes, Roff és Törökszentmiklós társaságában).¹⁰⁴ 1874-ben Szapáry belügyminiszteri leirata még Békés megyéhez csatolta volna Dévaványát, azonban 1876-ban végül mégis az ekkor létrehozott Jász-Nagykun-Szolnok vármegyéhez, annak felső-tiszai (később: tiszai felső) járásába illesztették, mely ekkor Szentimre, Derzs, Tisza-Abád, Tisza-Szalók, Madaras és Kenderes községek társaságát jelentette.¹⁰⁵

A megyehatárok mellett ekkoriban a községet körülvevő táj általános képe is jelentős módosuláson esett át. Mint már említettük, a terület mocsaras, nádas vidék volt, maga a település pedig kis „szigeteken” épült, ez a jellemző alapvető jelentőséggel bírt a település életében. A 19. századi folyószabályozások, lecsapolások viszont alapvetően megváltoztatták a vidék arculatát, és a földmunkák végeztével eltűnt, pontosabban gyökeresen átalakult az addig Dévaványa és környékeként ismert képződmény. A mocsarak, nádasok ezek után már csak a község emlékezetében léteztek. Ezzel életmódváltás következett be: jóval könnyebbé vált a községben és a határban való közlekedés, építkezés, és jelentősen megnőtt a művelés alá vonható földek, főként a szántóföldek aránya, és egyre nagyobb jelentőséggel bírt a tanyai gazdálkodás. Azonban ezzel együtt eltűnt a pásztorok és pákászok világa, leáldozott a halászatnak, a halfogyasztásnak. A talajjal kapcsolatos problémák sem szűntek meg: míg idáig a

¹⁰³ WENZEL 1930, 258.

¹⁰⁴ BOROVSZKY 1910, 628.

¹⁰⁵ SCHEFTSIK i. m., 154-157.

vizedés, mostantól számos esetben a talaj szárazsága, szikesedése okozta a legnagyobb gondot, illetve az időnként alattomosan feltörő belvíz. Dévaványa természeti környezete tehát gyökeres átalakuláson ment át ebben az időszakban, és az addig kétségtelen jellemvonásként kezelt természeti adottságok, melyek a helyi hagyomány szerint az menekülést és az életet szimbolizáltak, átformálódtak: ezentúl nem veszélyes és nehezen kiismerhető, de egyúttal a helyiekkel cinkosságot mutató, menedékként működő, hanem a köznapi élethez, a földműveléshez jobban illeszkedő táj vette körül az ottaniakat. A környezet „hősire emlékeztető” jellemzői helyett a funkcionalitás került előtérbe: a határ immár nem a bujdosókat, nem a titkos utakat ismerő halászokat, hanem a keményen dolgozó szántóvetőket hívta. A magába záró, eltakaró község képe végérvényesen elveszett, az átláthatatlan mocsaras helyett végtelennek tetsző pusztaság fogadta az arra járókat.

Az 1876. évi XXXIII. tv. és 1877. évi I. tv., vagyis a kiegyezés utáni törvényhatóságok módosítását követően nem történt jelentősebb változás Dévaványa igazgatásában, eltekintve a forradalomtól és az 1919. április 28. és 1920. március 21. közötti román megszállástól. A megyehatár 1950-ig nem változott, ilyen szempontból végre nyugalmasabb időszak köszöntött a községre, betagozódhatott Jász-Nagykun-Szolnok vármegyébe, amely „beláthatatlan fejlődési lehetőségek ígéretével született meg a modern Magyarország hajnalán” – lelkenedik a Horthy-korszak krónikása.¹⁰⁶ Ám a helyiek a '30-as években egyáltalán nem így értékelték a helyzetet: sokkal szívesebben tartoztak volna – a hozzájuk sok tekintetben közelebb állónak vélt – Békés megyéhez, sőt 1932 végén a képviselőtestület „egyhangú lelkesedéssel kimondotta határozatilag Békés vármegyéhez való csatlakozását”,¹⁰⁷ ami mégsem valósulhatott meg.

Dévaványa határai mégsem maradtak érintetlenül a korszakban sem, méghozzá a földbirtokrendezések (földreform) kapcsán. A szomszédos Túrkeve bejelentette az igényét a községhez tartozó legelők egy részére: a városiak szerették volna megvásárolni az általuk – állításuk szerint – két évszázada a Katolikus Vallásalapítványtól megszakítás nélkül bérelt, Dévaványától északra fekvő terület egy részét. A vármegyei Gazdasági Albizottság ugyan elutasította a vételi ajánlatot, de 30 éves „örök bérletet” javasolt, melynek lejártával a kérdéses terület Túrkeve tulajdonába megy át. Az Országos Földbirtokrendező Bizottság közgyűlés összehívását rendelte el a

¹⁰⁶ SCHEFTSIK i. m., 129.

¹⁰⁷ KÖZGYŰLÉS 1933, 3-4.

tárgyban, és 1923-ban a Túrkeve által eddig is használt ecsegpusztai 4.037 katasztrális hold 1.385 négyszögöl legelőt megszerezte a város. Ezek után a városiak a terület közigazgatási átszervezését szorgalmazták, melyet a vármegyei alispán a 23.860/1932. sz. határozata révén el is nyertek. Így a Túrkevétől 3,5 km-re, Dévaványától 14 km-re lévő terület immár közigazgatásilag – és nem csupán telekkönyvileg – a városhoz tartozott.¹⁰⁸

Ugyanebben az időszakban a szomszédos Körösladány község is részesült a dévaványai földekből. A körösladányi földigénylők kielégítésére ugyanis nem voltak elégségesek a helyi birtokok, így az Országos Földbirtokrendező Bizottság ítélete szerint erre a célra a dévaványai részeket is fel lehetett használni. Végül összesen 738 katasztrális hold területhez juthattak az itteni földekből.¹⁰⁹ Így tehát Dévaványa határait most nem valamiféle erőszakos támadás bolygatta meg, hanem a szomszéd települések érdekérvényesítő képessége – és a nekik kedvező országos birtokpolitika. Bármely indokok is vezették a döntéshozókat, a ványaiak mindenképpen veszteségként könyvelhették el az adott területeket. Természetesen nem csupán a „külső erők” igényei és lehetőségei formálták a község arculatát, de a helyi, a belső birtokrendszert – és ezzel együtt a helyi „mentális térképet” is jelentősen befolyásolták a földreform nyomán hozott intézkedések. Ennek legmarkánsabb megjelenési formája minden bizonnyal az úgynevezett Bogya-telep kialakulása nyomán tetten érhető változások.

2.2. A földreform és a szimbolikus térképződés

A két világháború közötti Dévaványára vonatkozó kutatásom során, interjúkészítés közben, teljesen véletlenül vetődött fel a „Bogya-telepesség” kérdése.¹¹⁰ Ugyanis egyik interjúalanyom felesége a beszélgetés közepén betoppant, és a kedélyes anekdotázást megszakította azzal, hogy a férjét megpróbálta rábírní, vegye fel a papucsát, hiszen meztelül bizony hideg a padló, „csak úgy süt”. Ebből egy kisebb, meglehetősen heves veszekedés fejlődött közöttük, melynek lezárásaképpen a továbbra sem engedelmeskedő férj úgy adott hangot nemtetszésének, azzal koronázta meg az egymás fejéhez vágott szidalmakat, hogy felkiáltott: „Azt a Bogya-telepi

¹⁰⁸ TOLNAY 1999, 261-168., TOLNAY 2004, 68-84.

¹⁰⁹ TOLNAY 2004, 177-179.

¹¹⁰ A Bogya-telepre vonatkozó rész első változata a Hajnal István Kör alsórendvái konferenciáján hangzott el; nyomtatásban: PAPP 2009, 45-54.

jóistenedet!”¹¹¹ A felesége tudta, érezte, hogy ez a sértések „non plus ultrája”: mintegy varázsütésre elhallgatott, és kiment a szobából. Nos, ekkor gondoltam először arra, hogy talán érdemes lenne szemügyre venni Dévaványa tereit az oral history eszközeinek segítségével, és megvizsgálni, hogyan rendezte át a mentális térképet az 1920. évi XXXVI. tc., melynek hatására létrejött a Bogya-telep.

A Nagyatádi Szabó István földművelésügyi miniszter nevéhez köthető¹¹² földreform törvényeit: a parasztságnak földhöz, illetve házhelyhez, kishaszonbérletekhez juttatását célzó szabályozásokat (1920. évi XXXVI., XXIX.) 1920 őszén fogadta el a nemzetgyűlés. A reform keretében 411.561 igénylő összesen 700.000 katasztrális hold földterületben részesült, és mintegy 260.000 házhelyet osztottak ki – mindez teljesen közismertnek tekinthető. Nagyatádi és a kisgazdapárt tevékenységéről, céljairól, a földreformról számos írás látott napvilágot, s a már a kortársak gazdaságtársadalomelemzéseiben is rendkívül jelentős szerepet játszott a földkérdés,¹¹³ így – burkoltan vagy közvetlenül – a reformot is értékelték. Az említett törvényekkel kapcsolatban általában azt szokás kiemelni, hogy az újonnan létrejött, átlagosan 1,7 katasztrális holdas birtokokcák nem voltak – méretüknél fogva nem is lehettek – életképesek; és bár a törpebirtokosok száma igencsak megemelkedett, a reform nem ütött rést a nagybirtokrendszeren, nem csökkentette a jövedelmek közötti különbségeket, és a településstruktúrákban sem történt érdemi változás (azt majd csak a 20. század közepének történései hozzák meg).¹¹⁴

Dévaványa közigazgatási területének kiemelkedően nagy részéhez, több mint egynegyedéhez (összesen 14.447 hold katasztrális hold földterülethez) valamilyen formában hozzányúlt a földreform: az említett terület kb. 2,3%-a közcélú juttatássá alakult, 26,8%-a kishaszonbérletként, 34,3%-a örök tulajdonnal juttatott földként, 35,8%-a legelőként, 0,8%-a házhelyként került kiosztásra. Az a kezdetekben (1921-ben) látható volt, hogy már a házhelyigénylők kérésének sem tudnak eleget tenni, hiszen ezen az 1920-ban csaknem 13.500 lakosú településen összesen 566 igénylő kérelmét ítélték jogosnak a házhelyeket illetően. A helyi főjegyző javaslatára a község belső területétől meglehetősen távol fekvő, a Magyar Királyi Vallásalapítvány tulajdonában lévő ecseg-pusztai földterület egy részének kisajátítását kezdeményezték, amelyet a

¹¹¹ 1. sz. interjú. 2004. június. 20., 10.

¹¹² A megnevezés kissé csalóka, ugyanis a törvénytervezet végül nem Nagyatádi Szabó István, hanem az agrárius Rubinek Gyula elképzelései szerint készült.

¹¹³ NAGYATÁDI 1995, PARASZTKÉRDÉS 1985, BODNÁR 1947, BODROGKÖZY 1929, SEBESS 1933 etc.

¹¹⁴ NOVÁK 2000, 223.

Földbirtokrendező Bizottság jóváhagyott, így itt 37 katasztrális hold 1400 négyszögöl részen 101 fő kapott házhelyet. Ezzel az intézkedéssel a Bizottság egy új község alapjait teremtette meg (ennek nyomán született az 1950-ben önállósult Ecsegfalva). Emellett a község belterületének közelében is igénybe vettek három birtokrészt: a Vass és a Bogya család jó minőségű, közvetlenül a községhatár mellett elterülő földjeiből összesen 65 hold 800 négyszögölt: itt összesen 349-en kaptak 300 négyszögöles házhelyet (1935-ben további 71 fő pedig 250-250 négyszögölhöz jutott a községi telkekből).¹¹⁵

A Vass- és a Bogya-féle ingatlanok kisajátítása nem történt zökkenőmentesen: az érintettek és a módosabb gazdák véleménye szerint a szegényebb népnek sokkal kedvezőbb, ha rosszabb földet kap, hiszen az értékesebb területért jóval többet kell majd visszafizetnie; a külterületen élők pedig vallásosabban, erkölcsösebben élhetnek. Az ilyesféle „népjóléti” érvrendszer mellett azt vetették fel, hogy a belterület megnövekedésével bizonyára nagyobb lesz a községben a zsúfoltság, de az értékesítési verseny is – így hát mindenkinek jobb lenne, ha valahol a belterülettől távol kapnának helyet az igénylők.¹¹⁶ A Földbirtokrendező Bizottság végül mégis a két Vass- és a Bogya-föld felosztása mellett döntött. Az özvegy Bogya Mihálynétól megszerzett 39 hold 244 négyszögöl területéből 1925-ben 209 dévaványainak osztottak telket, ahol felépíthették házaikat. Bogyáné egykori birtoka ekkor nyerte el a Bogya-telep nevet, és ez a földrajzi tér ekkor integrálódott, ekkor vált a lakóterület részévé.

A község térképe tehát átrajzolódott: a belterület megnövekedett, és az addig kizárólag földművelésre használt fizikai tér telítettebbé, ugyanakkor emberközelibbé vált. Azonban nem csupán Dévaványa földrajza változott meg: a mentális térképében csakhamar jelentős szerep jutott az újonnan létrejött községrésznek.

Mindezekből megállapítható, hogy a fent említett, első pillanatra meglehetősen szokatlannak tetsző káromkodási formula intenzív érzelmi töltete, mely az „újdonsült” községrészre vonatkozik, korántsem egyedi jelenség. A „Bogya-telepi” szókapcsolat rendkívül erőteljes negatív affektuális járulékot nyert a dévaványai közgondolkodásban, kollektív mentális térképen. A jelző megszűnt csupán egy földrajzi teret jelölni (bár kétséges, hogy egyáltalán volt-e pusztán helyrajzi értelme a megnevezésnek)¹¹⁷: az

¹¹⁵ TOLNAY 2004. 209-239. Eltérés van az 1935-ös nyilvántartás és Tolnay adatai között a kiosztott házhelyekre vonatkozóan: előbbi szerint csupán 108 holdat osztottak 385 főnek. FÖLDBIRTOK 1935, 172-173.

¹¹⁶ Bereczki Imre Helytörténeti Gyűjtemény, Dévaványa. LT 14. d. 3. Szentgyörgyi Gerő: Javaslat a földreformtörvénynek Dévaványa nagyközségben leendő végrehajtására vonatkozólag. 1922. (Kézirat.) 2.

¹¹⁷ Tekintve, hogy „a konkrét fizikai térhez mindig valamely szimbolikus tér is rendelődik.” A. GERGELY 1997, 287.

„elmaradott, nehézkes, nemtörődöm, ostoba, igénytelen, szegény” jelzők arányos keverékéből lehetne talán kialakítani azt a hangulatot, melyet a „Bogya-telepi” megnevezés közvetít. A „Bogya-telep” pedig – ennek megfelelően – mindezek kútfejét jelentette: azt a teret, mely megfertőzi a vele kapcsolatba lépőt, melyet melegen ajánlott kerülnie a jóérzésű embernek, hiszen ott sohasem érezheti magát igazán otthon, legfeljebb egy kis leereszkedéssel, gunyoros fintorral szemlélheti a terepet.

A földreform előtt a szeszélyesen kanyargó vasúti sínek, és a sín pár mellett álló évszázados tölgyfa nyomatékosították, hogy a község belterületét immár elhagyta az arra járó. Az új utcások keletkezésével ugyanezen elemek a Bogya-telep határát jelezték. A képzeletbeli határ átlépésével nem csupán a községnek egy másik – szívesen rejtegetett – arca mutatkozott meg, hanem a megszokottól, az otthonostól, a helyestől és értékestől egy gyökeresen eltérő valóságba kerülhetett át a szemlélő. Ahogy egyik visszaemlékező megfogalmazta: „A sínen túli világ külön világ volt”.¹¹⁸ A régi belterületen élők úgy tartották, hogy aki a választóvonalon túl lakott, annak más volt a mentalitása és a magatartása, mások a lehetőségei, de a vágyai is; más az életről alkotott felfogása, mint az övéké, mint az elfogadott. A Bogya-telep valamiféle félvadonként jelent meg a község képzetében, ahol a hely szelleme erősebb, mint bármilyen egyéni törekvés vagy civilizációs hatás: a tér magával ragadja az embert, és a láthatatlan mocsárból nem szabadulhat senki, de nem is érdemes kapálózni.

A telepen kívül lakók elmondása szerint a Bogya-telepet önként senki sem választotta lakóhelyül. A földreform révén benépesült a terület, az ekkor érkezők még örömmel vették birtokba a nekik juttatott 300-300 négyszögölt. Azonban az őslakosok mintha beépültek volna a tájba: a telep természetes részeként tekintett a község (ők a Bogya-telepiek); de mások azután már nem vállalkoztak az itt élésre. Egy „belterületi” asszony véleménye szerint: „Oda ugyan nem kötözött normális embér. Nem vót ott semmi baj, csak hát a Bogya-telep az Bogya-telep, ezt mindenki tudja. Nem is ment oda senni lakni. Vagyis hát egyet ismertem: az egyik bolond rokonom oda ment a háború után, mikor mán nagyon zargatták a tanyán őket. Bejöttek akkor sokan Ványára, de nem abba a ríszbe! Csak azér’ kötöztek oda, mer’ a felesige mindig tanyán lakott, oszt’ azt mondja: ű nem tudja megszokni a várost, az olyan zajos. Ammeg ott vót a szílen.”¹¹⁹

A telepiek helytelen cselekedeteiről, mulasztásaikról ugyan nemigen tudtak konkrét példát említeni, mégis mindenki úgy tartotta, hogy sajátos légköre van a

¹¹⁸ 3. sz. interjú. 2004. dec. 27., 5.

¹¹⁹ 14. sz. interjú. 2005. augusztus. 4., 1.

területnek. Mindössze egyetlen itteni gonosztetről számoltak be a községi elbeszélők: a szovjet csapatok bejövetelekor a téglagyárnál, Dévaványa Bogya-telep felőli külterületén kisebb csata keletkezett, és a maroknyi ványai védősereg összes tagja ott pusztult el. A köznévelkedés szerint a Bogya-telepi asszonyok kirohantak a gyárhoz, és a halott, vagy haldokló katonák pénzét, értékeit elvették. Ilyenek voltak a Bogya-telepi asszonyok – állították beszélgetőtársaim.¹²⁰ Ezt azonban nem rossz véleményük magyarázata volt, inkább a korábban meghozott ítélet helyességét látták igazolni a történetekben (ezt alátámasztja, hogy ekkor már mindegyik elbeszélőm kijárta az elemi iskolát, és gyerekkorukból is számos ellentétre emlékeztek, tehát a Bogya-telep barbár térként kezelése már a háború kitörése előtt létezhetett.)

Az ott élőkkel nem igyekeztek társas kapcsolatot fenntartani: nemigen barátkoztak, még kevésbé házasodtak a „sínen túliakkal”. Természetesen azért a „vegyesházasságra” is volt példa, azonban a Bogya-telepről elszármazottnak számolnia kellett azzal, hogy házastársa összezőrdüléseik alkalmával fel-felemlégeti származását, és a párjához intézett korántsem hízelt jelzők közül az egyik a „Bogya-telepi” lesz. A megnevezés a szótárakban semmiképpen nem kapna „vulgáris” megjelölést, de a mögöttes tartalom, a területhez kapcsolódó hangulatok és képzetek annál sértőbbé tették a kifejezést, és ez nyilvánvalóan jóval többet jelentett, mint egy egyszerű városrész-megjelölést. A telepen kívüli társat választónak azzal is szembe kellett néznie, hogy a gyerekei örökölhetik a bélyeget, és esetleg éppen „előkelőbb származású” felmenőitől kaphatnak csipős megjegyzéseket Bogya-telepiségükre vonatkozóan. Úgy látszik, a szimbolikus értelemmel felruházott tér, az „atyák (vagy: anyák) vétké” miatt olykor a fiak is bűnhődni kényszerültek...

A „Bogya-telepi” szóösszetétel szitkozódási fordulatként, vagy egyszerűen csak rosszálló, csipkelődő megjegyzésként való alkalmazása bevett gyakorlattá vált Dévaványán: a község lakói, akiktől – a helyi hagyomány szerint – még huszárkapitányok is leckét vettek káromkodásból, változatos cifrázatokat építettek a

¹²⁰ Természetesen ma már lehetetlen megállapítani, valóban a Bogya-telepi asszonyok rabolták-e ki a haldokló katonákat. Bogya-telepi elbeszélőim – talán nem meglepő – elutasították ezt a vádat. Mindenesetre a téglagyár közelsége indokolja a gyanú felmerülését, valamint az is elgondolkodtató, hogy az egyik elbeszélő úgy adta elő a történetet, hogy a lövöldözés elmúltával ő, a 16 éves lány nővérével kiment a gyárhoz, és felháborodással látták, hogy mindenféle ismeretlen asszony éppen az elesetteket fosztogatja – illetve egy asszonyt mégis felismerni vélt, de az sem telepi volt. A nővérek ezután anyjukhoz siettek, aki a Bogya-telep egyetlen kereskedésébe futott, és telefonált a csendőrüknek. (Utóbbi emlék egészen biztosan nem lehetett valóságos, hiszen a boltos ekkor még nem rendelkezett telefonnal. ld.: TÁVBESZÉLŐ 1943, 92.) Azonban nem szabad messzemenő következtetéseket levonnunk a beszámolóiból sem: lehetséges, hogy a későbbi vádakra adott válasz a család segítőként való feltüntetése.

jelző köré, így néha rendkívül durva szitokformulához jutottak.¹²¹ Azonban pusztán a kifejezés, a „telepiségre” való utalás elégségesnek bizonyult a lenézés, a semmibevétel kifejezésére: az iskolás fiúk sokszor összeverekedtek csupán amiatt, hogy a belső területeken lakók „Bogya-telepiek!” – kiáltásokkal üdvözölték a többieket, és bizony volt olyan pedagógus is, aki „Ez valami makkfán túli helyesírási szabály?”¹²² – megjegyzést tett a hibásan író diákra. Az új községrészben házhelyet szerzett, meglehetősen habókos, prófétikus lelkülettel és hosszú szakállal rendelkező cserépedény-készítő csúfneve a „Bogya-telepi Jézus” lett: a sajátos elnevezéssel sikerült érzékeltetni nevetséges és szálnalmas voltát.

Természetesen a telepen lakók is érezték és tudták, hogy valamiféleképpen mások, mint az „anyaközség” lakói – pontosabban: utóbbiak szerint mások. Ők is egységként tekintettek a térre, és a Bogya-telepiségüket megváltoztathatatlan és kétségtelenül valóságos adottságként értékelték. A sinek és a nagy tölgyfa, ami a dévanyai köztudatban csak „a makkfa”-ként szerepel, számukra is határköként jelentkezett. Azonban közülük néhányan – a községrész erejükre és vagányságukra büszke fiataljai – bizonyos esetekben készek mutatkoztak arra, hogy territóriumukat megvédjék, és a betolakodókat elűzzék. Mint már említettem, ugyan nem volt teljes az endogámia a telepiek, illetve a nem-telepiek körében, és létrejöhettek baráti, társas kapcsolatok is az elkülönülő területek lakói között (bár ez korántsem tekinthető bevett gyakorlatnak), a Bogya-telepi fiúk mégsem vették szívesen, ha nem-telepi udvarolt az ott lakó lányoknak. A „makkfa” ilyenkor nem az elkülönítettség és a megbélyegzettség, hanem az elkülönülés, adott esetben a hatalom és az erő kinyilvánításának eszközeként működött. Az esti órákban ugyanis a fa környéke a fiatalemberek találkozási pontjául szolgált, akik beszélgetéssel, egymás ugratásával, játékkal töltötték az időt. A telepre udvarlóknak e mellett a fa mellett kellett elhaladniuk, amikor ideáljait hazakisérték a táncból, a szórakozásból. A telepi fiúk ekkor fenyegetően körülfogták a lelkes kísérgetőt, és megkérdezték tőle: „Oszť van-ě Bogya-telepi belípöd?”¹²³ Az imígyen megszólított természetesen csak nemleges választ adhatott, hiszen ilyesfajta, határátlépést segítő eszköz nem létezett... Ezután többnyire – talán nem meglepő – verekedés kezdődött.

¹²¹ Ilyen volt például, amikor egy anya így szólott gyermekeihez: „Az apátok lompos, Bogya-telepi f.aszát!” 8. sz. interjú. 2005. július. 24., 12.

¹²² 3. sz. interjú. 2004. december. 27., 6.

¹²³ 2. sz. interjú. 2004. augusztus 24., 17.

Bourdieu arra figyelmeztet, hogy a térbeli osztályozás, elkülönítés – a többi osztályozási tevékenységhez hasonlóan – nagyrészt kényszerítések eredménye, vagyis az éppen folyó harc aktuális erőviszonyait merevíti meg, és a kijelölés egyben létre is hozza a különbségeket. A „társadalmi varázslás”, amely azt jelenti, hogy a megnevezett dolog csakugyan létrejön, akkor sikerülhet, ha a kijelölő megfelelő hatalommal rendelkezik felosztása elfogadtatására. A stigmatizáció pedig a stigma elleni lázadás előhívója, amely a korábbi stigma, a sajátos megkülönböztető jel nyilvános követelésével kezdődik, majd ennek jelvénné alakítása után a stigmatizáció hatására létrejött csoport bizonyos mértékig intézményesül.¹²⁴

A stigmatizáció kétségkívül megtörtént a településrészrel kapcsolatban, és ezen megkülönböztetést a Bogyatelepieknek is tudomásul kellett venniük: láthatóan sajátjuknak érezték az erre utaló „jelvényt”. A hirtelen előugró, belépésre jogosító jelet követelő fiúk első pillantásra talán egy átmeneti rítus¹²⁵ kellékeire emlékeztetnek bennünket. A rítus-képzeteinket erősítheti a hatalmas tölgyfa képe, hiszen a magyarság számos „nevezetes fával”, emlékhellyel rendelkezik, és az idős fákat gyakran hozzák összefüggésbe a transzcendenssel, ugyanis „csaknem törvényen kívül helyeződik bennük az idő”.¹²⁶ A rítus „mágikus szövege”, kezdőmondata elhangzott, azonban a szertartásban részt vevő, vagy inkább: azt elszenvető legény sohasem jelenthette a feladat elvégzését, sohasem volt képes a próbát kiállni, nem mutathatta fel belépőjét: rosszabb volt a helyzete, mint a mesebeli királyfinak, akinek egy szitával kellett kimernie az óceánt. (Utóbbinak legalább a tündérek segítettek.) Így, mivel a befogadás nem történhetett meg, a „lyukas átmeneti rítus” egy csapásra a kirekesztést, elkülönítést megjelenítő eszközzé vált, és a telepfiúk legalább részben elégtételt vehettek a stigmákért. A bosszú és elkeseredettség érzésének megjelenítése mellett a sajátos, álcázott elutasító szertartásnak minden bizonnyal identitás-erősítő, közösségformáló ereje volt, hiszen ekkor behozhatatlan előnnyé változott a „telepiség”, és a helyi verekedők végre birtokba vehették a lakóterük nyújtotta kiváltságokat – legalább addig, míg az udvarló menekülésre nem fogta a dolgot, vagy meg nem jelent egy, fiacskája felé öklét rázó szülő a láthatáron.... (Az identitás-erősítő mozzanatra utalhat, hogy a rítust elbeszélő arcán szétterülő mosollyal, látható élvezettel adta elő a kalandot, és az addig alig észrevehető tájszólása kiszélesedett, élővé vált.)

¹²⁴BOURDIEU 1985, 12-19.

¹²⁵Ld. VAN GENNÉP 2007.

¹²⁶BALOGH 1968, 11.

Azonban nem minden „makkfán túlnak” sikerült ilyen közvetlenül kifejeznie elkülönülését (elkülöníttetését) és közösség-élményét. A Bogya-telepi emlékezők önmeghatározásában fontos szerepet játszott szűkebb lakókörnyezetük, de igen sajátosan együtt él a megnevezés pejoratív jellege ugyanazon fogalom otthonosság-szimbólumával: vagyis bár tudatában vannak a többség, a többségi tér rossz véleményének, megvetésének a lakóterüket illetően, elbeszélésükben többnyire mégis igyekeztek valamilyen módon ellensúlyozni azt.

Az egyik, már a telepen született asszony kiemelte: sohasem tapasztalt lenézést az iskolában a máshol lakók részéről – e vallomás mindenesetre nem tekinthető föltétlenül szó szerint értendőnek, hiszen az emlékező mindezt a lakóhelyére vonatkozó minden előzetes kérdés nélkül, tehát életút-elbeszélésébe illesztve mondta el, másrészt a következőkkel támasztotta alá állítását: „hiszen minden osztálytársam szóba állt velem”.¹²⁷ (Tehát már az sem lehetett magától értetődő, hogy az egy osztályba járó telepí és nem-telepí szót váltsanak egymással.)

Minden Bogya-telepi emlékező megemlítette, hogy a hely azért mégsem volt olyan elesett: rosszul éltek ugyan, de nem ők voltak ugyan a legszegényebbek a községben, hiszen többségük állatokat tartott a portáján, és mindig volt mit enniük. Tulajdonképpen szerencsésebbnek vélték magukat a távolabb lakóknál, mert a telep jelentette társadalom homogénebb volt a községinél, mindenki nagyjából hasonló vagyonnal és jövedelemmel rendelkezett; de ezzel kapcsolatban mindig kiemelték: „nem voltunk mi olyan szegények”. (Hogy ez a vagyon nem lehetett túl nagy, jelzik interjúalanyaim gazdagság-meghatározásai, például: „Jött ide egy család a háború után, hát azok igen gazdagok voltak, még egy lovuk is volt”; „hát az jómódú vót: a fiából tanult embert csinált, kőművesnek adta”.¹²⁸) Tehát nem tartották jellemzőnek az irigykedést, a fennhéjázást, a csúfolódást és elutasítást a telepiek között – nem úgy, mint az „anyaközségiek” esetében.

A Bogya-telepet több szempontból is ideális társadalomként jelenítették meg az ottani elbeszélők. Az előbbi asszony szerint a Bogya-telepen egyáltalán nem fordult elő a község belső részén kétségtelenül létező vallási jellegű elkülönülés, a „matyólúformátus” (értsd: katolikus-református) csúfolódás: „Azt se’ tudtuk, ki a katolikus, ki a református!”¹²⁹ – jelentette ki az „öslakos”. – A kijelentésen talán kissé árnyal, hogy

¹²⁷ 15. sz. interjú. 2005. augusztus 10., 2.

¹²⁸ 9. sz. interjú. 2005. július 24., 4-5.

¹²⁹ 15. sz. interjú. 2005. augusztus 10., 3.

ezt követően részletesen előadta, hogy az utcájukban melyik család milyen felekezeti volt.

A község csupán házhelyeket osztott a Bogya-telepen: közigazgatási, szakrális, művelődési és gazdasági funkciókat nem nyert a terület¹³⁰ – illetve: egy kis szatócsüzlet működött a telepen, és a református lelkész kijárt házi bibliaórákat tartani, hogy a vasárnapi gyaloglásra nem szívesen vállalkozó híveit pásztorolja. (A katolikusok – vallási előírásaiknak megfelelően – többnyire bejártak a misékre.) Az emlékezők nem panaszkodtak elszigetelt voltuk miatt, inkább arról igyekeztek meggyőzni, azt igyekeztek elmagyarázni, hogy miért volt olyan jó ezen a környéken élni. Hangsúlyozták a közösség összetartását, az együttes időtöltések meleg, otthonos légkörét, felhőtlen boldogságát. Az említett házi bibliaórák például egyáltalán nem a hittapasztalatokról, vagy a tekintélyes lelkész megjelenéséről, hanem az összejövetelek kedélyes voltáról, a soron következő házigazda szívélyes vendéglátásáról emlékeztek meg.

A Bogya-telepiek többsége a távolság miatt kimaradt a községben rendkívül nagy szerepet játszó, jobbra társadalmi csoportok szerint szerveződő olvasóköri, kaszinók tevékenységéből, mint ahogy a bálakba is nehezkesebben juthattak el a fiatalok. A községi közösségi szórakozásokból való mellőzöttséget azonban nem említették, ehelyett valamennyien nosztalgiával emlékeztek meg az esti spontán összejöveteleikről, mely télen szomszédolást, a jó idő beköszöntével pedig az árokpatra való kiulást jelentette. Az utca asszonyai kézimunkáztak, a gyerekek szaladgáltak, játszottak, a férfiak cigarettáztak, néha-néha újságot olvastak, emellett természetesen fűgén jártak a nyelvek, nevetés és lármát töltötte be a Bogya-telepet. A tér ilyen elfoglalásával valóban magukénak érezték a terület egészét, az árokperti esték Édenként, a közösségi élet idilli megjelenési formájaként jelentkezett emlékezetükben; ez jelképezte szemükben azt, hogy „jó volt Bogya-telepnek lenni,” és nem is vágyakoztak elköltözni onnét.

A Bogya-telep kétségtelenül elkülönülő térként jelentkezett a dévaványai közgondolkodásban a 20. század második harmadában.¹³¹ A községrész néhány év alatt szimbolikus térré alakult: a név a lemaradottságot, a fejletlenséget jelképezte, olyan, homogénnek tekintett területet, amely kétségkívül meghatározza, kedvezőtlenül alakítja

¹³⁰ Bourdieu szerint a javaktól, a központtól és a fővárostól való gazdasági- társadalmi távolság jól jelzi az adott terület hatalmi pozícióját: ebben az esetben nyilvánvaló a telep kiszorítottsága a hatalomból. ld.: BORDIEU i. m., 19.

¹³¹ A településen ma is mindenki ismeri a Bogya-telepet, és még érezhető bizonyos mentális elkülönülés az „anyaközség” és telep között, bár nem olyan mértékben, mint interjúalanyaim ifjúkorában.

az ott élők mentalitását. A Bogya-telep tulajdonképpen nem volt képes a község belterületének valódi részévé válni, kívülállóként tekintettek rá, így az ott lakókra is: ez különösen érdekes, hiszen mielőtt oda költöztek volna, Dévaványa belterületén éltek, és senki sem kételkedett „ványaiságukban”, senki sem tekintett rájuk idegenkedve. Mihelyt házhelyet nyertek a községben, vagyis amikor teljesebbé vált volna részvételük Dévaványa életében, „tisztos polgároknak” számíthattak volna – nos, ekkortól bizonyos mértékig furcsának, idegennek tunktek. Mindez az újonnan kialakított lakóterületnek volt köszönhető: a Bogya-teleppel kapcsolatba kerülők a térral való közvetlen kapcsolatuk miatt átalakultak a többiek szemében. Az itt élők ismerték a térről kialakult képzeteket, és különböző védekezési stratégiákat alkalmaztak ezek hárítására: egyesek a sajátóságos rítussal bizonyították erőfölényüket, mások csendben elszenveték a Bogya-telepiségiükre vonatkozó megjegyzéseket, esetleg tagadták a különállás tényét (legalább a szavaikkal), vagy – ennek ellensúlyozásaként – a tér édeni jellegét hangsúlyozták.

Amint Dévaványa példájából is látható, a Nagyatádi-féle földreform nem hatását nem csupán a gazdaságra vonatkozó mutatókban, a törpebirtokosi réteg megnövekedésében, vagy a „nagypolitika” eseményeinek alakulásában kereshetjük. A tér, a föld bizonyos szeleteinek újraosztása, funkciójának megváltoztatása olykor bizony az adott közösség mentális térképének gyökeres átalakulásával járt, és a földrajzi tér egy része szimbolikus, önmagán túlmutató jelentésre tesz szert, mely kimondatlanul is kapcsolódik a fizikai helyhez. Természetesen nem alakított minden határmódosítás ekkorát a közösségek kognitív térképein. Oláh György egy tanulmányában kifejtette, hogy a szimbolikus térteremtés legfontosabb feltétele a megfelelő társadalmi környezet.¹³² Tehát a „térteremtő” közösségek társadalmáról számos ismeret szerezhetünk a rituális térképzés, szimbolikus térhasználat vizsgálatával, ugyanakkor a politikai antropológia területére tévedve adalékokat nyerhetünk a rendszer, az állam, a hatalom bizonyos kérdéseiről is.

Az 1920-as, 1930-as évek Dévaványáját nem fenyegette idegen hatalom, nem szabták át körülötte a vármegyei határokat, a természeti táj is többé-kevésbé változatlan volt – és ez az állandóság tulajdonképpen valamelyest szokatlannak tunkhet a község történelmét vizsgálva. Azonban ez a változtatlanság csak látszólagos, hiszen Dévaványa térképe a Nagyatádi-féle földreform révén bizonyos szempontból mégis módosult: két szomszédos településhez is került a dévaványai földekből, és néhány, addig

¹³² OLÁH 2000, 106-122. Természetesen nem szabad elfeledkeznünk a szubjektív szempontról sem ebben a kérdésben. ld. BARTHA s. a., 111.

mezőgazdasági ingatlanként funkcionáló terület benépesült, olyannyira, hogy az ekkor létesített pusztacsegi (ecseg-pusztai) telep néhány évtizeddel később önálló községgé szerveződött. Az ecsegi községrész megjelenésével kapcsolatban nemigen merültek fel ellenséges érzések, idegenkedés az „anyaközség” részéről, habár már a földrendezők eredeti szándéka is a majdani önállósulás volt. Az addigi határvonalat jelentő területeken kialakított nagyobbik rész, az úgynevezett Bogya-telep kapcsán azonban újabb határ képződött a „makkfán” inneniek és túliak között: mintha az annyi kényszerű változáson átesett község hirtelen minden idegenség-érzését, közigazgatási bizonytalanságát belevetítette volna az új házhelyek birtoklóiba. Ugyanakkor a Telep a hajdani mocsaras-lápos (vad, de az őt jól ismerőnek menedéket nyújtó) területet szimbolizálta volna mind az addig is beépített, civilizált község, mind az újonnan kialakuló közösség szemében.

3. NEMESI HAGYOMÁNY

3.1. Nemesek utódai

„Akit a balsors Dévaványára sodor: szánakozva gondol a nyomorult munkásnépre. Nem tudja, hogy ezeknek ősei büszke nemesek voltak” – állapította meg 1935-ben az elkötelezett helytörténész, Bereczki Imre.¹³³ Természetesen itt nem arisztokráciára, nem nagybirtokos (sőt nem is feltétlenül birtokos) nemességre kell gondolni, hanem főként a címeres levéllel (armálissal) ugyan rendelkező, de birtokadomány nélkül nemesítettek, akik már a nemesi adómentesség eltörlése előtt is adót fizettek a használatukban lévő földterület után. A helyi hagyomány szerint a török hódoltság alatt számos ványai kitüntette magát a harcokban, így nemességhez jutottak, míg mások nemesi címmel telepedtek le a pusztán hagyott földeken. A ványai nemességről a 17. századtól kezdve vannak adataink; az 1647-es vármegyei adóösszeírás a megyében élő 67 nemes közül 14-et a településen talált, ami azt jelentette, hogy Heves-Külső-Szolnok legnagyobb nemesi közösségét alkották.¹³⁴ A jelentős számú kiváltságosnak minden bizonnyal az lehetett a magyarázata, hogy a 17. század folyamán a településen sokakat manumittáltak, ami lehetőséget adott a nemesítésre.¹³⁵ Az armalistáknak pedig birtokhasználatot nyerhettek azzal, hogy az egyik földesúr, Nyáry Lőrinc 1652-ben elzalogosította a határt, így egészen 1753-ig – a visszaváltásig – a curialistákéhoz hasonló életmódot folytathattak. A 18. század elején kb. 100 nemes telepedett Ványára, akik a pusztán maradt nemesi földeket művelhették (conventionatus nemesek).¹³⁶ 1730-ban a helyi öslakos nemesek és az újonnan betelepültek megegyeztek az éves taksára vonatkozóan. Az 1741. évi vármegyei adólajstrom 60 nemes családot tartott számon a helységben, akik az elhagyott földeken kezdtek gazdálkodni.¹³⁷ Az ekkortájt ide menekültek jó része valóban megtelepedett a mezővárosban, és mintegy száz évvel később, a szabadságharcba vonulókra szólva – bár nyilván túlozva – így dicsekedhettek az itteniek: „Dévaványa nem nagy helység, mégis ki[áll] ezer nemesség.”¹³⁸ Ha ezer

¹³³ Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattára (a továbbiakban: NM EA) 4153. Bereczki Imre: Dévaványa és népe. Kézirat. Dévaványa, 1935. 112.

¹³⁴ KARVALICS 2000, 38-39.

¹³⁵ Vö. HAJDÚ 1996, 8.

¹³⁶ SZEDERKÉNYI 1893, 178.

¹³⁷ GAÁL i. m., 26.

¹³⁸ BIHGy A-99.24.1. Bereczki Imre: Százéves események a néphagyományban és az egykorú feljegyzésekben. Kézirat. Dévaványa, 1948. 5.

nemes nem is találtatott a településen, csaknem félszáz igen, hiszen 1787-ben már 433 itt élő nemest írtak össze, ami kétségtelenül különlegesnek számított, ugyanis a hódoltsági területeken egy város sem rendelkezett ilyen jelentős nemesi tömeggel (ekkoriban Békés vármegye nemesei közé mindössze 508 főt számláltak!). A lakosságon belüli nemesi arányszámot tekintve is csaknem egyedülálló volt Ványa, hiszen lakosainak 38,14%-a számított a kiváltságosok közé (az egész Alföldön csak a Szabolcs vármegyei Nádudvar rendelkezett hasonló arányban nemesekkel).¹³⁹

Azonban nem csupán számban, de a település életében is jelentős mértékben képviseltette magát a nemesség. Dévaványán – néhány helységhez, például Nagyállóhoz, Nyíregyházaéhoz hasonlóan – önálló nemesi tanács állt fenn, mely a nemesi önkormányzat legmagasabb szintű települési szervezetét jelentette, és amely a paraszti önkormányzat intézményével, a paraszttanáccsal párhuzamosan működött.¹⁴⁰ Így a 18. század közepétől kettévált a község vezetése, tulajdonképpen egy nemes és nem nemes község létesült, többek között saját pecséttel (a „Ványai nemes helység petsétye” egy kivont szablyával vágatott lovast ábrázol). A két községrész 1840-ben egyesült.

A református többségű – sőt egy időben kizárólag kálvinista lakossággal rendelkező – településen kezdetben természetesen az egyházkormányzó presbitérium (consistorium) is kizárólag nemesekből állt. A magyarországi református egyházszervezet azonban már a 17. század vége felé szorgalmazta a vegyes – nemesek és közrendűek együttesén alapuló – presbitériumok létrehozását: az első ilyen szerveződés az országban 1686-ban keletkezett. A dévaványaiaknak azonban nemigen tetszett ez az új rendszer, a közös egyházkormányzat annak ellenére, hogy így a jobbágyok addig is beleszólhattak és beleszóltak az egyház helyi ügyeibe. Olyannyira ódzkodtak a nemesek és nemtelenek által közösen alkotott testület felállításától, hogy erre még 1821-ben sem kerülhetett sor, amikor pedig a tiszántúli református egyházkerület határozatot hozott arra nézve, hogy közrendűekkel együttesen kell új kormányzati szervet kialakítaniuk. A helyi hívek „nagy kedvetlenséggel” ugyan, de tudomásul vették a döntést, azonban ezt követően sem változtattak a bevett gyakorlaton. 1830-ban azután egy egyházmegyei látogatás kényszerítette a presbitériumot a jobbágyok befogadására, de ez tulajdonképpen csak addig hatott, ameddig a látogatók a településen tartózkodtak. Végül 1834-ben állt fel a vegyes testület, miután az

¹³⁹ VERES 2002, 30-31., RÁCZ 1988, 85-87.

¹⁴⁰ KÓSA 2001, 148. Dévaványa nemesi községéről ld. SZABÓ 2005, 115-124.

egyházmegye kijelentette: csak akkor hajlandó jóváhagyni a lelkészválasztás eredményét, ha Dévaványa egyházkormányzó szervezetét nem kizárólag nemesek alkotják. (Mivel az egyházközség működése, léte került volna veszélybe, a hívek elfogadták ezt a feltételt.)¹⁴¹

Tehát a nemesség kiemelkedő jelentőséggel bírt a település életében, még a 19. század első felében is rendkívül erős érdekérvényesítő képességgel rendelkezett, és a helyi hatalom jó részét birtokolta, amelytől részben is csak nehézkesen volt képes megválni. A polgári korban, a nemesi kiváltságok megszűntével természetesen megváltozott a hatalmi-uralkodó helyzet, a nemesség többé nem jelentett kivételes jogokat. Ennek ellenére a dévaványaiak továbbra is rendkívüli módon őrizték nemesi származásuk emlékét, bár tényleges, közvetlen hasznuk többé nem származott belőle. Egy 1981-ben visszaemlékező még mindig kissé felháborodva gondolt arra a jelenetre, mikor 1922-ben egyik, a helyi sajátosságokat kevésbé ismerő tanító azt mondta a negyedik elemistáknak, hogy a településen mindenki paraszt volt, parasztok voltak a gyerekek ősai is. „Holott az osztály felének az őse nemes volt, s többségének meg is volt az armálisa” – állította az elbeszélő.¹⁴²

A kései leszármazottak tehát őrizték a nemesi eredet hagyományát, büszkék voltak származásukra, mert „a nemesi cím kötelez, tartást ad, emberbaráti magatartásra, hazafiasságra, a becsületes életre és munkára” – állítja napjainkban egy dévaványai nemesi sarjadék.¹⁴³ Így az armálissal rendelkezők igencsak számon tartották büszkeségre okot adó és büszkélkedésre utódaiknak is módot szerző ősük kiváltságos voltát. Egy 1915-ben született helyi krónikás manapság is mintha maga előtt látná az őse nemesítéshez vezető – több mint két évszázados – tetteit: a Thököly udvarában vitézkedő iskolamestert, aki az „idegen nevű osztrákok” elleni harcban tüntette ki magát, és aki az őt üldözőket, halálra keresőket végül az idegenek számára biztos pusztulást jelentő mocsárba csalta, ahol azok elsüllyedtek. Ezt látva azután a vitéz iskolamester a következőket mondotta az éppen mocsárba süppedő gonoszoknak: „Egy sokat szenvedett nép nyakán éltetek, és hálából hű fiait kínoztátok, vérpadra hurcoltátok, hogy jószágát elrabolhassátok. Csak az a baj, hogy nem az utolsók vagytok.”¹⁴⁴

¹⁴¹ TÓTH 1941, 97-98., TÓTH 1942, 280-282.

¹⁴² BIHGy A-99.41.1. Bereczki Imre: A jobbágyvilág emléke a Sebes Körös-menti néphagyományban. Kézirat. 1981. 2.

¹⁴³ MARCSA 2003, 41.

¹⁴⁴ D. TÓTH s. a., 17-23.

A nemesi címet hozó, dicsőséget szerző cselekedeteket tehát nagy valószínűséggel számos alkalommal elbeszélték a családi tűzhely mellett, azokat újra és újra felemlítették, mígnem az ifjabb nemzedék is teljességgel magáévá tette, magának érezte az egykori nagy eseményeket, szinte tanúként szerepelve a sok évvel ezelőtti történetekben. S ha nem is őrzött minden nemesi eredetű dévaványai család az előbbihez hasonló érzékletességgel előadott kalandokat, de a kiváltságosság tényét igenis számon tartották, bár számos esetben arra is van adatuk, vélekedésük, hogy pontosan hogyan szerezte felmenőjük a címet. A többség természetesen a vitézséget emelte ki, mint a család nemesítésének indítékát, és meglehetősen pontossággal azt is meg tudták mondani, hogy az ősök mikor követte el hősi tettet: ez általában a 17. század közepére, 18. század elejére – úgymond a „török időkre” datálódik; családi történeteikben olykor nevezetes történelmi személyiségek is szerepelnek.¹⁴⁵ Azonban a nemesítés eredete sem volt mellékes a helyi családoknak: a 20. század első felében a Szarka család állítólag jóval többre tartotta magát, mint a hozzájuk hasonlóan nemesi származással büszkélkedő Dékányok, ugyanis míg előbbieket török ellen megmutatkozó vitézségükért kapták a címet, addig a Dékányok – az elbeszélő szerint – a III. Ferdinándnak letett hűségükért.¹⁴⁶

3.2. „Kiváltságosok”

A kiváltságosság emléke rendkívül élénken élt a 20. század első felében, annak ellenére, hogy számos helyi családnál az egykori vitézi múltból már nemigen látszott semmi, annak nyomát legfeljebb a – második világháború végéig többnyire megtartott – armálison kívül valóban csak az emlékezet őrizte. A nemesség alsó rétege paraszti életet élt, kétkezi munkát végzett, és a Dévaványán lakó nemesek legnagyobb része bizony ehhez az alsó réteghez tartozott. Az egykori vitézek utódai vagy parasztgazdák voltak, és saját kis birtokukon gazdálkodtak, vagy még ennyi sem jutott nekik, viszont a saját földdel egyáltalán nem rendelkező, valóban nincstelen földművesek is számon tartották elődeik kiváltságos voltát, bár emlékeik szerint a nemeslevelet vállukra vetett tarisznyában vitte magával az apjuk-nagyapjuk (a vámmmentesség igazolása

¹⁴⁵ A Kádár család pontos évszámát is tudja a nemesítésének. BIHGy Pályázatok. Kádár Ferenc – Kádár Manni: A Kádár család története a vitézi címtől a népművészet mesteréig. Kézirat. Békéscsaba, 2002. 7-8. A Csatári család Báthori Gábor udvarához tartozókhoz sorolta nemesi őseit. BIHGy Pályázatok. Séllei Lajosné Marcsa Aranka: Ezeket még el kellett mondanom... Kézirat. Dévaványa, s. a., 22.

¹⁴⁶ BIHGy A-99.41.1. Bereczki Imre: A jobbágyvilág emléke a Sebes Körös-menti néphagyományban. Kézirat. Dévaványa, 1981. 33.

érdekében).¹⁴⁷ A hajdani nemesek leszármazottai a 20. század elején arról számoltak be, hogy még nemességgel rendelkező édesapjuk béres volt, de akiknek a régi nemesek közül megadatott a saját kis föld, azok is „éppúgy csináltak mindenféle munkát”, mint az egyszerű emberek.¹⁴⁸ Tehát a Horthy-korszakban a nemességhez már semmiképpen sem a jómód, a gazdagság társult a község lakóinak képzetében.

Az elszegényedett magyar nemesek általában szívesen adták mesterség tanulására fiaikat, és bizonyos mesterségek preferáltak voltak köreikben: így Eötvös Károly szerint számosan választották a csizmadia, molnár, kovács, ötvös, szűcs mesterségét; számos vízimolnár, szekeresgazda, fuvaros, takács, kerékgyártó, szűrszabó került ki közülük, de például Eötvös meglátása szerint sohasem lettek kolompárosok, kapcások, kéményseprők, kesztyűsök, muzsikuskok.¹⁴⁹ Olykor Dévaványán is mesterség gyakorlására adták a fejüket a bocskoros nemesek, de sajtóságon nem a szinte a szegény nemesek mesterségének számító csizmadiaságot vagy hasonló megbecsült foglalkozást választottak – sőt a csizmadiaságot éppenséggel rendkívül lenézték, a csizmadiákat ostoba embereknek titulálták.¹⁵⁰ A nemesek által országszerte kedvelt mesterségek helyett a származásukat oly’ pontosan számon tartó helyiek többek között a vályogvető- vagy a bőllérmesterséget választották, de az armálisukat őrzők között voltak gyapjú- és tollkereskedők, pásztorok, dohánykertészek, kubikosok is, és legfeljebb a fuvarost említették a – valamelyest – magasabb presztízsűnek számító mesterségek között.¹⁵¹ (Hogy miért beszéltek a csizmadiaságról több lenézéssel a ványai atyafiak, mint például a vályogvetésről, azt csak találgatni tudjuk. Feltételezésünk szerint a degradálásra azért volt szükség, mert a közvélekedés által jobban becsült mesterségeket éppen saját szegénységük miatt nem voltak képesek elsajátítani – így talán egyfajta ellentétbe fordításról lehetett szó.)

Dévaványán tehát a nemesek utódainak nagy része szegény sorsú volt, de nemesség tényét és a nemességhez kapcsolódó kiváltságok emlékét rendkívül intenzíven őrizték, még akkor is, ha – mint említettük – mindössze egy tarisznyába került az utazás zavartalanságát szavatoló vagy a vámfizetés alóli mentességet biztosító nemesi levél. A helyiek szerint a férfiaknak a ványai „híres nemesekhez” volt érdemes cselédnek

¹⁴⁷ NM EA 15.823. Bereczki Imre: Történeti hagyományok a Sebes-Körös és a Berettyó mentén. Kézirat. Dévaványa, 1968. 9.

¹⁴⁸ NM EA 2.037. Bereczki Imre: 1848-as hagyományok. Kézirat. Dévaványa. 1948. 91., 383.

¹⁴⁹ KÓSA 2001, 39-40.; vö. BENDA 2008, 70.

¹⁵⁰ BIHGy A-2001.137.1. Múzeumi évkönyv. Kézirat. Dévaványa, 1957. 53.

¹⁵¹ BIHGy A-99.42.1. Bereczki Imre: Könnyű a szó, nehéz a só: A dévaványai nép élete a szólásmondásokban. Kézirat. Dévaványa, 1979. 36., NM EA 2.037. Bereczki Imre: 1848-as hagyományok. Kézirat. Dévaványa. 1948. 137-138.

állniuk, mert az ő portájukra nem mehetett be a katonákat toborzó hatóság.¹⁵² Azonban nem csupán a katonaság elől jelentett védelmet a nemesek háza és udvara, hanem a bűntüdözök elől menekülve is segítséget nyújtott. Így ha orgazda kellett, csak odavitték a nemesekhez a lopott holmit, hiszen az ingatlanán talált dolgokat nem kobozhatták el (illetve nem is kereshettek ott semmit), és a törvény emberei abból sem csinálhattak ügyet, ha maga a nemes adta tolvajlásra a fejét.¹⁵³ A rendkívüli – és természetesen a Corpus Iuris által nem mindenben alátámasztott – kiváltságok felsorolása arra enged következtetni, hogy a 20. század eleji dévaványaiak szemében a nemesség megléte valami különlegeset, hatalmasat és sérthetlent szimbolizált, annak ellenére, hogy a jogok efféle biztosítása nem feltétlenül járt anyagi biztonsággal.

A régi nemesek utódai pedig nagy büszkeséggel tartották számon azt, ami származásuk révén járt nekik – még azután is, hogy a tényleges kiváltságaik megszűntek, és ők maguk esetleg életkörülményeiket tekintve egyáltalán nem különböztek a nem nemesi eredetű lakosoktól. (Életmódjukban ugyan 1848 előtt sem különböztek el a közrendűektől, ezután természetesen még kevésbé.) A nemesnek születettek egy része komolyan ragaszkodott a „nemes” előnévhez, a nevéhez tartozónak érezte a „nemes” megnevezést, olyannyira, hogy amikor a 19. század végén címzés nélkül használták a nevét, arra nem volt hajlandó hallgatni.¹⁵⁴

De ha a 20. század elején már le is mondtak előnevük használatáról a címeres levelet nyert vitézek utódai, azért még mindig hangsúlyozták eredetüket, amelynek révén elválasztattak az egykor közrendűektől. Már az is büszkeségre adott alkalmat a nemesi eredetűeknek, hogy családjuk kb. 400 éve bizonyíthatóan Dévaványán, tehát egy és ugyanazon helyiségben élt, amihez hasonlót a nagy hatalmú arisztokraták sem mindig mondhattak el magukról.¹⁵⁵ Tehát a család hőstettei és a kiváltságok mellett az is dicsekedésre méltó ténynek számított, hogy az évszázadok alatt „összeforrtak” Dévaványával: így ennek emlegetésével egyrészt mintha hangsúlyozták volna az „egy és ugyanazon nemesség” tényét (vagyis: bár nem hatalomban és anyagiakban, de a változatlan lakhely révén mégis méltókká váltak a legelőkelőbbekhez, hiszen ebben a kérdésben azoknál többre tarthatták magukat); másrészt környezetük állandóságuk révén mintha – nem létező – birtokuk lett volna a település.

¹⁵² NM EA 15.823. Bereczki Imre: Történeti hagyományok a Sebes-Körös és a Berettyó mentén. Kézirat. Dévaványa, 1968. 3.

¹⁵³ NM EA 2.037. Bereczki Imre: 1848-as hagyományok. Kézirat. Dévaványa. 1948. 130., BIHGy A-99.99.1. Bereczki Imre: Dévaványa múltja. Kézirat. 1960. 2.

¹⁵⁴ BIHGy A-2000.10.1. Bereczki Imre: Vegyes néprajzi gyűjtés. Kézirat. Dévaványa, 1963. 7.

¹⁵⁵ NM EA 12.2589. Bereczki Imre: Dévaványa ismertetői. Kézirat. Dévaványa, 1957. 4.

Azonban nem csupán több évszázados helyben lakásukat emlegették szívesen, a nemesek tényleges „nagy tettei” is közszájon forogtak a községben. Az első világháborút megelőző idők kukoricafosztásain az öregek – a hagyományos mesék helyett – nagy tisztelettel szóltak a nagy elődök mesébe illő csodálatos cselekedeteiről (melyeket a fiatalok „szájtátva hallgattak”).¹⁵⁶ Majd a helyi emlékezet egyre inkább intézményesülni látszott, és mintegy tananyagként kerültek elő ezek a históriák: az 1920-as, ’30-as évek bizonyos tanítói, tanítónői „fanatizmussal terjesztették”, vagy inkább rendszerezték, ébren tartották a nagyok tetteit, melyre a gyermekek is rendkívül fogékonyan mutatkoztak. Olyannyira, hogy olykor egy-egy különösen érdekes figura kapcsán (mint például a nagy erejéről és szelídségéről közismert mezítlábas nemes, Dékány Benedek szóba kerülésekor) valóságos „interaktív különórát” tartottak, melyeken a gyerekek által az öregektől hallott, ide tartozó történeteket vitatták meg, osztották meg egymással. Így tehát az itteni iskolákból kikerült „nemzedékek tudatában Toldi Miklós alakját elhomályosította Dékány Benedek” és a többi helyi nevezetesség emléke:¹⁵⁷ vagyis a helyi nemesség hősiességének, virtusának fennmaradó eleven hagyománya rendkívüli módon erősítette a helyiség, a „ványaiság” identitását.¹⁵⁸

Egy 1853-ban született kisbirtokos elbeszélése szerint valamikor Mária Terézia idején, amikor a beözönlő katolikusok „vissza akarták venni a templomukat”, az összeverődött dévaványai nemesek kidobálták az orvul felállított képeket az épületből, majd fejszéekkel, dorongokkal felfegyverkezve őrseget állítottak az ajtóba, így védtek meg a reformátusság tulajdonát.¹⁵⁹ Egy másik – nála néhány esztendővel fiatalabb – helybeli úgy emlékszik a nevezetes templomvédelemre, hogy mindez a reformáció kezdetekor történt, amikor is az egyik helyi nemes állt ki karddal a templomajtóba, és imígyen szólt a képeket, szobrokat behozni igyekvőknek: „Tegyétek le a tik [sic!] Jézusotokat, ha be tud jönni, beeresztem. Ha nem, nem.”¹⁶⁰ A harmadik erre vonatkozó elbeszélés szerint a földéken dolgozó nemes Szarkát a felesége értesítette: jöjjön azonnal, mert a nemrégiben a településre költözött katolikuság (akiket csak azért fogadtak be, mert cserébe földet ígértek Ványának) el akarja venni a templomot. Szarka

¹⁵⁶ NM EA 4.153. Bereczki Imre: Dévaványa és népe. Kézirat. Dévaványa, 1935. 35.

¹⁵⁷ NM EA 12.259. Bereczki Imre: Dévaványa ismertetői. Kézirat. Dévaványa, 1957. 2.

¹⁵⁸ A helytörténeti gyűjtemény igazgatójának közlése szerint még a mai gyermekek jó része is különleges módon kötődik a városhoz, és élnek a ványai „nevezetességek” történetei, bár időben nem föltétlenül tudják ezeket elhelyezni. 20. sz. interjú. 2006. augusztus 3. 15.

¹⁵⁹ NM EA 15.823. Bereczki Imre: Történeti hagyományok a Sebes-Körös és a Berettyó mentén. Kézirat. Dévaványa, 1968. 8.

¹⁶⁰ NM EA 15.823. Bereczki Imre: Történeti hagyományok a Sebes-Körös és a Berettyó mentén. Kézirat. Dévaványa, 1968. 4.

– kurátori minőségében – rögvest odahajtott, és az időközben megjelent katolikus püspököt találta az épület előtt, kezében az oltáriszentséggel, amint éppen befelé tartott volna. Szarka letette vele a szentséget, mondván: ha bejön a maga lábán, akkor enged neki. „A püspök nem tudott vele mire menni. Elkezdett könyörögni. Utóljára [sic!] csak annyit kirt, hogy szentsíg nekül bemehessen. Na jól van, azt mondja Szarka, azt megengedem, de a szentsíget be ne hozd. Úgy is lett. Bemegy a püspök, körüljárja a templomot, megníz mindent. Szarka meg csak ment utána. Ahogy a szószík elé értek, persze a püspök nem vette le a süvegjit. Erre Szarka fogta magát, odaugrott, oszt leütötte a fejről. Tanuld meg, azt mondja, hogy amikor a te uradnak, Istenednek házába [sic!] vagy, vedd le a te süvegedet! Nem is vették el a reformátusoktól a templomot se akkor, se azután.”¹⁶¹ A rendkívül érzékletesen, ízesen előadott elbeszélés valósággal népmesei elemeket hordoz: mintha a vitéz ványai nemes a – hatalmas, de a rettenthetetlen és furfangos legényekkel szemben mégis tehetetlen – sárkánnyal vetélkedne, aki végül kénytelen meghátrálni.

Nem csupán a református templom védelmében történtek ilyen „hősi tettek”. Az egyik „nagy nemes embert” a rácsok betörésekor az ellenség meg akarta ijeszteni, így elbújtak az úgynevezett balai halom mögött. A szemfüles vitéz viszont jó előre észrevette az aljas szándékot, és nagy káromkodások közepette elkergette a leskelődőket. Szintén szitkozódással nyomatékosította erejét a vicispánt választani akaró, a megyeszékhelybe igyekvő nemes, aki elől egy figyelmetlen – és vele egy irányba hajtó – úr nem húzódott félre a kocsijával. A ványai nemes elkiáltotta magát: „B...a erre-arra, eressz engem, mert sietős a dógom”, majd lepuffantotta az úriember lovát, aki ezt látva – hallva nem mert semmit sem cselekedni.¹⁶² (A káromkodást egyébként a helyi nemesekre különösen jellemzőnek tartották: állítólag a hadseregben is az egyik ványai nemes, L. Pappot kérte meg az erélytelen előjáró, hogy tanítsa meg káromkodni, mert különben nincs tekintélye a beosztottjai előtt – a legény viszont hiába próbálkozott, mert a tiszt úrnak „fonákosan jött a szájából”.¹⁶³)

A nemesi származású, de a helyi elbeszélők által – természetesen – mégsem úrnak, úriembernek emlegetett dévaványaiak nemcsak az előlük ki nem térő előkelők iránt nem viseltettek nagy tisztelettel: állítólag a község által egyébként respektált Baldácsy bárót

¹⁶¹ NM EA 15.823. Bereczki Imre: Történeti hagyományok a Sebes-Körös és a Berettyó mentén. Kézirat. Dévaványa, 1968. 27.

¹⁶² NM EA 15.823. Bereczki Imre: Történeti hagyományok a Sebes-Körös és a Berettyó mentén. Kézirat. Dévaványa, 1968. 25-26.

¹⁶³ FELJEGYZÉSEK 1954, 18.

csak nem akarták országgyűlési képviselőnek választani, mert „nekik nem kell báró képviselőnek”¹⁶⁴ – vagyis a címek, rangok, vagy éppen a jó anyagi helyzet egyáltalán nem imponált az itteni bocskoros nemeseknek, sőt inkább taszította őket a hatalomnak, a kedvezőbb élethelyzetnek efféle jele. Valószínűsíthető, hogy nem kizárólag és nem elsősorban a látható jólét, a gazdagság általuk elérhetetlennek tűnő formái irritálhatták a bárót elutasítókat, hiszen a kiváltságos származással dicsekvők hasonló elutasítással kezelték a hatalom megtestesítőit, a hatóság képviselőit is: az egyik – csaknem nincstelen, a 19. század közepe táján született – nemesi származék büszkén mesélt arról, hogy édesanyja milyen kardos menyecske módjára viselkedett a törvény embereivel szemben.¹⁶⁵ Mint fentebb láttuk, saját birtokán (vagy csupán a saját portáján) teljhatalmúnak és sérthetetlennek érezte magát minden ványai nemes, így állítólag sem a katonát fogók, sem a tolvajt keresők nem léphettek be a területre – és ugyanez a sajátosan értelmezett integritás és autoritás vezethette őket arra, hogy a már említett Baldácsynak megtiltották az áthaladást a vetésen. Nemes Váradí unokájának elbeszélése szerint ugyanis egyszer a báró úr az ő nagyapja földjén ment át, és az megálljt parancsolt neki. A „bitorló” a kellemetlen helyzetben fizetséget ajánlott fel, de az öntudatos nemes visszautasította a pénzt, mire a – feltehetően kellően elképedt – Baldácsy megkérdezte: „– Kicsoda maga? – Én az vagyok a magam vetésén, ami a báró úr a sajátján” – hangzott a figyelemre méltó felelet.¹⁶⁶

A nemesi rátartóság természetesen nem csupán a hatóságra vagy a birtokra vonatkozott, hanem a magánéletet, a családi élet is egészét áthatotta: a derék nemesi eredetűek azt tartották, hogy a külvilágnak nincs joga beleszólni abba, hogy mi zajlik otthonukban, és nekik sem számított senki véleménye, esetleges rosszallása. Így az 1850-ben született „Sándor bácsit” a hatóság emberének kellett a valóperes tárgyalására kísérnie, mivel nem volt hajlandó az idézésekre megjelenni, ott feleségével találkozni. A jó szándékú kísérő javaslatára, mi szerint menjenek egy mellékutcán a népes piactér helyett, a felháborodott nemes a következőket mondotta: „Nem vagyok én eldugni való ember, menjünk csak a piac közepin!” Majd a tárgyalás következett, amelyen a bíró az íránt érdeklődött, miért szeretné felbontani házasságát az előállított. „Ne kaparászson más ott, ahun én kaparászok” – válaszolta a megszólított. „Hát ki kaparász?” – kérdezett

¹⁶⁴ NM EA 15.823. Bereczki Imre: Történeti hagyományok a Sebes-Körös és a Berettyó mentén. Kézirat. Dévaványa, 1968. 17.

¹⁶⁵ NM EA 2.037. Bereczki Imre: 1848-as hagyományok. Kézirat. Dévaványa. 1948. 461.

¹⁶⁶ BIHGy A-99.41.1. Bereczki Imre: A jobbágyvilág emléke a Sebes Körös-menti néphagyományban. Kézirat. Dévaványa, 1981. 34.

vissza a bíró (talán valami válóok előkerülésében reménykedve). „Maga kaparász, bíró uram!” – fejezte ki meglehetősen egyértelműséggel véleményét a magánélet (vagy: a család és a nemesi háztartás) és a nyilvánosság (vagy: a hatalom) viszonyáról Sándor bácsi.¹⁶⁷

A nemesi családokról szólva nem csupán a válásról, de a házasságkötésekről is meg kell emlékeznünk: a nemesi büszkeség eddig tapasztalt megnyilvánulásai arra engednek következtetni, hogy a nemes feltehetően nem szívesen választott házastársául közrendűt. Természetesen már a jobbágyszabadság előtt sem volt teljes a rendi endogámia: erre nem csupán az anyakönyvekben találhatunk bizonyítékokat. A település közvéleményében egészében véve bevett, többé-kevésbé elfogadott lehetett a nemes és nem-nemes családok összekapcsolódása, hiszen a katonafogdosásról mesélő öregek szerint a közrendű rokonság nemegyszer fordult segítségért, menedékkért a nemes sógorsághoz, utóbbiak pedig magától értetődő módon dugták padlásra – góréba a címeres levéllel nem bíró atyáit.¹⁶⁸ A nemesi büszkeség valamelyest mégis jelentkezett a 19. század második felének házassági kapcsolataiban is, bár nem az alacsonyabb rendű, védelemre szoruló, összességében szánandóbb állapotú „szerzett rokonsággal,” hanem a gazdagabb közrendűekkel szemben. Az 1843-ban született Boga Péterről – unokája szerint – annak nemesi származású felesége sokszor megjegyezte, hogy bizony rangon alulinak számított, és gögös családja semmiképpen nem egyezett volna bele a házasságba, ha nincs a jobbágyszabadság: Boga mester hiába dolgoztatott tíz legénnyel, s vitt haza esténként „egy bőrkötény aranyforintot”, neje mégis emlegette, hogy „csak gazdag volt, de nem nemes!”¹⁶⁹ Összességében úgy vélték: a gazdagság ugyan fontos, de akár száz hold föld sem jelent annyit, mint az armális: a nemeslevélnek ugyanis a vagyont jelentő birtoknál is „nagyobb szeme volt”, többre tartották.¹⁷⁰

A közrendűektől való elkülönülés, a dicsekvésre méltó eredet számon tartása a „mezei gazdagokkal” rokonságba kerüléstől való ódzkodás mellett többek között abban is jelentkezett, hogy a községen belüli lakhely is jelezte az illető kiváltságos voltát. Így az egykori Görbe köz (másként Dékányok utcája, később Kör utca) a kisnemesek, leginkább a Dékány-familia kedvelt lakhelyének számított; a szintén nemes Kürtiéről is közterületet „kereszteltek el” (másként Kinizsi utca); a Halasy-sor a földesúrról kapta

¹⁶⁷ MARCSA 2003, 4-5.

¹⁶⁸ BIHGy A-99.41.1. Bereczki Imre: A jobbágylét emléke a Sebes Körös-menti néphagyományban. Kézirat. Dévaványa, 1981. 33.

¹⁶⁹ BIHGy Pályázatok. Séllei Lajosné Marcsa Aranka: Ezeket még el kellett mondanom... Kézirat. Dévaványa, s. a. 23.

¹⁷⁰ NM EA 20.528. L. Pappné Marcsa Lenke: Ványai öreg gyerekik. Kézirat. Dévaványa, 1979. 5.

a nevét; a Bogyák utcáján (Nagy utca, később Széchenyi utca) pedig az említett nem nemesi származású, de tehetős család foglalt helyet.¹⁷¹ Az 1930-as években – noha ekkor már összehasonlíthatatlanul kisebb jelentőséggel bírt az egykori nemesek lakta utcában élni – még szokás volt az egykori törzscsaládok nevén emlegetni ezeket a területeket, mely bizonyos mértékben a hajdani „előkelőkre” emlékeztetett.¹⁷² Hogy a nemesi családoknak még ekkoriban is jóval többet jelenthetett a felmenőik utcáiban, házaiban való járás-kelés, mint csendes nosztalgját vagy éppen porosnak ható történeteket, azt egy 2003-ban keletkezett emlékirat jelzi, mely szerint a család 1940-es években született tagjai is az „ősi Dékány-házban”, az „ősi családi házban” születtek, és ebből a régi házból járták iskoláikat.¹⁷³ (Az említett épülettel kapcsolatban korántsem kastélyra vagy udvarháza kell gondolnunk.) A nemesi eredetűek tehát kétségtelenül számon tartották az „ősi jussot”, és ragaszkodtak a család régi erejének, különlegességének nyomát őrző utcához, büszkén vallották magukénak a régiek által szerzett épületeket. Bár a településnek ekkoriban már más igazodási pontja is akadt a nemesek lakta utcákon kívül, a hajdani kiváltságosok utódai – és bizonyos mértékig az egész község – éberén őrizte az egykori kurtanemesek emlékét.

A 20. század első felében ugyan nem volt már különösebb jelentősége a nemesi származásnak, a hajdani kiváltságok is rég eltűntek, azonban az 1935-ben kiadott, Jász-Nagykun-Szolnok vármegyét bemutató kötet községenkénti adattári részében (egyfajta „Ki kicsodában”) a dévaványai meghatározó személyiségeit röviden bemutató szócikkekben sokszor szerepel – különösen a többi település adataival összevetve – a család nemességére, „patinás voltára” történő utalás.¹⁷⁴ „Régi nemesi család sarja”, „ősi birtokán gazdálkodik”, „ősi gazdacsalád leszármazottja” – írták magukról a kötetben szereplő ványaiak (akár 270, akár 20 holdat műveltek). Azonban nem csupán a nemesi eredettel büszkélkedők mutattak rá családfájuk „vastagságára”: láthatóan a közrendű családból származók is igyekeztek hangsúlyozni ősiségüket, amely ha nem is ódon nemesi levelet, de „ősrégi dévaványai családot” jelentett – legalábbis az adattár szerint. Úgy tűnik, hogy ekkorra – a nemesi címek jelentőségének elvesztésével, ugyanakkor a módosabb gazdacsaládoknak a hajdani kiváltságosokkal rokonságba kerülésével – az egykori nemesi rátartiságra emlékeztető, a családi örökséget, kapcsolódást nagyra tartó

¹⁷¹ BIHGY A-99.110.1. Bereczki Imre: Adatok a dévaványai nép helynévhasználatához. Kézirat.

Dévaványa, 1960. 4.

¹⁷² BIHGY A-99.39.1. Bereczki Imre: Egy ványai néprajzi forrás az abszolutizmus korából. Kézirat.

Dévaványa, 1984. 6.

¹⁷³ MARCSA 2003, 17-23.

¹⁷⁴ SCHEFTSIK i. m., 58-64.

identitást építettek maguknak a helyiek: ha nem a nemességbe, akkor az ősiségbe, a településsel való összefonódásba kapaszkodva. Így az egykor kiváltságosnak számító familiák továbbra is számon tartották nemesi származásukat, míg az ilyesmivel nem dicsekedők elsősorban a jó ideje rájuk jellemző „dévaványaiságot” hangsúlyozták, amikor tekintélyt igyekeztek kölcsönözni maguknak. A két világháború közötti község lakosai számára tehát a nemesi származás különleges büszkeségre adott okot, melyet a hosszú dévaványai múlt csak „patinásabbá tett”; ugyanakkor a címeres levéllel nem rendelkezők, a község eredetük tekintélyét szintén növelte, ha már évszázadok óta a településen éltek. Az előbbieken feltételeztük, hogy a birtoktalan vagy legfeljebb kisebb földdel rendelkező nemeseknek mintha birtokaik része lett volna a település – az alacsonyabb származású polgárok esetében viszont a föld nem a kiterjesztett tulajdont, hanem valamiképpen azt a nemes talajt jelenthette, amelyre rábízható a növekvő családja.

Azonban nem csupán a sajátos önbemutató, a hosszú idő óta a településhez kötődés hangsúlyozása rokonította a helyi nemesi és nem-nemesi származású lakost: a „hetero-anamnézis”, a falucsúfolók is hasonló jellemzőket tulajdonítottak a két rétegnek. Az egyik közszájon forgó csúfolódó szerint egyszer a község nemesei a hont védve rendkívüli módon megrettentek az útszélen heverő kendertől, ugyanis ellenségnek hitték a mozdulatlan kupacokat. „Ó, ványai nemesek, hogy nem sül ki a szemetek? Megijedtek az embertől, Elszaladtak a kendertől” – sommázták a történeteket a szemtanú katonatársak.¹⁷⁵ A községtanácsot kifigurázó elbeszélő költemény, a – többek között – Arany Jánosnak is tulajdonított *Ványai juhbehajtás* a határt ellepő, juhoknak vélt állatok behajtását tervező, efeletti örömkömben áldomást ivó ványaiakat ugyancsak nevetségessé teszi. Az elbeszélés szerint miután határozatot hoztak az állatok községi akolba tereléséről, felkészültek a hősi tett végrehajtására:

„Fegyverkeznek nagy botokkal,
Köpdösik a markukat,
Lándzsákkal és füstélyokkal
Felkészítik [sic!] magukat.
Tüzes vérüknek forgása
Ugy [sic!], hogy megfőne a kása
A szivőknek [sic!] gödrében.

¹⁷⁵ NM EA 2.037. Bereczki Imre: 1848-as hagyományok. Kézirat. Dévaványa. 1948. 163.

Kurjongatnak örömben,
Készítik [sic!] a torukat,
Bizva [sic!] nagy vitézségükben
Hányják, vetik magokat.
Megvívának [sic!] a sárkánnyal,
Törökkel, krimi [sic!] tatárral,
Oly nagy a kurázsijok.”¹⁷⁶

A vitézi előkészületek azonban hiába történtek, ugyanis a „juhok” egyszer csak felröppentek (valójában vadmadarak csapatai voltak).

Úgy tűnik, hogy a nemesi, illetve a közrendűeket – a községtanácsot – kigúnyoló sorok egymáshoz igen hasonló jelenségekről tudósítanak, vagyis megerősítik, hogy az itteniekre bizony általánosságban jellemző volt egyfajta sajátos kisenemesi mentalitás, melynek a rátartóság, kevélység, a saját vitézség tudata vagy inkább illúziója sajátos részét alkotta.

¹⁷⁶ GAÁL i. m., 250.

4. VALLÁSI ELLENTÉTEK

4.1. Reformátusok és a katolikusok

Dévaványát emberemlékezet óta reformátusok lakták, a templomot mindig is ők használták – állították a helyiek, amikor 1721-ben a hatóság a töröktől felszabadult területeket vizsgálta.¹⁷⁷ A katolikusokat csak ezután telepítették be a községbe a környék földesurai, legnagyobbbrészt Mezőkövesd környékéről, illetve az északi vármegyékből. Természetesen a reformációt megelőzően is lakott volt a község, egyházi összeírások is rendelkezésünkre állnak annak igazolására, hogy az egykori dévaványaiak a katolikus hitet követték, sőt Dévaványának egy nevezetes plébánosa is volt a 16. század elején: a Dózsa-féle felkelésben részt vevő Ványai Ambrus. De 1552-ből is fennmaradt egy feljegyzés, miszerint a helyi plébános hozzájárult a tridenti zsinati követ költségeihez. Ennek ellenére valóban igen hamar, 1560 körül már református parókia volt a községben, lelkészük, Belvári Mihály pedig 1569-ben a váradi hitvallás aláírójaként szerepelt.¹⁷⁸ (A község ekkori földesurai, guthi Országgh Kristóf, majd enyingi Török Ferenc szintén a reformatori tanítások követői voltak.¹⁷⁹) A török uralom alatt nem volt különösebb akadálya a vallásgyakorlásnak, így 1686-ban a szolnoki török kajmakám támogatásával templomjavításba fogtak. Később – 1696-ban – pedig megszervezték az első rektortanítói állást. A keresztelteket 1731-ben kezdték feljegyezni, anyakönyvet 1748-tól vezettek rendszeresen. Megalakult a konzisztórium, melyet nemesek és – ettől elkülönülten – közrendűek alkottak. (És mint már említettem, ettől a gyakorlattól csak sokára, az egyházi felsőbbtség nyomására tértek el). A 18. század második felében, a felerősödő ellenreformáció idején számos alkalommal vizsgálódtak a község és az egyházközség vallási viszonyaival kapcsolatban: 1767-ben Eszterházy Károly egri püspök is meglátogatta Dévaványát; az újra meg újra javításra szoruló templom renoválását, illetve újjáépítését igyekezett megakadályozni a hatalom – legalábbis a helyiek úgy érezték, hogy „bosszantó és kicsinyes” volt az

¹⁷⁷ SZÜGYI 1917, 5.

¹⁷⁸ A váradi zsinaton keletkezett, „a tiszáninnen és tiszántúl fekvő egész igazhitű [kálvinista] egyház pásztorainak s mindazoknak hitvallása, kik a váradi zsinaton az [őket saját hitükre téríteni igyekvő unitárius] embereknek egész lélekkel ellene álltak” Bod Péter szerint a legszebb hitvallások egyike. KISS 1881, 636-653.

¹⁷⁹ GAÁL i. m., 26.

engedélyeztetési eljárás.¹⁸⁰ 1891-ben kápláni állást létesítettek. A 20. század elején négy új iskolaépületet építettek a hívek a község területén.

A 18. század második felére tehető a katolikusok betelepítése, melyet a település immár katolikus földesurai, a Haller és a Hunyadi család szorgalmazott. A helvét hitvallást követők nem nézték jó szemmel az általuk bálványimádóknak tekintett idegenek beözönlését: „a Pápistákat illetlenül és gonoszul, mint konkolyokat úgymond a mi városunkból kikergetni szándékoztak” – panaszolták a földesurak 1790 novemberében, s egyúttal elhatározták, hogy Dévaványának katolikus plébánost hozatnak, akinek járandóságát biztosítják, de a kántornak és a harangozónak is juttatnak valamennyit.¹⁸¹ Az itt lakó katolikus hívek nagy örömmel fogadták az adományokat, és ezen felbuzdulva ők is rögzítették felajánlásait – így megalakulhatott a dévaványai katolikus egyházközség, a plébánia éppenséggel a hajdani nemes község székháza lett, amelyet a földesúr – akitől addig a református nemesek béreltek – a katolikusoknak ajándékozott.¹⁸² Hamarosan, 1802-re elkészült a katolikus egyház temploma, melynek védőszentje Szent Anna lett, a legtöbbet adakozó báró Hunyadi Anna asszony után.¹⁸³ (A templom építésén dolgozókat a vármegye felmentette a közmunkák alól, amit a helyi reformátusság nagy felháborodással vett tudomásul.) Ezek mellé kántor- és harangozói lakás, valamint elemi iskola épült.

A helyi hagyomány szerint valami csalafintaság is lehetett a telepítésben, és a jóhiszemű, naiv ványaiai nem tudták, mit vállalnak akkor, amikor beleegyeztek az idegen vallásúak beköltözésébe. Egy 1877-ben született pásztor szerint a határ egy kisebb részét, Borzot ajánlotta fel a hatalom,¹⁸⁴ míg egy, nála 18 évvel idősebb földműves úgy hallotta, hogy az ecsegi pusztát kínálták cserébe: „Azt mondták, hogy annak adják Ecseget, aki befogadja a katolikusokat [sic!]. Mert Ecseget Ványa is szerette volna megkapni, Kevi [=Keve, Türkeve] is, Kisújszállás is. – Na jól van – azt mondják a ványaiai –, ide jöhetnek, mink nem bánjuk. Eleinte meg is fértek a reformátusokkal. De eccer [sic!] csak eszibe jutott valamelyiknek, hogy a pápistáknak nincs templomuk.”¹⁸⁵ – A felöltő gondolat pedig a református templom elleni harchoz, Szarka vitéz már idézett küzdelméhez vezetett, majd kibékíthetetlennek tűnő ellenségeskedés vette kezdetét az 1943-ban lejegyzett sorok szerint. A Horthy-

¹⁸⁰ SZÜGYI 1917, 8.

¹⁸¹ GAÁL i. m., 31-32.

¹⁸² GAÁL i. m., 53.

¹⁸³ Az épületet a 19. század folyamán többször átalakították.

¹⁸⁴ BIHGy A-2000.75.1. Bereczki Imre: Vegyes néprajzi gyűjtés. 4.

¹⁸⁵ BIHGy A-2000.60.1. Bereczki Imre: Vegyes néprajzi gyűjtés. 13.

korszakban tehát az volt a település köztudatában, hogy a reformátusok az őslakosok, míg a katolikusokat egy felsőbb hatalom, az előbbi elbeszélő által csak általános alanyként említett többség, Ványán kívüli autoritás vetette nyakukba. Megmászhatatlan akaratról, erőszakos telepítésről azonban szó sincs: a helyiek ebben is ragaszkodtak autonómiájuk látszatához, így inkább elviselhető volt számukra a földéhes, naiv őslakó emléke, mint annak a tudata, hogy a „pápiták” beköltözésébe nem lehetett különösebb beleszólásuk. (Az talán természetesnek tekinthető, hogy a csak „valamelyikként” aposztrofált idegenből érkezett nevezetett meg a harc elindítójaként). Mindenesetre a nyilatkozó számára magától értetődő, hogy most már nem férnek meg jól a két felekezet hívei egymással.

A 19-20. század fordulóján aztán újabb katolikus betelepülés történt, azonban ez korántsem az előzőekhez hasonlóan látványosan, hanem teljesen spontán módon történt. A közeli, katolikus Endrődről érkeztek a „vacerek”¹⁸⁶: egy részük – talán az addig jól fizető kubikosmunkák csökkenésével – cselédnek állott valamelyik gazdához, majd családot alapított itt, míg másokat a ványai katolikusok eleve a házassági kedvéért hívtak ide.¹⁸⁷ A munkavállalás vagy a házasságkötés révén így számos újabb katolikus család került a községbe, és a Fehér, Szénási, Hímer, Csécsi, Szöllősi, Szalai familiák mellé az endrődi eredetű katolikus családok is helyet kaptak a közösségben.¹⁸⁸ (Arról, hogy a jövevény endrődiek hogy érezték magukat a településen, kevés adatunk van: aki Dévaványát választotta végleges lakhelyül, általában jól beilleszkedett. Hogy olykor talán mégis nehézkes lehetett a váltás, a letelepedés egy sajátos mentalitású községben, csak egy Endrődről – tehát az otthon maradtaktól – származó daltöredék beszél: „Dévaványa, Dévaványa, aki odamegy, mind megbánja.”)¹⁸⁹

Bár a két világháború között a reformátusok egyszerűen csak matyónak nevezték a katolikus vallású községbelieket, azt mégis számon tartották, hogy némelyek közülük már régóta a község részei, és többé-kevésbé őslakosnak számítottak, míg egy másik csoport csupán néhány évtizede élt a településen. Az elbeszélők szerint a katolikusok között jellemzőnek számított a szökés hajszin („olyan matyó színű”), azonban az

¹⁸⁶ A „vacér” az endrődiek csúfneve, eredete ismeretlen: feltehetően a német „Wasser” eltorzított alakjával van dolgunk (vizet kérő kubikosok? vagy éppen a Körös áradását az osztrák hatóságnak panaszlók?). (Szonda István endrődi helytörténeti gyűjtemény-igazgató személyes közlése.)

¹⁸⁷ BIHGy A-99.111.1-45. A Magyar Néprajzi Múzeum kérdőíveire adott válaszok. 1972. 41.

¹⁸⁸ BIHGy A-99.112.4. Bereczki Imre: Egy-e a matyó és a katolikus? Ványai Tanyázók: A dévaványai múzeum havi jelentése. 1954. I. évf. 4. sz. 11.

¹⁸⁹ NM EA 3.910. Bereczki Imre: Vegyes néprajzi gyűjtés, főleg gazdálkodás és táplálkozás. Kézirat. Dévaványa, 1952. 52.

endrődieknek még a katolikusok között is feltűnő, „veresszőke” hajuk volt.¹⁹⁰ A szokásaikat tekintve élesebb volt a különbség a vacerek és a többi katolikus (a valódi matyók) között: a vacerek jóval szorosabban igazodtak az egyházi előírásokhoz, intenzívebben élték meg a katolikus szokásokat. Míg például a matyók – a reformátusokhoz hasonlóan – a napszaknak megfelelően köszöntek, addig a vacerek „Dicsértessék!”-kel üdvözölték a szembejövőt. A vallási buzgóságukra jó példa, hogy míg a bérmáláskor a matyók nem készülődtek különösebben a püspök jövetelére, addig az endrődi származásúak „szinte magukon kívül futkostak a nagy izgalomtól” a szemtanú elbeszélése szerint.¹⁹¹ Az endrődi vacerság tehát – szó szerint is – új színt hozott a község életébe, hangsúlyozottan katolikusoknak és éppen ezért hangsúlyozottan idegennek számítottak a reformátusok szemében (a katolikusok belső köreiben viszont nem volt tetten érhető az elkülönülés ennek nyomán). Mind alacsonyabb társadalmi státusuk, mind a történelmi hagyományokat nélkülöző, spontán megjelenésük csak aláhúzza ezt a jellemzőjüket. Azonban elsősorban mégsem a vacer csoport jelent meg a megkülönböztetés, csúfolódás tárgyaként, hanem általánosságban a katolikusok (a „matyók”, melybe az endrődi származásúakat is benne foglalták), akiket idegennek érzett a község református, „őslakos” része.

Összességében elmondható, hogy a két világháború közötti időszakban a katolikusok és a reformátusok általánosságban igyekeztek mindenféle szorosabb kapcsolatot kerülni egymással. Az elkülönülés már abból is tetten érhető, hogy a reformátusok „atyafinak” nevezték az idegen, számukra ismeretlen embereket – és ugyanezt az elnevezést alkalmazták az általuk jól ismert, esetleg szomszédjukban élő katolikusokra is.¹⁹² Amikor mégis kapcsolat jött létre a két fél között, a reformátusok – az illetőről szólva – ritkán mulasztották el megemlíteni, hogy a másik katolikus: „Jó komája volt Vass Náci, aki a szomszédjukban lakott. Meg Lovász Pali. Katolikus gyerek volt, *de* [kiemelés tőlem. P. B.] jól kijöttek Ferkóval”; „Este összejöttek az asszonyok és fosztották a tollat. Volt itt egy Katona Trézsi nevű katolikus asszony. Az járt máshoz is tépni”; „az első gatyám... egy katolikus [sic!] asszony csinálta: Szöllősi

¹⁹⁰ BIHGy A-99.52.1. Bereczki Imre: Dévaványai tájszavak és kifejezések. Kézirat. Dévaványa, 1983. 37., 57.

¹⁹¹ BIHGy A-2000.137.1. Múzeumi évkönyv. Szerk Bereczki Imre. Kézirat. 1957. 69-70.

¹⁹² BIHGy A-2001.132.1 Balogh Lajos dévaványai néprajzi gyűjtése 1960-1962. Kézirat. 1970. 27. A katolikusokra mint a természetestől és a megszokottól eltérőkre, mint valami sajátos tüneményre való tekintés (illetve ennek nyoma) még a második világháború után is fennmaradt, ha nem is olyan hangsúlyozottan, mint korábban. Ezt jól példázza a katolikus papra vonatkozó hiedelem: „Ha katolikus [sic!] papot látunk és megfogjuk a gombunkat, szerencsénk lesz.” BIHGy A-2001.126.1 A honismereti szakkör gyűjtése 1963/64. 2.

Veron néni”; „a házat Bogdán Rafael katolikus embertől vettük”; „itt lakik Tóth Imre, az vígigalussza az íccakát. Katólikus [sic!] ember”; „felénk csak Vaszkó Mihály vót katólikus [sic!] ember”; „katólikus [sic!] mesternél laktam”.¹⁹³ Az előbbi megjegyzésekből két dologra következtethetünk: egyrészt hogy a vallási hovatartozást meghatározó jellemzőnek vélték, másrészt hogy az alapvető az volt a településen élők számára, hogy az ember: református – ezért említették a katolikusok vallását a református elbeszélők, míg a katolikusok általában nem hangsúlyozták, ha reformátusokról beszéltek, hogy az illető kálvinista. Mint látható, a két fél nem zárkózott el tökéletesen egymástól, hiszen néha-néha ruhát varrtak egymásnak, esetleg együtt fosztották a tollat – a reformátusok olykor még „komáztak” is a katolikus, *de* máskülönbben jó pajtásnak számító gyerekekkel.

Ez az elkülönülési törekvés a házassági kapcsolatok területén is jelentkezett. Az interjúalanyaim többsége szerint a két világháború között egyáltalán nem volt szokás a vegyesházasság (református – katolikus házasság), majd – némi gondolkodás után – mindannyian arra jutottak, hogy tulajdonképpen akadt rá példa. Ahogy egyikük fogalmazott: „akkor is volt már olyasmi. Valahogy úgy vették, mint most azt, ha összeállnak egymással, nem házasodnak össze.”¹⁹⁴ De az is előfordult, hogy az interjú kapcsán valami emlék feltört a nyilatkozóban, és az idős asszony nagy sírással, kétségbeesetten átkozta meg azt a régi világot, amelyben nem engedték szerelmével összeházasodni, csupán azért, mert az egyikőjük katolikus volt, a másik pedig református.

A helyiek szerint a vallási hovatartozásnak politikai hozadéka is volt. Nevezetesen: a kormánypártiság a katolikussággal, az ellenzékiiség a reformátussággal fonódott össze. Az elbeszélők szerint Horthy Miklós édesapja, a kormánypárti Horthy István hiába korteskedett, szinte csak a katolikus papot tudta megnyerni magának. A helyieknek olyannyira nem tetszett a kampánya, hogy a jelöltnek sürgősen vissza kellett vonulnia, amihez egyes elbeszélők szerint egyházi segítséget kapott: katolikus plébánia kerítésén át menekült a furkósbotok elől. A ’48-as Párt kampányához ugyanakkor a párthívek református identitása kapcsolódott: a függetlenség hívének lenni egyben azt jelentette, hogy nem-katolikusnak lenni, ugyanis az ellenzékiek református egyházi énekeket,

¹⁹³ BIHGy A-99.154.1. Bereczki Imre: Kádár Imre élete és működése. Kézirat. Dévaványa, 1975. 30.; BIHGy A-2001.95.1-2. Bereczki Imre: Pásztolemékek. Kézirat. Dévaványa, 1967. 3.; BIHGy A-2001.60.1. Bereczki Imre: Néprajzi gyűjtés. 26.; BIHGy A-2001.42.1. Bereczki Imre: Néprajzi gyűjtés 1974. 3.; BIHGy A-2001.91.1. Bereczki Imre: Néprajzi gyűjtés. 15.; NM EA 3910. Bereczki Imre: Vegyes néprajzi gyűjtés, főleg gazdálkodás és táplálkozás. Kézirat. Dévaványa, 1952. 68., 235.

¹⁹⁴ 19. sz. interjú. 2006. július 22. 18.

imádságokat is „felhasználtak” képviselőjelöltjük érdekében: „Este kiültek az eperfa alá az udvaron s ott imádkoztak-énekelték a 48-as párt győzelméért. Perelj, Uram, perlőimmal, harcolj én ellenségimmal.”¹⁹⁵ Az öreg Nácsa közbeordított: Miklós, a torkod úristenit, ne csavard ki!”¹⁹⁶

A protestantizmusnak és a ’48-as szellemnek az összekapcsolása mindazonáltal nem helyi sajátosság: Magyarországon a 19. század második felében általánosságban uralkodott az a nézet, miszerint a katolikusok a reformok és a forradalom ellen, az uralkodóház érdekeit nézve kompromittálták magukat.¹⁹⁷ Így a felekezeti jelleg és a politikai állásfoglalás erős korrelációt mutatott, a protestantizmust és a haza, egyben a szabadságot jelentő eszmék szolgálatát összetartozónak vélték.¹⁹⁸ Bár az első világháború után már mind a ’48-asok, mind a Habsburgok eltűntek a hazai politikai életből, így természetesen Dévaványa közséletéből, továbbra is maradtak nyomai ennek a vallási-politikai együttállásnak: továbbra is működött a községben a ’48-as Olvasókör, amely ébren tartotta a néhány évtizeddel korábban történet emlékéit; a Horthy-korszak első embere révén pedig újra és újra előkerültek azok a történetek, adomák, melyek a kormányzó apjának megfutamodásáról és a helyi katolikus pap „aulikusságáról”, vagy éppen a függetlenségi párt győzelméért – nem mindig hibátlanul, de annál nagyobb lelkesedéssel – éneklő reformátusokról szólt.

A ványai református asszonyok szerint a katolikus konyha is teljesen más volt, mint az övéké. Természetesen ennek a másságnak bizonyos momentumai valóban a vallási előírásokból adódtak. A katolikus háztartások sokkal több halat igényeltek, mint a más vallásúak – ebben minden bizonnyal a böjti idők megtartása érhető tetten. (A nagy mocsár-lecsapolások előtt ebből a tényből a reformátusok jó hasznot húztak, hiszen a területen tömegével volt a halból, különösen egy sajátos halfajtából, az – endrődiék által kedvelt, a reformátusok által nemigen fogyasztott – halcsíkból.)¹⁹⁹ A helyi reformátusok mindössze nagypénteken tartottak böjtöt, amikor – a katolikusokhoz hasonlóan – ciberét, főtt tésztákat, tojást ettek,²⁰⁰ a nagyböjti és az adventi időszakban

¹⁹⁵ Vagyis a református énekeskönyv 35. zsoltárát énekeltek.

¹⁹⁶ BIHGy A-2003.58.1. L. Papp Zsigmond: Dévaványai anekdoták. Kézirat. Dévaványa, 1968. 1-2.

¹⁹⁷ KÓSA 1988, 350-364.

¹⁹⁸ BRANDT 2002, 150-159. Mindez a protestáns történelemértelmezésre is hatással volt: BRANDT 1999, 195-213. A magyarországihoz igencsak hasonló jelenséget figyelhetünk meg a cseh protestantizmus vonatkozásában: KÓSA 1999, 135-148.

¹⁹⁹ NM EA 3910. Bereczki Imre: Vegyes néprajzi gyűjtés, főleg gazdálkodás és táplálkozás. Kézirat, Dévaványa, 1952. 50. A halcsík (csík, réti csik; cobitus fossilis vagy misgurnus fossilis) 20-30 cm hosszú, lapos, nyurga, szinte pikkelytelennek tűnő, testén hosszanti irányban csikos hal; „bajuszt” visel, farokúszója lekerekített.

²⁰⁰ BIHGy A-99.111.1-45. A Magyar Néprajzi Múzeum kérdőíveire adott válaszok 1972. 6-7.

viszont olyannyira nem változtattak étkezési szokásaikon, hogy az országos átlagnál jóval mindig több esküvőt-lakodalmat tartottak ilyentájt.²⁰¹ A reformátusok a bűjtöt összességében nevetségesnek érezték, és érezhető bizonyos lenézés, ahogy az efféle szokásokról beszéltek. Egy dévaványai mondás például a következőképpen szól: „Ez olyan jó kis széna: matyó ember bűtbe [=bűjtben] megenné.”²⁰²

A kálvinisták viszont – a bibliai vértialomra hivatkozva – nem ettek és nem készítettek véres hurkát, míg a helyi katolikusoknál előfordult ez az étel. (A községben először – sajtószerű módon – az Erdélyből ide származott lelkész, a nagygazdacsaládból házasodott Szentgyörgyi Gerő készített ilyesmit a reformátusok közül. Nem sok kálvinista követte: nem a biblíásság miatt, hanem mert a pápistákhoz tartozóknak érezték ezt az ételt.²⁰³) Más szokások azonban nem – vagy nem minden esetben – tulajdoníthatók a vallás követelményeinek. Az, hogy a katolikusok szívesen főztek vajjal vagy olajjal, míg a reformátusok sohasem tettek ilyet, természetesen szintén adódhatott a bűjtös napok sajátosságaiból, de a helyi reformátusok inkább a „pápisták” ízlését okolták a jelenségért.²⁰⁴ A visszaemlékezők szerint nyulat is sokkal többször fogyasztottak a katolikusok – ez pedig már semmiképpen nem magyarázható az előírásokkal, és talán a szerényebb körülmények tehetők érte felelőssé (hiszen vadat bőséggel szolgáltatott a környék).²⁰⁵ A reformátusok szerint mégsem csupán erről, hanem a katolikusok fogyasztékosabb konyhai tudásáról, esetleg fősvénységéről lehetett szó ezekkel kapcsolatban. Egy 1965-ben készült emlékirat szerint nagy eltérés volt az ételkészítési, fogyasztási szokásokban: a katolikusok például betyárosra aludttejet ettek, amelyet „református gyomor nem bírt bevenni”, így az volt a közvélekedés, hogy a katolikusok még főzni sem tudnak.²⁰⁶ Szintén az evési szokások különbözőségéről emlékezett meg egy interjúalanyom, amikor az „oroszok előtti” időkről beszélt: „Csépléskor a gépesnek meg az első embernek ebédet kellett adni, a katolikusok meg: a téli sonkából mindig meghagytak ekkorra valamennyit, ami már persze megférgesedett legtöbbször, hát nem örültek neki az emberek!”²⁰⁷

²⁰¹ A helyi házassági anyakönyveket vö. ÉVKÖNYV 1935, 24.

²⁰² BIHGy A-2003.53. L. Papp Zsigmond: Adomák... Kézirat. Dévaványa, 1968. 35.

²⁰³ NM EA 3910. Bereczki Imre: Vegyes néprajzi gyűjtés, főleg gazdálkodás és táplálkozás. Kézirat. Dévaványa, 1952. 127.

²⁰⁴ NM EA 3910. Bereczki Imre: Vegyes néprajzi gyűjtés, főleg gazdálkodás és táplálkozás. Kézirat. Dévaványa, 1952. 235.

²⁰⁵ NM EA 2.037 Bereczki Imre: 1848-as hagyományok. Kézirat. Dévaványa, 1948. 230.

²⁰⁶ BIHGy A-2003.61.1. L. Papp Zsigmond: A földimádók társadalma. Kézirat. Dévaványa, 1965. 6.

²⁰⁷ 25. sz. interjú. 2006. augusztus 10. 5.

A vallásgyakorlat- és ízlésbeli eltéréseknek tulajdonított elzárkózás gyakran közvetlen összetűzőésekben, összecsapásokban volt tetten érhető. Ezek enyhébb, bár igencsak általánosnak mondható formája a gyermekek közötti csúfolódás, a másik hitének vagy vallásgyakorlatának becsmérése. Az efféle beszéd még az egymás közötti, egy valláson lévő gyermekek játékában is jelentkezett, amikor közösen szórakoztak azon, hogy milyen furcsa szertartásokat végeznek a más vallásúak: de talán nem szükséges általánosítanunk, hiszen leginkább mégiscsak a református gyerekekre volt jellemző az ilyesfajta játék (ez bizonyára mind többségi voltukból, fölényükből, mind a katolikus szertartások különlegesebb, idegennek tetsző voltából adódott). A gyerekek tehát recitálva imitálták a katolikus liturgiák szövegét.²⁰⁸

A reformátusok gúnyneve „lúformátus”, „gancs”, a katolikusoké „katlanmókus”, „matyó” volt, és gyakran felhangzott a „matyó, matyó, piparotyogtató” mondóka is. Bár a két világháború közötti időben leginkább a gyerekek piszkálták egymást, a 19-20. század fordulóján még egyáltalán nem volt ritka, hogy a piactéren, az éppen hirdetni

²⁰⁸ 23. sz. interjú, 2006. augusztus 8. 20-21. A harmadik szövegben szereplő pritos = piritós.

akáró kisbíró előtti tömegben, a felnőttek között kezdődött a huzakodás: „Te gancs vagy? Takarodj innen!”²⁰⁹

A szóbeli sértések nemegyszer tettelegesséig fajultak. A 19. század végére aztán halálos áldozata is lett a felekezeti ellentétnek, amit a következő évben megbosszult a másik tábor.²¹⁰ Természetesen az ilyen eset igen ritka volt, de a verekedések többé-kevésbé általánosnak számított a századforduló környékén, és ez nem csupán az erejüket fitogtató legényeket érintette. Az elbeszélők szerint a kocsmába betérő csoportot gyakran fogadták úgy az éppen ott tartózkodó más vallásúak: „Ki az, aki velünk nem egy templomban keresztelkedett?” – Majd nagy verekedés következett, melyben az idősebbeket sem kímélték.²¹¹ A vallási ellentétek okozta verekedéseknek, mint kuriózumnak a környező településen is híre ment: egy 1880-as évek második felében született endrődi kisparaszt úgy emlékezett, hogy gyermekkorában „sok baj volt, mert a legények verekedtek. Leginkább a lányír. Ványán a katolikus [sic!] meg a református.”²¹²

Mind a jelen visszaemlékezőinek, mind a második világháború után készített néprajzi gyűjtések adatközlőinek egybehangzó állítása szerint az első világháborút követően alábbhagyott a felekezeti csúfolódás-bántás. Haláleset valóban nem történt, nagyobb verekedések is ritkán estek a felnőttek között, de a helyzet korántsem volt idillinek nevezhető. A gyerekek közötti csúfolódások napirenden voltak: bár minden elbeszélő arról számolt be, hogy a korábbi időkhöz képest jelentős javulás történt, mégis rendszeres tömeg-összezsapásokról emlékeztek – igaz, már inkább csak az iskolások között. A „felekezeti harcban” számos „hősi sérülés” esett: az is előfordult, hogy a fiúk maradandó sebet hagytak egymáson.²¹³ (Természetesen nem minden összezsapás végződött ilyen látványosan.) Azonban a csúfolódások és „liturgikus játékok” mellett olykor a katolikus papok is áldozatául estek a vallásháborúnak, bár nem erőszak, hanem gyerekes – és meglehetősen tiszteletlen – csínytevés révén: az egyik interjúalanyom például arról számolt be, hogy nővére és annak barátnői rázárták az ajtót a református iskolába betérő fiatal káplánra. „Na, de az nem ijedt meg, rendes ember volt, nem volt

²⁰⁹ 17. sz. interjú. 2006. július 17. 3.

²¹⁰ BIHGy A-2001.147.1. id. Vad Imre: Dévaványa kisgyermekkoromban. Kézirat. Dévaványa, s. a. 21.

²¹¹ BIHGy A-99.8.1. Bereczki Imre: Adatok a szilaj gulyásbojtár iskolázásához. Kézirat. Dévaványa, 1980. 6.

²¹² NM EA 15.823. Bereczki Imre: Történeti hagyományok a Sebes-Körös és a Berettyó mentén. Kézirat. Dévaványa, 1968. 58.

²¹³ „Gyermekkoromban mindig verekedtünk a gancsokkal. Eccer [sic!] bementem az iskolájukba, oszt' kiharaptam Nácsa Jánosnak a szája szilít.” BIHGy A-99.54.1. Bereczki Imre: Dévaványai tájszavak és kifejezések. Kézirat. Dévaványa, 1983. 27.

olyan búvalbélelt papos, értette a viccet, és elkezdett énekelni: – Nyisd ki, babám, az ajtót... Hát erre a lányok majd’ meghaltak a nevetéstől, mert ráadásul még nagyon jóképű is volt. Na, így hát kiengedték, de nem csalódtak benne, mert nem is szólt egy rossz szót se’ utána.”

Szintén az említett interjúalany mesélt egy másik esetről, amelynek szintén pap volt a célpontja, és melyet már ő követett el: „Hatodikos lehettem, a nagy lányiskolába jártam. Szünet volt, benn voltunk a terembe’, nevetgélünk, rosszalkodtunk. Az ablak meg nyitva volt. Hát egyszer csak jön a járdán katolikus [sic!] pap a szoknyába’! Nevettük. Éngem mindig mindenre rá lehetett venni, sok fenekest meg körmöst kaptam. Mondják a barátnőim: k– Te, nem mered leköpní! – Én ne merném?... Nem hitték. Na, várjatok! Alighogy odaért az ablak alá, leköptem. Persze valamelyik [osztálytársam] rögtön szaladt a tanító úrhoz. Megvert, aztán át kellett mennem a plébániára bocsánatot kérni, ketten kísérték. Az persze megbocsátott, hát azért fizették, az volt a dolga, nem? Nem mondhatott mást. (Nevet.) Adott egy szentképet, azt meg ledobtam, összetapostam, kész!”²¹⁴

A felnőttek közötti verekedés, csúfolódás ekkor már kivételszámba ment: legfeljebb ha „határsértés” történt, azaz református ember lépett be a katolikus olvasóköre (bár volt olyan, akit valóban a határok átlépésének szándéka, és nem az olvasási kedv vagy a jó társaság vonzott az intézménybe: például a református Séllei Lajost, aki nagy garral rontott be a katolikusok helyiségbe, és kiabálni kezdett: „Ki a matyókkal!”²¹⁵ A visszaemlékezők egy része szerint a felnőttek inkább visszafogták a gyermekek „vallásháborúit” is: ennek érdekében történt az is, hogy a tanítók különböző időpontokban engedték haza tanítás után a diákjaikat. Mások viszont azt állították, hogy éppenséggel a felnőtt világ bátorította őket – ha burkoltan, csendes támogatással is – a harcra.

4.2. Más vallások

Nem csupán katolikusok és reformátusok laktak a 20. század első felének Dévaványáját: izraeliták például igen régóta laktak a községben, olyannyira, hogy a település a környék egyik legnagyobb múltira visszatekintő izraelita közösségével

²¹⁴ 6. sz. interjú. 2005. július 20. 5.

²¹⁵ BIHGy A-2001.132.1. Balogh Lajos dévaványai néprajzi gyűjtése 1962. Kézirat. 1970. 2.

bírt.²¹⁶ Feltehetjük a kérdést: talán a zsidóság erősödésével, növekvő számával áll összefüggésben Böszörmény eszméinek népszerűsége a helyiek körében? Dévaványán már az 1700-as évek végén élt itt néhány zsidó család, akik leginkább bőr- és gyapjúkereskedőként, pálinkafőzőként keresték a kenyerüket. Hamarosan számos újabb betelepülő érkezett, és 1822-ben megalakulhatott a helyi izraelita közösség, ahová 1830-ban a nagy tekintélyű Maisner Júda (Jehuda) rabbi választották meg. 1848-ban zsinagóga épült a község központi részén; mellé jesivát (vallási iskolát) szerveztek, de 1866-ban megnyitották a nyilvános izraelita elemi iskolát is. A közösség tulajdonát képezte továbbá a rabbilakás, a kántorlakás, a húsbolt és a mikve (azaz a rituális fürdő).

1836-ban kb. 200, 1850-ben 348 izraelitát írtak össze a községben: a nagyarányú létszámnövekedés legnagyobbbrészt bevándorlás következménye: legfőképpen Heves vármegye más részeiből, illetve Pest megyéből érkeztek ide. A 19. század közepén megjelentek az első zsidó földbirtokoscsaládok. A század közepére lezajlott a bevándorlás, sőt ekkortól inkább az elvándorlás jellemző: inkább a fővárost, illetve más nagyobb, több lehetőséget nyújtó települést választottak. 1910-ben már csak 269 izraelitát számláltak Dévaványán, 1916-ban a hitközség is elvesztette önállóságát, és a közeli Karcag fennhatósága alá került.²¹⁷ Az első világháború után tovább csökkent a zsidóság létszáma, 1920-ban 260, 1930-ban 213, 1941-ben 155 fő volt izraelita vallású a községben. A két világháború között a helyi zsidó családfők jobbra önálló kereskedőként vagy iparosként működtek, de jelentős számban voltak olyan izraelita földbirtokosok vagy földbérlők a dévaványai határban, akik nem éltek helyben. A hitközség az ortodox irányzathoz tartozott.

Dévaványán az unitárius vallás hívei is megjelentek, azonban nem betelepülés vagy reformatori térítés, hanem a legújabb, ötödik református templom építésével összefüggően szerveződtek. A református egyházközség negyedik templomát 1834-ben szentelték fel, de nyilván nem lehetett jól megépítve, hiszen már 1870-ben kimondták, hogy mindenképpen újat kell építeni. Pénzhiány miatt azonban még nem indulhatott meg a munka, amire bizonyára égető szükség lett volna, hiszen 1882-ben életveszélyesnek nyilvánították az épületet. 1883-ban elhatározták, hogy az állami adó összegének 35%-át vetik ki a hívekre, hogy minél hamarabb megkezdhesék az építkezést, melyben végül a neves Benkó Károly terveit követték, akinek a nevéhez számos középület tervezése fűződik (pl. győri zsinagóga, eperjesi evangélikus

²¹⁶ BALOGH 2007, 259.

²¹⁷ BALOGH 2007, 259-262.

kollégium, főtí református templom, dobsinai evangélikus templom).²¹⁸ A dévaványaiak 1886-ban újra forráshiánnyal küszködtek: ekkor az állami adó teljes összegének három éven át az egyházi pénztárba való fizetését írták elő. Hogy az építkezés nem folytatható a legmagasabb technikai színvonalon, azt az jelzi, hogy 1888-ban az építetők megtagadták az immár késznek nyilvánított templom átvételét az épületet tarkító repedések miatt. A hibák kijavítása után, 1891. október 4-én tartották a templomszentelési ünnepséget.²¹⁹ Az egyházközség tagjainak egy része megsokallta az építkezéssel járó bonyodalmakat, de legfőképpen a tetemes anyagi kiadásokat, és mire az új épületet felszentelték, elhagyták a közösséget, és hamarosan – 1899-ben – megalakították a helyi unitárius egyházat, majd egy kis unitárius elemi iskolát is szerveztek.

Dévaványán mégsem jött létre virágzó unitárius egyházközség: a közösség a hódmezővásárhelyi, később a füzesgyarmati egyházközség filiája volt. Bár még 1958-ban is élt néhány unitárius a településen,²²⁰ vallásos tevékenységük és eltérő identitásuk nem hagyott mélyebb nyomot Ványa életében. A közösség nem bővült, sőt a vallásváltoztatók, illetve azok utódai – kevés kivétellel – néhány évtizeden belül visszatértek a református egyházba, és az unokák emlékezetében jobbára már csak a vallásváltoztatás ténye maradt meg. Ahogy 2006-ban fogalmazott egy idős református asszony: „Dédanyám a templomépítés alatt valami hívő lett, de már az anyám se” tudta megmondani, hogy pontosan milyen. Nagymama is református volt világéletében.”²²¹ 1900-ban 113, 1910-ben 142, addig 1920-ban már csak 76, 1930-ban pedig 62 unitárius hitű élt Dévaványán.

A településre a 19. század utolsó harmadában – főként munkavállalás céljából – néhány evangélikus család is érkezett, így 1900-ban már 96, 1910-ben 135, 1920-ban 108, 1930-ban 166 evangélikust számláltak. Bár létszámuk ezekben az években megközelítette, illetve a két utóbbi népszámlálás alkalmával meg is haladta az unitáriusokét, jelentőségük sokkal csekélyebb volt. Dévaványán soha nem alakult önálló evangélikus egyházközség: a hittanórák, istentiszteletek alkalmával a reformátusokhoz csatlakoztak, és általában csak havonta egyszer vagy kétszer járt ki a híveihez a szolnoki lelkész, alkalmukat ekkor is a református imateremben tartották. A dévaványai

²¹⁸ KENYERES 1967, 179.

²¹⁹ SZÜGYI 1995, 6-11.

²²⁰ Magyarországi Unitárius Egyház Levéltára. IV/5. Füzesgyarmati egyházközség és társegyházközsége: Dévaványa. 1. d. 4. t.

²²¹ 18. sz. interjú. 2006. július 22. 10.

nem-lutheránusok a lutheránussággal szemben nem tartották szükségesnek az önmeghatározást, és nem maradt fenn adat egyetlen csúfolódásról vagy verekedésről sem a két csoport között, de még az – unitáriusokéhoz hasonló – elhatárolás sem történt: az evangélikusságot a település általánosságban a református felekezet tagjai között tartotta számon (vagy legalábbis olyan helyi lakosokként, akik nem tartoznak a nem-protestánsok, nem-keresztények és a „hívők”, a kisegyházak közé sem). Szintén nem kötődött számottevő esemény vagy asszociáció a görög rítusú katolikusokhoz és a görögkeletiekhez sem, tulajdonképpen fel sem tűnt a létezésük a mindennapokban: míg az evangélikusok a reformátusokhoz, addig ők valószínűleg a katolikusokhoz kapcsolódhattak. Kérdéses, hogy csupán elenyésző számuk – hiszen az evangélikusok a helyi népesség kb. 1%-át alkották, a görög katolikusok és az ortodoxok együttesen tettek ki egy-két tucatot – miatt bírtak ilyen csekély jelentőséggel a község életében, identitásában, illetve a nem-ványai eredet, a „jöttmentség” miatt szorultak háttérbe.

A dévaványai baptista gyülekezet feljegyzései szerint közösségük alapítása 1895-re tehető: az első időkben – még nem bejegyzett egyházként – házi összejövetelek formájában találkoztak (a református egyháztag Takács Imrénél, illetve a Szabó- vagy a Bereczki-házban), 1902-ben pedig már saját épülete volt a gyülekezetnek.²²² 1904-ben 43-an vallották magukat baptistának a nyilvántartásuk szerint. A világháború révén ugyan létszámcsökkenés következett be, de 1928-ban már 65 fő számított gyülekezeti tagnak.²²³ Az imaházban természetesen bemerítések is végeztek: ezek 1918 és 1945 között vezetett nyilvántartásából megfigyelhető, hogy a '20-as évek második felében valamelyest megélénkülhetett az érdeklődés a baptista hitgyakorlat iránt, viszont a '30-as évek elejére visszaesett a bemerítkezést választók száma, s csak a 30'-as évek végén kezdett újra növekedni (4.a. ábra).²²⁴ Az akkori gyülekezeti tagok között földművest, napszámost, kereskedőt, kereskedelmi ügynököt, postást, gépkocsivezetőt, vasúti alkalmazottat, gazdasági cselédet, pásztor és varrónőt is találunk. Nazarénus gyülekezet szintén létezett a két világháború közötti Dévaványán, sőt valamivel előbb létesült, mint a baptista. A közösségről sajnos nincsenek közelebbi adataink, hiszen – a baptistákkal ellentétben – ma már nincs nazarénus egyház a településen, esetleges irataik feltehetően megsemmisülhettek.

²²² Dévaványai Baptista Gyülekezet irattára (A továbbiakban: DBGyI). A Dévaványai Baptista Gyülekezet alakulása és története. Kézirat. Dévaványa, s. a., 1-9.

²²³ DBGyI 1928-as gyülekezeti nyilvántartás.

²²⁴ DBGyI Bemerítkezések 1918-1945.

A korabeli népszámlálási statisztikák tanúsága szerint²²⁵ a Dévaványán a 20. század elején a népesség kétharmada református, valamivel kevesebb mint 30%-a katolikus felekezetű volt – ez az arány a század első harmadában állandósulni látszott, miközben mindkét felekezet gyarapodott (legnagyobbbrészt a természetes szaporodás következtében) (4.b.-c. ábra). A görög katolikus és a görögkeleti vallásúak száma nem változott jelentősen: mind a századfordulón, mind 1941-ben elenyésző kisebbséget alkottak. Az evangélikusok száma valamelyest nőtt ebben az időszakban, de még így is csak a népesség valamivel több mint egy százalékát alkották. Az izraeliták száma és településen belül elfoglalt arányuk egyenletesen csökkent: 1900 és 1941 között felére csökkent az izraeliták létszáma a községben, így míg 1900-ban minden 40. dévaványai izraelita volt, 1941-ben már csak minden 100. Az unitáriusok száma sajnos nem követhető pontosan, hiszen az országos statisztikai adatfelvétel csupán 1900-ban, 1910-ben és 1920-ban tartotta számon az unitárius hitűeket, ezután az „egyéb felekezetűek” közé sorolta őket. Annyi elmondható, hogy 1910-ben valamelyest nőtt az unitáriusok száma a korábbiakhoz képest, míg 1920-ban már jelentős csökkenés mutatható ki soraikban. Egyértelműen nem állapítható meg az sem, hogy „egyéb” megnevezés alatt milyen felekezetekről végeztek adatgyűjtést: a korszakban ugyanis a római és görög szertartású katolikus, ortodox, református, evangélikus, unitárius és izraelita számított törvényesen elismert vallásnak – a baptista csak 1905-ben, az iszlám 1916-ban nyerte el a bevett vallás „rangját”. 1910-ban ugyan jelezték, hogy Dévaványán, az 50 „egyéb” vallású között „főleg felekezeten kívüli nazarénusokat” találtak, 1920-ban pedig 58, míg 1930-ban 37 nazarénust számláltak. Baptistákat tehát nem írtak össze, bár a helyi baptista közösség ekkoriban meglehetősen jól működött; és a nazarénusok összesítése is számos kérdést felvet, hiszen a nazarénus – mivel nem volt törvényesen elismert vallás – hivatalosan nem volt bejegyezhető, így kérdéses, hogy a nazarénus hitgyakorlatot folytató egyén nazarénusnak, a történelmi egyházak valamelyikéhez tartozónak, esetleg felekezeten kívülinek vallotta magát²²⁶ (a baptistákkal, mint felnőttkénti csatlakozást megkívánó vallással kapcsolatban is felmerülhetnek hasonló aggályok). Annyi mindenesetre megállapítható, hogy az unitáriusok száma a század elejeiről visszaesett, egyéb kisebb felekezetek (nazarénusok és a népszámlálási statisztikákba fel nem vett

²²⁵ NÉPSZÁMLÁLÁS 1900; 1910; 1920; 1930; 1941 adatai.

²²⁶ A nazarénusokra vonatkozóan ld. KARDOS – SZIGETI 1988; a két világháború közötti időszak „szektás”, kisegyházo helyzetéről FAZEKAS 1996; FAZEKAS 2001, 81-106.

ványai baptisták) ugyanakkor jelen voltak a községben, a magukat unitáriusnak vallókkal együtt a helyi népesség kb. 1%-át tették ki.

Az országos értékek egyáltalán nem hasonlítottak a dévaványaihoz, hiszen 1920-tól – az ortodox, görög keleti, unitárius vallásúak többségének elcsatolásával – a római katolikuság többséget alkotott, a népesség több mint 60%-át, míg az ország kb. 20%-a volt református.²²⁷ A községben a Trianon utáni országos átlagnál kisebb volt a görögkeletiek, az evangélikusok és az izraeliták aránya, de az átlagosnál több unitáriust és „egyéb felekezetűt” számláltak össze (4.d.-4.e. sz. ábra). Dévaványa vallási összetétele sem az akkori vármegyéjéhez, Jász-Nagykun-Szolnokhoz, sem az – akkor – szomszédos Békés vármegyéhez nem igazodott. Jász-Nagykun-Szolnok vármegyében az országos átlaghoz közelítő volt a római katolikusok aránya (vö. katolikus jászok); a reformátusoké és egyéb felekezetűeké jóval csekélyebb, mint Dévaványa esetében, viszont az izraelitáké a községénél valamivel magasabb volt. Békés vármegyében a ványaihoz hasonló mértékben éltek katolikusok, de – a népességhez viszonyítva – jóval kevesebb református volt, mint a településen, ugyanakkor rendkívül nagy volt az evangélikusok száma (vö. evangélikus szlovák, illetve német nemzetiségű lakosok).

Dévaványát a környező településekkel – két Békés és két Szolnok vármegyei, Ványához hasonló lakosságszámú községgel, illetve várossal – összevetve megállapíthatjuk, hogy vallási összetételüket tekintve sokkal inkább emlékeztetnek az általunk vizsgált településre, azonban egyezés mégsem mutatható ki ezekkel sem. A szomszédos településekhez képest Dévaványán sokkal inkább képviseltette magát a katolikuság, míg a reformátusság a népesség valamivel kisebb részét jelentette, mint a többiekének. Gyoma valamelyest emlékeztet a nagyközség felekezeti összetételére ezt a két jellemzőt vizsgálva, azonban Gyomán számottevő evangélikus lakosság élt. Az izraelita lakosság aránya a környező településekhez képest is valamivel alacsonyabb értéket mutatott Dévaványán, míg az egyéb felekezetűek számát tekintve igen előkelő helyen álltak még az országos átlagot is tekintetben meghaladó környéken is (4.f.-4.g. sz. ábra).

Dévaványára tehát vallási viszonyait tekintve összességében a „kétpólusúság” volt jellemző: a két nagy felekezet a népesség kb. 97%-át magáénak tudta, ugyanakkor figyelemre méltó, hogy – az oly’ erőteljesen hangoztatott kálvinista település-identitás ellenére – a község a „legkatolikusabbnak” számított a környező települések között. A

²²⁷ Az 1941-es népszámláláskor – a visszacsatolt területek jellemzői miatt – az egész akkori Magyarország területét vizsgálva természetesen előbbiektől eltértek az adatok.

református lakosságból kitért unitáriusság száma egyre csökkent, az – időközben bevándorolt – néhány tucat evangélikus pedig továbbra sem játszott jelentős szerepet a község életében. A 19. század második felében virágzó izraelita hitközség korszakunkban egyre fogyatkozott, és mind az országos, mind a vármegyei átlagot vagy éppen a környező települések zsidó lakosságát tekintve csekélyebb létszámú volt. A dévaványai kaszákeresztesek antiszemitizmusa tehát semmiképpen sem a községbeli zsidóság növekvő számából táplálkozott, hiszen éppen hogy évről-évre csökkent az izraeliták száma a településen – és nem származhatott a fogyatkozó nagy felekezetek híveinek kétségbeeséséből sem, ugyanis a római katolikusok és reformátusok egyaránt meg tudták őrizni a 19. századból örökölt pozícióikat a vallási összetételt tekintve.

4.3. Hívők

Mint láttuk, a református egyházból kilépő unitáriusokat „valami hívők”-ként emlegették a református atyafiak. A hagyományos protestáns egyházi terminológia szerint az egyháztag – gyülekezeti tag – hívő jelentette a vallásosság megélésének fokozatait.²²⁸ Dévaványán a „hívő” megnevezés ennél összetettebb jelentéssel bírt: a vallásosságon kívül a helyi két nagy egyházból kiszakadó elemekre használták – ez a szóhasználat híven tükrözi, hogy a református és katolikus hívek alapvetően nem tartották magukat ilyesféle hívőknek, idegen volt tőlük az egyháziasság intenzívebb formája. Mindazonáltal a „hívő” szót egyaránt alkalmazták a kisegyházak képviselőire és a helyi „uralkodó vallásokhoz” tartozó, de az átlagosnál vallásosabbnak mutatkozókra (általában nem túl pozitív kontextusban). A nagy egyházakon belüli intenzívebb hitéletre utalt a „szent” szó is, amelyet ekkor a „hívő” szinonimájaként alkalmaztak, ám a kisegyházakra már nem használtak.

A helyiek kétségkívül valamiféle lenézéssel, gunyoros idegenkedéssel beszéltek a saját egyházukhoz tartozó, de vallásosságukat látványosabban megélőkről. Különösen a kálvinisták szemében tűnt visszatetszőnek, nevelésesnek a buzgó vallásosság, hiszen a – szemükben oktalannak tetsző – buzgóság, az egyházhoz kötődés és a vallási törvények komolyan vétele éppenséggel a katolikussághoz kötődött. A katolikus vallásosságot, a böjt megtartását, a térdeplést és a szentképek tisztelétét ugyanúgy idegennek, az átlagos (normális) ember számára visszatetszőnek tartották, mint azokat a saját egyházukhoz tartozó hívőket, akik komolyan vették a hitéletet, és az istentisztelet-hittanóra keretein

²²⁸ Ld. KÓSA 1993b, 45-46.

túl foglalkoztatta őket a vallás. A „hívó zsidókat” szintén némi lenézéssel emlegették: egyik interjúalanyom például nevetve mesélte, hogy a barátnője „hívó zsidó” családnál szolgált, és amikor a vágni való állatot a sakterhez kellett volna vinnie, hogy az a vallás előírásainak megfelelően végezzen vele, az élelmes szolgáló inkább maga ölte le az állatot, a pénzt pedig elköltötte.²²⁹ (Ugyanakkor szinte mindegyik beszélgetőtársam elismeréssel szólt az izraelita boltosokról, mert – saját vallásuk parancsait megszegve – még szombaton is kiadták az árut, ha szükség volt rá. Tehát ha valaki túllépett az egyházi tilalmakon és kötelezettségeken, azt a ványaiai nagy része respektálta.)

A nevetség és fölöslegesnek tekintett vakbuzgóságon túl még valamiféle gyanút is ébresztett az, aki túlságosan sokat járta a templomot, sürgölődött a lelkész körül. Egy 1924-ben született református asszony elmondása szerint: „Voltak ugye itt a református szent asszonyok. Hát én azt mondom, gyanús volt, aki túl sokat járt a paphoz! Mert azok pletykáltak is neki. Ikafalvinak [= a lelkésznek] elmondták a dolgokat, az pedig kiprédikálta a szószekről, név nélkül. A szentek kíváncsiak voltak, mindenki baját tudni akarták, a saját családjukat elhanyagolták, bezzeg a paphoz jártak takarítani!”²³⁰ Összességében a település lakóinak jó része a fontoskodással, az unalommal kötötte össze a nagy buzgóságot, és hitetlenkedve tekintett a buzgó vallásos érzelmekre, még a hivatalos egyházi személy esetében is – mint ahogy a katolikus papot leköpő visszaemlékező fogalmazott: annak az a dolga, azért fizetik; vagy éppen: „Nincsenek azok [az egyházi emberek] elmaradva a világi dögoktul. Azt prédikálja, amit maga se hisz. Tudja, ki az a Jézus? Az egy nagyon ügyes ember vót. Bűvészdolgokat mutogatott és meghódította őket” – fejtette ki a hitbuzgalommal kapcsolatos vélekedését egy 1891-ben született földműves.²³¹

A nazarénus és baptista imaházakat látogatók mindazonáltal kissé más elbírálás alá estek a község lakóinak szemében, mint a nagy egyházak „szentjei”. Lenézés helyett inkább elnézést, megengedést mutattak a kisegyházak „hívóival” kapcsolatban, mint sajátos jelenséggel, ami idegen, de mégis vállalhatóbb, mint a saját felekezetükön belüli túlbuzgóság. „Röviddel azután, hogy ide kerültem, mondták valakiről, de olyan megengedően: - Jaj, tetszik tudni, az hívó... Rájöttem, hogy a nazarénust vagy a baptistát értik alatta” – emlékszik vissza egy „nem őshonos” asszony.²³² A kisegyházak tagjai külön kis szigeteket képeztek a településen: közelekedés szerint ez a két csoport

²²⁹ 7. sz. interjú. 2005. július 21. 22–23.

²³⁰ 26. sz. interjú. 2006. augusztus 9. 13.

²³¹ BIHGy A-2001.41.1 Bereczki Imre: Vegyes néprajzi gyűjtés. 1975. 6.

²³² 16. sz. interjú. 2006. július 21. 11.

volt a legösszetartóbb Ványán, és törekedtek is a homogenitásra („a saját fajtájukból házasodtak”).²³³ A lakosság jó része nem is érdeklődött komolyan a „hívők” iránt, nem sokat tudott róluk, esetleg a külsődleges jegyeket sorolta fel ismertetőjükként (a nazarénus nők esetében a kendő viselése; a gyülekezeti alkalmak rendszeres látogatása), esetleg a szelidséget – amelyet a kívülállók hajlamosak voltak együgyűségként értelmezni – említette velük kapcsolatban. Ellenségeskedésről nincs adatunk a kisegyháziai és a nagy felekezetek képviselői között: előbbiek a református egyházhoz kötődtek, gyermekeiket a református iskolába járatták, ahol legfeljebb hívőnek nevezték őket, de egyéb bántódásuk nem esett, sőt együtt „harcoltak” a katolikus iskola diákjai ellen.²³⁴

Feltehetjük a kérdést, vajon mi motiválta a ványaikat abban, hogy vallást váltsanak és a baptisták vagy a nazarénusok közé sorolják magukat. A Kovács Imre, majd a szocialista magyarázók által hangoztatott vélekedést, miszerint a nincstelenség sodorta a „szektázásba” az embereket, feltehetően Dévaványán is gyakran emlegették – bizonyára ez a magyarázata annak, hogy azok az idős hívők, akikkel beszélhettem, minden kérdés nélkül felvetették ezt a magyarázatot, de mint teljes képtelenséget és rágalmat: fennen hangoztatták, hogy a kisegyházakhoz egyáltalán nem csupán a földtelenek csatlakoztak, sőt még a község egy tehetős gazdacsaládja is nazarénussá vált. Nos, adataink szerint ez ugyan a gazdagnak számító birtokos család inkább kivételszámba ment, és a kisegyházakhoz csatlakozók a kevésbé módosak közé számítottak, de nem voltak kirívóan szegények sem. A nyilatkozók indulataiból arra lehet következtetni, hogy valószínűleg sokszor hallhatták az általuk rágalomnak nevezett állítást, de arra is, hogy a hívőknek komoly saját történetük van a megkeresztelkedésükről, vallásváltásukról, azonban erre csak a legritkább esetben kíváncsiak a külső szemlélők, inkább valami mögöttes okokat sejtjenek a történetekben.

Az – egyébként szívesen elbeszél – személyes történetekből kétféle irányvonal rajzolódik ki. Az egyik szerint az egyén valamilyen úton-módon elvetődött a hívők közösségébe, ahol aztán olyat hallott, amit addig sehol nem tapasztalt, ami megszólította. A közösségbe lépés történhetett egy baráti-szomszédi hívogatás révén, lehetett egy szép dallamú, vigasztaló dicséret miatti betérés az attól zengő imaházba, vagy éppen egy véletlenszerű, inkább daczból történő részvétel az alkalmakon: „Én káromkodtam 1921-ig. Akkor megismertem az Istent. Megtudtam, hogy mi nem illik...

²³³ 5. sz. interjú. 2005. július 20. 3.

²³⁴ 19. sz. interjú. 2006. augusztus 2. 23.

A világháború alatt a húgom baptista lett, oszt mondta anyám, hogy írjak a húgomnak, mert ő hívó lett. Mit csinálnak? [kérdeztem] Énekelnek meg imádkoznak [válaszolta]. Én értem is imádkozzanak. Apósom is ismerte ezt a vallást. A feleségemet eresztette az apósom [a gyülekezetbe]. Ilyen goromba kifejezésekkel járt a dolog [sic!]. A feleségem járt a gyülekezetbe, engem meg a komák elkezdtek csúfolni, hogy gyáva ember vagyok, mert eresztem az asszonyt. Én is szidtam őket. Szerda este azt mondom a feleségemnek: Gyere, menjünk a gyülekezetbe! Elmentem. Azt mondták, hogy kobozó [= „toborzó”, evangélizáló] estéjük van. Elmentem, vittem a botot, meg a pipát is. Szombat este mondják, menjünk megint. Azóta a gyülekezetnek a tagja vagyok.”²³⁵ A másik típusú történet a „szentből” (a nagy egyházakon belüli hívőből, mindenekelőtt a reformátusból) „hívóvé” válást adja elénk, vagyis az elbeszélések szerint a már addig is Bibliát forgató, imádkozó, vallása parancsai szerint élő felet istenkeresése a kisegyházakba vezette: „nagyapám hívő református volt, áhítatokat tartott itthon, sokat énekeltük a zsoltárokat, imádkoztunk együtt. Addig-addig, hogy a végén nagyanyám nazarénus lett.”²³⁶ Vajon hogyan működött a két világháború közötti dévaványai református egyház, amelynek tagjainak buzgótsága esetleg „addig-addig” vezetett, hogy az akkoriban szektának nevezett kisegyházakhoz csatlakoztak?

4.4. Kálvinisták

A templomépítés körüli széthúzásokat, az egyházzsakadást már kiheverte a gyülekezet, hasonló lépésre nem volt példa ebben az időszakban, azonban korántsem nevezhetők eseményteleneknek az akkori évek, sőt számos konfliktust örökítettek meg a presbiteri jegyzőkönyvek, egyéb egyházi iratok.

Az első nagyobb konfliktusnak a világháború utáni időszakban az 1920. május 16-i presbiteri ülésen maradt nyoma: itt felvetődött, hogy a keresztény szülők mind nagyobb számban járatták gyermekeiket a zsidó iskolába, melyet természetesen nem néztek jó szemmel a református iskolát fenntartó atyafiak. 1922 elején ez még mindig problémát jelentett: ekkor 14 református gyerek járt a zsidó elemibe.²³⁷ Bár az ilyesmi – az általában színvonalasabbnak tartott, de legalábbis változatosabb műveltséget biztosító izraelita hitközségi elemi iskolákba íratás – nem tekinthető országosan egyedi

²³⁵ BIHGy A-2001.95.1-2. Bereczki Imre: Pásztolemlékek 1-2. Kézirat. Dévaványa, 1967. 31-32.

²³⁶ 21. sz. interjú. 2006. augusztus 3. 5.

²³⁷ Dévaványai Református Egyház Irattára (a továbbiakban DREI) Presbiteri jegyzőkönyv 1906. július – 1921. december. 1920. május 16., 817.; DREI Presbiteri gyűlések jegyzőkönyve 1922. január – 1930. január. 1922. január 8., 3.

jelenségnek, mégsem számított bevett gyakorlatnak: mindenesetre ez azt jelzi, hogy a helyi reformátusok nem zárkoztak el teljesen a zsidóságtól, noha a többség – érthető módon – inkább az identitásához illő iskolát preferálta.

Az izraelitákkal való egyenetlenségek egyházi szinten ennyiben ki is merültek, nem úgy a katolikusokkal (bár az elképzelhetetlennek tűnt, hogy egy református gyermek a katolikus elemibe iratkozzon). 1929. szeptemberében a segédlelkész előadta, hogy július 26-án, Anna napján [azaz a helyi katolikus templom névadó szentjének napján] a községi rendőrség az ünnepre való tekintettel megtiltotta a piac megtartását, s kérte, hogy az ügyet terjesszék fel a felsőbb egyházi hatóságokhoz, és a helyi képviselőtestület ülésein is jelezzék tiltakozásukat.²³⁸

1930 májusában az elnöklelkész, Dr. ikafalvi Farkas Béla rámutatott: rendkívül sok a kitérés és a reverzális, ezek elszaporodása ellen valamit tenni kell. Ennek kapcsán engedélyt kért a presbitériumtól, hogy erősebben léphessen fel ilyen esetekben: például hogy „kihirdethesse a szószékről az illetőnek lélekben való elhalálózását”, illetve igyekezzenek minden módon elejét venni az ilyeneknek. A vezető lelkész azt tervezte, hogy az ezentúl reverzalist adni szándékozókat ő maga – két presbiter kíséretében – meglátogatja, és kíséretet tesz annak megakadályozására, hogy „a világra sem jött gyermekeket így tőlünk elrabolják”. A presbitérium nagy örömmel vette tudomásul az elhangzottakat.²³⁹

1930 októberében Török Imre esperes látogatott Dévaványára, aki előadta, hogy rendkívül sok a vegyesházasság, különösen a reverzálissal történő vegyesházasság a településen. Felhívta a figyelmet arra, hogy az „erős katolikus tevékenység és előretörés az egész világon érzékelhető.” Azt is kifogásolta, hogy 100 helyi párból 25 nem kért egyházi áldást az esküvőjére.²⁴⁰

1931 decemberében a presbiteri jegyzőkönyv arról számolt be, hogy „durva sérelem érte Egyházunkat, hitünket és vallását szerető minden embert”: az egész protestantizmus megsértésének ítélték, hogy amikor egy katolikus asszony – két asszonytársa kíséretében – felkereste a helyi plébániát azzal a kívánságával, hogy át kíván lépni a református vallásba, a káplán a református egyházzal és ikafalvi Farkasról becsmérlő megjegyzéseket tett, Luthert pedig egyszerűen „hitehagyott disznónak” nevezte. Az

²³⁸ DREI Presbiteri gyűlések jegyzőkönyve 1922. január – 1930. január. 1929. szeptember 8., 419.

²³⁹ DREI Presbiteri gyűlések jegyzőkönyve IX., 1930. január 16. – 1933. január 19. 1930. március 28.,

20.

²⁴⁰ DREI Presbiteri gyűlések jegyzőkönyve IX., 1930. január 16. – 1933. január 19. 1930. október 18., 90-100.

asszony panaszára ugyan a vérmes káplán főnöke, Pápay Lajos esperes-plébános levelet intézett a presbitériumhoz, melyben hazafiatlannak nevezte beosztottját, és megígérte, hogy intézkedik az ügyben, a presbiterek azonban mindezt elégtelennek ítélték, és az illető azonnali eltávolítását követelték.²⁴¹

1935 októberében arról számoltak be, hogy a szeghalmi Péter András Református Gimnázium fiókgimnáziumot állított fel a községben, amelynek révén a dévaványaiak, különösen a dévaványai reformátusoknak régi kívánsága teljesülhet. Azonban az egyházmegyei gimnáziumok ellenkezésüket fejezték ki ezzel kapcsolatban, különösen a szomszédos kisújszállási gimnázium tiltakozott élénken. A presbiterek úgy érezték, mindent meg kell tenniük annak érdekében, hogy megmentsek az iskolát.²⁴² 1935 novemberében folytatódott a gimnázium megmentésére indított akció: a kisújszállási gimnázium memoranduma ellen, melyet az egyházmegyéhez nyújtottak be, a presbiterek tiltakozásukat fejezték ki. Állításuk szerint a modern élethez hozzátartozik, hogy a 10-15 ezres lélekszámú községek – mint amilyen Dévaványa is – legalább alsó gimnáziumot tartsanak fenn. Ez azonban nem lehet akármilyen: amennyiben állami vagy római katolikus alapítású, akkor haladás helyett veszedelmet jelent, hiszen mindenképpen meghatározó, hogy katolikus vagy ugyanannyi református vallású tanárok oktatják a gyermekeket. Dévaványa arra különösen is jó példa, hogy a katolikus agresszivitás a református községeket is igyekszik átformálni, a községi tisztviselők 80%-a római katolikus – áll a ványaiak válasz-memorandumában.²⁴³

1937 januárjában megállapították, hogy még mindig rendkívül sok a reverzális, ami többnyire a református egyház kárára történik. A presbitérium javasolta, hogy a reverzalistákat el kell tiltani az úrvacsorától, temetésük alkalmából pedig meg kell tagadni a harangszót.²⁴⁴

1937 márciusában a presbitérium felvetette, hogy Ecsegfalván mindenképpen külön lelkész kellene, ugyanis ott a tervek szerint 1937 őszén római katolikus plébánia fog létesülni. Így „már csak ennek ellensúlyozására is” feltétlenül szükségesnek látták a külön lelképásztort: „a presbitérium kész mindent megtenni a szent cél érdekében, mert utolsó órája érkezett el annak, hogy a pusztacsecgi hívek lelki gondozása [!] végleges

²⁴¹ DREI Presbiteri gyűlések jegyzőkönyve IX., 1930. január 16. – 1933. január 19. 1931. december 19., 185-186.

²⁴² DREI Presbiteri jegyzőkönyv 1933 – 1938. augusztus. 1935. október 26., 146.

²⁴³ DREI Presbiteri jegyzőkönyv 1933 – 1938. augusztus. 1935. november 2., 149.

²⁴⁴ DREI Presbiteri jegyzőkönyv 1933 – 1938. augusztus. 1937. január 30., 249-250.

megoldáshoz jusson.” Elhatározták, hogy missziói segítyt kérnek az egyháztól, és ők maguk is áldozni fognak missziói célra.²⁴⁵

1937 szeptemberében esperesi megbízott tett látogatást Dévaványán, aki ismét megjegyezte, hogy sok a reformátusok kárára adott reverzális és a kitérés, viszont a születések száma felülmúlta az országos átlagot.²⁴⁶

1938 januárjában a lelkész a presbitérium „figyelő és örökődő szeretetét” ajánlotta a római katolikusok által elkezdett térítő munkát, és fokozott éberséget kért.²⁴⁷

1938 áprilisában jegyzőkönyve vették, hogy két református asszony reverzalist adott, mire a lelkész eltiltotta őket az úrvacsorától, azonban egy márciusi, illetve áprilisi istentiszteleten nyilvánosan megbánták tettüket és megígérték, hogy gyerekeiket a református vallásban fogják nevelni.²⁴⁸

1938 szeptemberében ismét esperesi látogatás történt. Gaál István esperes megállapította, hogy sokféle belmissziói munka folyik a gyülekezetben, azonban az úrvacsorával élők száma – bár javult valamelyest – még mindig nagyon alacsony, a reverzalist adók aránya pedig feltűnően magas. Felkérte a presbitereket, hogy amennyiben vegyesházasság van készülében a környezetükben, kövessenek el mindent ennek megakadályozására.²⁴⁹

A katolikusokkal történő konfliktusok tehát minden esetben a „hitvédelemből” fakadtak. Egyrészt határozottan elutasítottak mindennemű katolikus szokást, katolikusságra emlékeztető megnyilvánulást, másrészt igyekeztek keményen fellépni azok ellen, akik vegyesházasságra léptek, főként akik az egyház kárára reverzalist adtak: ennek érdekében bizonyos – a korban már meglehetősen szigorúnak számító – egyházfegyelmi intézkedéseket is tettek. Az országos átlaggal összehasonlítva valóban magas volt a vegyesházasságok száma, ezen belül különösen magas volt a gyermekek vallásáról szóló megegyezések (reverzálisok) száma.²⁵⁰ Tehát a házassági endogámia ekkor már jórészt a csoport norma-ideáljának része maradt, és nem érvényesült a valóságban – a számos reverzális mégis arról tanúskodik, hogy ez a szigorú elvárás

²⁴⁵ DREI Presbiteri jegyzőkönyv 1933 – 1938. augusztus. 1937. március 11., 254.

²⁴⁶ DREI Presbiteri jegyzőkönyv 1933 – 1938. augusztus. 1937. szeptember 17., 282.

²⁴⁷ DREI Presbiteri jegyzőkönyv 1933 – 1938. augusztus. 1938. január 6., 305.

²⁴⁸ DREI Presbiteri jegyzőkönyv 1933 – 1938. augusztus. 1938. április 16., 353.

²⁴⁹ DREI Presbiteri gyűlések jegyzőkönyve 1938. szeptembertől 1945-ig. 1938. szeptember 30., 13. Az át- és kitérések száma különösen megemelkedett a '30-as években, főleg a két nagy egyház tagjai „cserélődtek”, de még így is nagyobb volt a reformátusok nyeresége, mint a kitérés nyomán elvesztettek száma. (4.h. ábra)

²⁵⁰ Míg a vegyesházasságok aránya a '20-as évek végén, '30-as évek elején 20-21%, Dévaványán 23-28% volt; a reverzálisok aránya országosan 44-47% körül mozgott (ld. STATISZTIKA 1935, 25.), míg Dévaványán 78-81% körül.

mégis ott élt a helyi közvéleményben, és vegyesházasság esetén legalább a gyerekeiket igyekeztek „menteni”, ha már életük párját az „ellenséges vallásból” választották. Sajátos jelenség is megfigyelhető a két világháború közötti községben: a vegyesházasságok jelentős részében általában néhány év elteltével áttérés történt,²⁵¹ valamelyik fél (esetleg az ő vallását követő gyerekek is) a házastárs vallását vette föl, tehát – ha vallásváltoztatás árán is – a kívánalmaknak megfelelően vallásilag egyneművé tették a nukleáris családot.

A „szektákkal” már korántsem volt ilyen konfliktusos a reformátusok viszonya, sőt a számukra, felekezeten kívülieknek számítókra is kötelező egyházi adót is a református egyháznak fizették. Velük kapcsolatban szinte csak ezzel kapcsolatban voltak apróbb gondok: például amikor 1931 júliusban a „nazarénus szekta” kérte, hogy az egyházi adót ne személyenként, hanem egy összegben szedjék be tőlük – ám a presbitérium ezt elutasította.²⁵² 1932 októberében szintén a nazarénus közösség kérvényezte, hogy az általuk fizetendő iskolafenntartói járulékot csökkentsék. Ha nem is a kívánt mértékben, de megszavazták a járulékfizetés mérséklését.²⁵³

Számos személyi kérdéssel kapcsolatban viszont komoly ellentétek támadtak. A vezető lelkész mellett ekkoriban mindig működött egy – a ’30-as években inkább két - segédlelkész. A segédlelkészek az egyházi gyakorlat szerint csak egy-két évet töltenek ilyen minőségben, majd többnyire saját egyházközséget kapnak. Tehát egyáltalán nem számított különlegességnak, hogy egy segédlelkész rövid időn belül továbbáll – azonban a dévaványai gyülekezetben az átlagosnál is nagyobb volt a segédlelkészi fluktuáció (az is előfordult, hogy az illető néhány hét után távozott!). Olykor látványos ellentétek támadtak a segédlelkész és a gyülekezet vagy a vezető lelkész között, máskor csak sejthető, hogy nem csupán a megszabott gyakorlati idő lejárta készítette a fiatalokat a távozásra: 1930 elején lemondott az egyik segédlelkész, ugyanakkor a kollégája is bejelentette: február tizenötödikével elhagyja a települést; 1931 februárjában új segédlelkész került a községbe, márciusban ismét újabb segédlelkész érkezett.²⁵⁴

1931 júniusában Baksa segédlelkész megnősült, így automatikusan megszűntették az eddigi lakbértámogatását. Baksa közölte: nem tud így megélni, hiszen a 160 pengős havi fizetéséből nem jut még lakbérre is, tehát valószínűleg el kell költöznie. „Pedig

²⁵¹ Erről bővebben ld. a 7. fejezetet.

²⁵² DREI Presbiteri gyűlések jegyzőkönyve IX., 1930. január 16. – 1933. január 19. 1931. július 5., 162.

²⁵³ DREI Presbiteri gyűlések jegyzőkönyve IX., 1930. január 16. – 1933. január 19. 1932. október 14., 221.

²⁵⁴ DREI Presbiteri gyűlések jegyzőkönyve IX., 1930. január 16. – 1933. január 19. 1930. február 14., 4. 1931. február 15., 126., 1931. március 7., 128.

végre kedvükre való segédlelkész” – sajnálkoztak a presbiterek (tehát az előzőekkel kapcsolatban valóban lehettek kifogásaik), bár nem mindenki érezte át az új házasi anyagi gondjait: D. Tóth presbiter kijelentette, hogy ő nem hagyja magát ilyen ügyekben befolyásoltatni, és elhagyta a gyűlést. Az anyagi ügyek bizonyára érzékenyen érintették a gyülekezet előljáróit, ugyanis még ezen az ülésen felvetették, hogy túlságosan soknak találják a 100 pengőt, amit a vezető lelkész szerint a legátusoknak kapniuk kellene. A lelkész erre válaszul elmondta, hogy ő már azt is furcsállja, hogy nem rendeznek gyűjtést a legátus számára, akinek mégsem lehet 50-60 pengőt juttatni, amikor más hasonló településen 500-600 pengőt is megajánlanak neki.²⁵⁵

1934 májusában már a segéd- és a vezető lelkész állt ellentétben: Baksa segédlelkész – akit mégis maradásra bírtak az atyafiak – elbeszélése szerint miután az elmúlt alkalommal megtartott presbiteri ülésen a jelenlévők elismeréssel fogadták a cserkészcsapatbeli munkájának beszámolóját, mire ikafalvi Farkas Béla megfenyegette, hogy ennek kellemetlen következményei lesznek – amit azután be is váltott, így helyzete lehetetlenné vált. A lelkész ezen a ponton felszólította, hogy hagyja el a termet, amit Baksa megtett, de közölte: nyáron végleg elmegy Dévaványáról.²⁵⁶ (Júliusban azután megérkezett az új segédlelkész.) A későbbiekben nem voltak ilyen látványos jelenetek: ezek után inkább a Pusztacsegen létesítendő állandó segédlelkészi állás miatt voltak ellentétek a vezetőségben: részint a presbitérium nem tudott többet szólni a célra, részint a – legalább a hétévégre – kiköltöztetett segédlelkészek nem ismerték a helyi viszonyokat, így ezek munkáját kevésbé találták hatékonyak.

A kántor körül szintén adódtak bonyodalmak. 1924 októberében kántorváltás történt: ekkor a korábbi békési segédlelkészt bízták meg a kántori teendők végzésével. Szolgálatával azonban nem voltak maradéktalanul elégedettek: négy évvel később több panasz érkezett tevékenységével kapcsolatban – nevezetesen hogy nem köszön, hogy az alkalmakról idő előtt távozik, hogy „zavarosan és gyorsan” énekel. Az egyházközség előljáróit olyannyira felháborították a kántor tettei, hogy kilátásba helyezték: emiatt „kénytelenek lesznek a templomtól távol maradni.”²⁵⁷

1930 augusztusában ismét a kántorral kapcsolatban tettek panaszt a református atyafiak: a vádak szerint a felsőbb osztályokban nem tanít rendesen éneket, emellett

²⁵⁵ DREI Presbiteri gyűlések jegyzőkönyve IX., 1930. január 16. – 1933. január 19. 1931. június 28., 155-157.

²⁵⁶ DREI Presbiteri jegyzőkönyv 1933 – 1938. augusztus. 1934. május 24., 62-63.

²⁵⁷ DREI Presbiteri gyűlések jegyzőkönyve 1922. január – 1930. január. 1924. október 3., 146.; 1928. március 22., 329..

békétlen, erőszakos természetű, aki rontja a presbitérium tekintélyét.²⁵⁸ 1932 áprilisában újabb kifogások merültek fel vele kapcsolatban, így a presbiterek lehetőség szerinti eltávolítását követelték, amit nem sikerült keresztülvinniük.²⁵⁹

A kántor tevékenysége igencsak megosztotta a gyülekezet vezetőségét, és újabb személyi ellentéteket generált, most már a gondnokválasztásnál is gondok léptek fel – ugyanis kénytelenek voltak új gondnokot választani, mivel 1933 júliusában Szilágyi gondnok lemondott tisztségéről a „kántorügy” miatt, ugyanezen okból augusztusban egy másik presbiter is távozott.²⁶⁰ 1934. február 6-án – egy február harmadikai presbitéri gyűlés határozatára hivatkozva, mely eseménynek nincs nyoma a jegyzőkönyvekben – 116 gyülekezeti tag nyújtott be panaszt az időközben lezajlott gondnokválasztással kapcsolatban, így a presbitérium lemondott. Hat nappal később a helyzet rendezése végett az esperes Dévaványára küldte a kunmadarasi lelkészt, de ő sem tudott hatni az atyafiakra: továbbra is ágáltak Rákossy Árpád megválasztott főgondnok ellen. Vele kapcsolatos legfőbb kifogásuk az volt, hogy nem lehetne főgondnok, hiszen nem helyi lakos, és megválasztásakor nem volt a községben. Végül az egyházmegye helyt adott a panaszoknak, és 1934 májusában megsemmisítette a gondnokválasztás eredményét.²⁶¹ Július 20-án közfelkiáltással új főgondnokot választottak.

A tanítókkal kapcsolatban is származtak bonyodalmak. Az 1930. augusztus 24-i presbitéri gyűlésen Tüdös presbiter a pályázó tanítók miatt összeveszett a lelkésszel, és elhagyta a presbitériumot.²⁶² 1935 novemberében az egyik református elemi iskolai tanító ellen fegyelmi vizsgálatot indítottak, mivel a pedagógus nyilvánvalóan alkoholista lett.²⁶³ 1937 júniusában az egyik presbiter elpanaszolta, hogy a tanítók nem járnak templomba, és nagyon ritkán vagy egyáltalán nem is látják őket.²⁶⁴ 1938 januárjában a presbitérium eljárást indított a részeskedése miatt már korábban is elmarasztalt tanító ellen, és nyugdíjazását rendelték el.²⁶⁵

²⁵⁸ DREI Presbitéri gyűlések jegyzőkönyve IX., 1930. január 16. – 1933. január 19. 1930. augusztus 17., 68-69.

²⁵⁹ DREI Presbitéri gyűlések jegyzőkönyve IX., 1930. január 16. – 1933. január 19. 1932. április 21., 213.

²⁶⁰ DREI Presbitéri jegyzőkönyv 1933 – 1938. augusztus. 1933. július 9., 14.; 1933. augusztus 6., 16.

²⁶¹ DREI Presbitéri jegyzőkönyv 1933 – 1938. augusztus. 1934. február 6., 39-41., február 12., 43., február 17., 44., május 24., 61.

²⁶² DREI Presbitéri gyűlések jegyzőkönyve IX., 1930. január 16. – 1933. január 19. 1930. augusztus 24., 78.

²⁶³ DREI Presbitéri jegyzőkönyv 1933 – 1938. augusztus. 1935. november 30., 159.

²⁶⁴ DREI Presbitéri jegyzőkönyv 1933 – 1938. augusztus. 1937. június 27., 269.

²⁶⁵ DREI Presbitéri jegyzőkönyv 1933 – 1938. augusztus. 1938. január 6., 296.

Természetesen a vezető lelkész sem maradhatott ki a viszálykodásokból. Dr. ikafalvi Farkas Bélát 1929-ben választották meg az időközben nyugdíjba ment templomépítő, a nagy tekintélynek örvendő Szügyi Dániel helyett. A hagyományos egyházi életet képviselő Szügyi érdemeit annak ellenére elismerték, hogy híveinek egy csoportja unitáriussá vált. 1924-ben az idős lelkész – követve az idők szavát – vasárnapi iskolát alapított, 1926-ban pedig létrehozta a belmissziói bizottságot (amely ekkor még inkább csak nevében működött), de korántsem jellemezte olyan „harcos kálvinizmus”, az egyháziasságnak és a kegyességnek (ha úgy tetszik: a „szentségnek”) olyan hangsúlyozása, mint Ikafalvit. Interjúalanyaim Szügyi tevékenységéről már csak hallomásból szerezhetek tudomást, de mindegyikük elmondása szerint tiszteletreméltó, építkezései révén maradandót alkotó lelkésznek tartották. Ikafalviról már korántsem ilyen egységesek a vélemények. Nagy tudását természetesen elismerték (hiszen még tudományos fokozata is volt), azonban az ő tekintélye, szigorúsága sokakban inkább félelmet keltő volt, egyházfegyelmi és hitbuzgalmi erélyességét gyakran visszatetszőnek érezték. Az előzőekben egy idézet elhangzott a szószékről a bűnösöket kiprédikáló lelkésről – egy másik interjúalany szerint nem csupán ezért kellett tartani az istentiszteleten elhangzottaktól, hanem a prédikáció közben is kiszólt a lelkész: „-Neked is beszélek, te piros kendős! – Hát, olyankor nagyon megijedtem, még iskolás voltam, ugye. Nem is szerettem ilyenek miatt templomba járni.”²⁶⁶ Mindezek mellett nagyra tartották – a katolikusok ellen irányuló – hitvédelmi tevékenységét, a „hívők” pedig a kegyességgel kapcsolatos törekvéseit is, szervezőkészségét pedig mindenki becsülte. Dévaványai működéséhez az egyházi egyesületek, szerveződések virágkora volt, de a hagyományos kegyességi formákat sem hanyagolta el: a vasárnapi istentiszteletek mellett naponta tartott reggeli áhítatokat és a környező tanyaközpontokban is szolgált; ezeket az alkalmak mellett számos bibliaórát, házi bibliaórát is tartott. A belmisszió, az „ébredés” elkötelezettje volt: rögtön beiktatása után hozzálatott a gyülekezeti élet fellendítéséhez.

1929 októberében a református elemi iskolában a szegény gyermekek felruházására mozgalmat alakítottak.²⁶⁷ 1931 januárjában a lelkipásztor a belmissziói bizottság megalakítását kezdeményezte: októberben valóban megalakult a missziói bizottság, tagjai a lelkész, a segédlelkész, az iskolaigazgató és ezek nejei, valamint néhány

²⁶⁶ 26. sz. interjú. 2006. augusztus 13. 12.

²⁶⁷ DREI Presbiteri gyűlések jegyzőkönyve 1922. január – 1930. január. 1929. október 20., 431.

presbiter voltak.²⁶⁸ 1931 márciusában cserkészcsapat létesítésére tett javaslatot, amit a presbitérium támogatott.²⁶⁹ 1931. március 21-22-én Református Napokat tartottak a községben: többek között Bereczky Albert budapest-külsőlipótvárosi, Muraközy Gyula kecskeméti, Szabó Imre budapest-fasori lelkész igehirdetéseit hallgatták az egybegyűltek.²⁷⁰ Az ekkor elhangzó előadások a presbiterek kötelezettségeiről, a nők szerepéről, a tanítók, az „intelligencia” feladatairól, a református leányok jellemzőiről és az adakozás szükségességéről szóltak.²⁷¹ 1931 márciusában alakították meg Dévaványán a Bethlen Gábor Kört.

1931. december 11-13-án Ádventi Napokat tartottak „a református öntudat erősítése” és a közelgő ünnepre való lelki előkészületek céljából. A rendezvényeken dr. Kiss Ferenc debreceni egyetemi tanár, Ferenczy Károly, a nyíregyházi Kálvineum igazgatója, valamint Márton Árpád hódmezővásárhelyi lelkész igehirdetéseit és előadásait hallgathatta a gyülekezet.²⁷²

1932. augusztus 14-én a helyi egyház vezetősége – a lelkész javaslatára – határozatot hozott arról, hogy a hitélet ápolására egy diakonisszaintézetet hoznak létre, és erre a célra megszavaztak 50 pengőt.²⁷³ 1932 novemberétől beindult a gyermekétkeztetési akció.²⁷⁴

1934 januárjában újraindult az iskolás gyermekek felruházását célzó jótékonyági akció.²⁷⁵ 1934. november 30. és december 9. között evangélizációs hetet rendeztek Szabó Aladár gödöllői lelkész szolgálatával.²⁷⁶ 1935 februárjában megszavazták, hogy március 21-23-án Dévaványán, április 1-10-én Pusztacsecsen tartanak evangélizáló napokat.²⁷⁷ 1935 szeptemberében szociális és gazdasági bizottság alakult.

²⁶⁸ DREI Presbiteri gyűlések jegyzőkönyve IX., 1930. január 16. – 1933. január 19. 1931. október 29., 172.; 1931. január 18., 117.

²⁶⁹ DREI Presbiteri gyűlések jegyzőkönyve IX., 1930. január 16. – 1933. január 19. 1931. március 7., 129.

²⁷⁰ Vagyis valóban a belmisszió „nagy nevei” látogattak a településre.

²⁷¹ DREI Presbiteri gyűlések jegyzőkönyve IX., 1930. január 16. – 1933. január 19. 1931. március 28., 132-133.

²⁷² DREI Presbiteri gyűlések jegyzőkönyve IX., 1930. január 16. – 1933. január 19. 1931. december 19., 187.

²⁷³ DREI Presbiteri gyűlések jegyzőkönyve IX., 1930. január 16. – 1933. január 19. 1932. augusztus 14., 218.

²⁷⁴ DREI Presbiteri gyűlések jegyzőkönyve IX., 1930. január 16. – 1933. január 19. 1932. november 19., 229.

²⁷⁵ DREI Presbiteri jegyzőkönyv 1933 – 1938. augusztus. 1934. január 11., 36.

²⁷⁶ DREI Presbiteri jegyzőkönyv 1933 – 1938. augusztus. 1934. november 29., 93.

²⁷⁷ DREI Presbiteri jegyzőkönyv 1933 – 1938. augusztus. 1935. február 26., 106.

1936 januárjától a helyi református egyház 110 szegény sorsú iskolásnak osztott ebédet.²⁷⁸ 1936. január 15-én a gyülekezet vendégül látta Molnár Mária külmiszióáriusnőt, aki előadásokat tartott.²⁷⁹ 1936. október 4. és 11. között Victor János vasárnapi iskolai tanfolyamot tartott a gyülekezetben.²⁸⁰ 1936 októberében felvetődött, hogy az egyik segédlelkész jó volna minden év november elseje és április elseje között Pusztacsepre kiköltöztetni „a hívek fokozottabb lelkigondozása céljából”. Így novembertől az egyik segédlelkésznek péntektől vasárnapig valóban Ecsegen kellett tartózkodnia.²⁸¹ 1936. október 22. és 31. között Békefi Benő segédlelkész evangélikáló előadásokat és gyülekezeti munkásképző tanfolyamot tartott.²⁸²

1937 szeptemberében a Református Gyülekezeti Evangélizációs Baráti Társaság, melynek ügyvezetője Békefi segédlelkész volt, kérvényt intézett a presbitériumhoz, mely szerint a „magyar ébredés szolgálatában megindított diakonissza-munkájával” Dévaványán telepedhessenek le, s hogy a diakonisszák is részt vehessenek a gyülekezet életében, méghozzá úgy, hogy ehhez nem kértek anyagi támogatást. A presbitérium örömmel beleegyezett.²⁸³

1938 februárjában szóba került, hogy egy éve az egyik elemi iskolai tanító vezetésével megalakult a Bethlen Gábor Dalárda, mely az egyház helyiségeiben működött, azonban nem helyezték magukat a presbitérium felügyelete alá és alapszabályt sem készítettek. A presbiterek határozatot hoztak, melynek értelmében nem támogatják tovább az egyesületet.²⁸⁴

1938 májusában Gaál István esperes meglátogatta a gyülekezetet, mivel a lelkész missziói tevékenységével szemben panaszok merültek fel. Az esperes szerint az, hogy ki hogyan él, ha egyébként az erkölcs határain belül marad, nem tartozik a másakra, és „nincs joga megbotránkozni, hacsak nem kihívó a magatartása. Vannak, akik állítják, hogy megtalálták Megváltójukat. Jaj azoknak, akik ezen megbotránkoztak. De jaj azoknak is, aki ebben a boldog állapotban kihívóan vagy tolakodóan viselkedik.” A Bethlen Dalárdával kapcsolatban viszont engedékenységre, türelemre intette a presbitereket.²⁸⁵

²⁷⁸ DREI Presbiteri jegyzőkönyv 1933 – 1938. augusztus. 1936. január 11., 164.

²⁷⁹ DREI Presbiteri jegyzőkönyv 1933 – 1938. augusztus. 1936. január 11., 164.

²⁸⁰ DREI Presbiteri jegyzőkönyv 1933 – 1938. augusztus. 1936. szeptember 18., 212.

²⁸¹ DREI Presbiteri jegyzőkönyv 1933 – 1938. augusztus. 1936. október 9., 221.; 1936. november 2., 226.

²⁸² DREI Presbiteri jegyzőkönyv 1933 – 1938. augusztus. 1936. október 9., 222.

²⁸³ DREI Presbiteri jegyzőkönyv 1933 – 1938. augusztus. 1937. szeptember 1., 275. (A szervezet központja később Nyíregyházára került.)

²⁸⁴ DREI Presbiteri jegyzőkönyv 1933 – 1938. augusztus. 1938. február 5., 312.

²⁸⁵ DREI Presbiteri jegyzőkönyv 1933 – 1938. augusztus. 1938. május 3., 360.

1938 novemberében Révész Imrének, a tiszántúli egyházkerület püspökének kellett Dévaványára utaznia, ugyanis a vezető lelkészt azzal vádolták, hogy nem vesz részt a társasági életben, nem rendez táncmulatságot. Révész szerint az, hogy ez vádként egyáltalán megjelenhet, katolikus felfogást tükröz – ezért elutasította. A másik panasz az volt, hogy a lelkész eltiltotta a boritalt és a táncot, de ezt a vádat a püspök nem tartotta megalapozottnak. Ugyanakkor rámutatott arra, hogy a Bethlen Szövetség és hasonló egyházi egyesületek neve alatt nem is folyhat táncmulatság, és szerinte helytelen az, amit a ványaiak levelükben úgy fogalmaznak: „szívünkben kívánjuk, hogy mielőbb táncolhassunk.” A püspök szerint ma a ványai gyülekezetet az egész országban ismerik, „messzire cseng Dévaványa ezüstcsengésű neve”.²⁸⁶

Mindazonáltal november 30-án a vezető lelkész elköltözött a községből.

A presbiteri jegyzőkönyvekből meglehetősen jól követhető Ikafalvi tevékenységének jellege és megítélése: látható, hogy egyrészt szívesen fogadták az egyházi élet fellendítésére vonatkozó erőfeszítéseit, másrészt – legalábbis a hívek egy része – mereven ellenállt azon belmissziói törekvéseknek, melyek a lelki élet mélyítését, a hitbuzgóságot célozták meg. Míg a katolikusok, pontosabban: a katolikus befolyás elleni harcban örömmel fogadták a lelkész „fokozott éberségre” intő szavait s a többség az egyházfegyelmi intézkedéseket is szívesen vette; a kálvinizmus a református vallás mint szociális identitás erősítését szintén helyeselték, azonban azt már nehezen viselték, amikor a csoport normarendszerének újragondolására készítette őket. Csupán a „szentek”, a „hívők” voltak azok, akik az örökségként kapott kálvinizmus újraértelmezésében részt vállaltak, és a lelki élet megújítását: az ortodox kálvinista tanok aktualizálását, de mindenekelőtt a pietista jellegű, a bensőséges hitélet és kegyesség erősítését célzó törekvéseket felvállalták. Természetesen nem kizárólag Farkas Béla tevékenységéhez köthető a dévaványai „hívőség”, hiszen – mint láthattuk – a századfordulótól komoly, a megtérésre és a hitélet intenzitására hívó mozgalmak telepedtek meg a községben. Azonban míg korábban szinte kizárólag a külvilágból, a református valláson kívülről érkeztek ilyen hangok, addig most már a csoporton belülről, sőt a közösség egyik vezetőjétől származtak ezek a törekvések, aki ugyan természetesen nem óhajtotta azt, mint a nazarénus vagy baptista ígahirdetők: a vallásváltoztatást, de olyan értelemben mégis, hogy tartalommal töltsék meg a sokakban csupán felületes csoportképző elemmé degradálódott református identitást.

²⁸⁶ DREI Presbiteri gyűlések jegyzőkönyve 1938. szeptembertől 1945-ig. 1938. november 14., 33.

4.5. Kálvinisták és hívők

Mint láttuk, Dr. ikafalvi Farkas Béla egyházformáló tevékenysége már túl sok volt a dévaványai gyülekezetnek, így kilenc év után távozott a községből. Bár a helyi pletyka valamiféle magánéleti ballépésről szól, az akkoriban náluk szolgáló gyerekclány beszélgetésünkkor tagadta, hogy lenne valami ebben a feltételezésben, és sem a presbiteri jegyzőkönyvek, sem az egyéb egyházi iratok nem árulkodnak ilyesmiről. Nem állíthatjuk, hogy esetleges magánéleti problémái nem állhattak a távozás hátterében, azonban mégis feltételezhető, hogy az – vagy: az is – közrejátszott döntésében, hogy a gyülekezet egésze egyre kevésbé vállalta fel egyházformáló terveit, sőt feljelentették a püspöknél. Az 1938-as esperesi látogatás dokumentációjában már nyilvánvalóan megjelenik a tradicionális egyháziasságot képviselő és a hitéletre nagy hangsúlyt fektető vezető lelkész, illetve az őt követő csoport ellentéte. Ekkor az esperes igyekezett türelemre és elfogadásra inteni a szembenálló feleket. A novemberi püspöki vizitációban még határozottabban jelenítődik meg a lelkész kegyességi gyakorlatát ellenzők álláspontja, akik inkább az ébredés azon módszereit preferálták volna saját köreikben, mint amelyet a dévaványai plébános igyekezett megvalósítani: a hagyományos istentiszteleti alkalmak hangsúlyozását, amellet a világias szórakozások egyháziasítását – hiszen katolikus olvasókör, katolikus bálók voltak a községben, református olvasókör viszont nem, és – mint olvashattuk – a vezető lelkész nem volt „táncba vihető”, noha hívei ezt igényelték volna.

Farkas Béla a református bálók helyett teás-süteményes szeretetvendégségekkel képzelte el az egyházi közösség szórakozását, ahol vallásos költeményekből, színdarabokból adtak elő egy-egy csokrot, és alkalom nyílhatott a beszélgetésre, csendes együttlétre. Az ilyen összejövetelek – akár a házi bibliaórák, leánykörök, dalárdai fellépések, színi estek és egyéb, istentiszteletek keretein túlmutató gyülekezeti alkalmak – meglehetősen látogatottságnak és tulajdonképpen kedveltségnek örvendtek, de az egyháztagság jó része mégis inkább a profánabb szórakozásokat igényelte volna. A világiasság hiánya mellett a vallásosság, a „szentség” túlzottan tartott megélése és ennek megkövetelése is visszatetszést keltett a gyülekezet jelentős részében. A fent említett előadásokra, vallásos napokra, evangélizációs összejövetelekre ugyan szintén sokan eljártak, de a többség szívét-lelkét nem érintették meg a bensőséges hitet előmozdítani igyekvők szavai.

Az egyik ilyen evangélizációs előadásra így emlékezett vissza egy 1926-ban született református asszony: „Békefi Benő meg az a hittérítőnő, az a Molnár Mária kijöttek ide Ecsegre is. Beszéltek, aztán mondták: valljátok meg a bűneiteket. Hát persze senki nem szólt semmit, csak egy bábaasszony vallotta ki nagy nehezen, hogy ő megcsalta az urát. Ők majd elkezdik, mondja Békefi. Ő elmondta, hogy más pénzével rosszul gazdálkodott, Molnár Mária meg: öt rossz emberek megrontották. Más nem szólt egy szót se, erre nagy mérgesen: na, akkor imádkozzunk! Otthon édesapám mondta aztán nekünk: - Meg ne halljam többet, hogy ilyen helyekre jártok: az egyik sikkasztó, a másik meg kurva!... Nevettük persze. De nem lehetett mit tenni, Békefi biztos, hogy jó szándékú volt, de nem tudott a nép nyelvén beszélni.”²⁸⁷ Ez egyáltalán nem kirívó példa ilyen vonatkozásban, nevezetesen arra, hogy a helyi emberek jó része többnyire nem volt fogékony a transzcendens élményekre, a mélyebb egyháziasságra, illetve milyen idegenek voltak tőlük a „szentek” szokásai, szóhasználati. „Jött ide egy ilyen evangélizátor vagy mi. Nagypóval is találkozott, megkérdezte tőle, hogy mi az élete értelme. Nagypó rendkívül felháborodott rajta: - Hát mit akar, legyek öngyilkos?... Sokat emlegettük ezt aztán, sokat neveltünk rajta.”²⁸⁸

A vallási érdeklődésnek és a kellő kontextualizációnak a hiánya még országos botrányt is szerzett Dévaványának ebben az időben: 1938-ban ugyanis a Kelet Népe című folyóirat „vérmisztikával”, tulajdonképpen vérváddal illette a már említett segédlelkészt, Békefi Benőt. A névtelenségbe burkolódzó újságíró szerint a segédlelkész valójában egy „hatóságilag engedélyezett szektár” működtet a református egyház kebelén, és arra biztat, hogy valóban vért kell inni a megigazuláshoz.²⁸⁹ A folyóirat ugyan hamarosan helyreigazítást bocsátott ki, melyben kijelentették, hogy szó sincs szektáról, és a dévaványai székhelyű Református Gyülekezeti Evangélizáció Baráti Társasága és ennek diakonisszaintézete a Református Egyház Egyetemes Konventjének felügyelete alatt áll.²⁹⁰ A lapban emellett szót kaphatott maga Békefi Benő is, aki a keresztyénség mítikus elemeiről írott cikkében többek között az Úr vérének szimbolikájáról értekezett, megvilágítva, hogy ennek a kifejezésnek lelki jelentősége van. Jézus vérének említése valóban ősrégi szimbólum a keresztyén egyházakban, ezt a kifejezést semmiképpen nem Békefi sajátja. Az, hogy a dévaványai segédlelkész buzgósa miatt országos hírverésbe keveredett, bizonyára inkább a

²⁸⁷ 28. sz. interjú. 2006. augusztus 13. 22-23.

²⁸⁸ 2. sz. interjú. 2004. augusztus 24. 19.

²⁸⁹ KELET 1938a, 59.

²⁹⁰ KELET 1938b, 187-188.

körülötte élők, az öt hallgatók – és kevésbé értők – reakciójáról, ellenségeségbe forduló értetlenségéről tudósít.

Révész püspök már idézett nyilatkozata szerint Dévaványa „ezüstcsengésű neve” – egyházi tevékenysége révén – az egész országban ismert, és Gaál esperes is megállapította, hogy rendkívül aktív a belmissziói munka. Valóban magas volt az egyházi alkalmak száma, működtek az egyházi egyesületek, kisközösségek, és számos, a hitbéli megerősödést szolgáló előadást-prédikációt hallhatott a gyülekezet. Már ez is jól működő belmissziói tevékenységet jelez, mely nem tekinthető általánosnak a korabeli református gyülekezetekben (különösen nem az alföldi nagy létszámú református közösségekben), de a Református Gyülekezeti Evangélizáció Baráti Társasága és a diakonissza-intézet valóban egyedülállónak számított az országban. Az egyesület a Bethánia Célegyenesen Előre Egyesület részeként indult, 1937 végén azonban önálló formát igyekezett öltetni. Fő céljuk a belmisszió, a református gyülekezetek megújítása, „élő hitre” juttatása volt, hangsúlyozottan a református egyház hitvallásainak szellemében (a mellé kapcsolódó diakonissza-intézet munkatársai pedig elsősorban a jótékonyági és a gyermek-ifjúsági munkában segítettek). A dévaványai központból, illetve ennek szervezésében evangélizáló ígéhirdetőket küldtek országszerte, akiket a vendéglátó gyülekezet lelkészeinek segítségével, megadott szempontok alapján értékelték is.²⁹¹ Tehát Dévaványa valóban országos belmissziói központtá óhajtott válni.

A Társaság, a diakonisszák, a dévaványai lelkészek nagy buzgalommal működtek a kálvinista egyház megújításán, és a község egyháztagjainak egy részét sikerült is elérniük, „hívők” lettek (esetleg istenkeresésük még a kiségyházakba is vezette őket), azonban erre korántsem minden helybeli tartott igényt: így keletkezhetett a „szektázó” vagy „sikkasztó” segédlelkész története, a vezető lelkésszel történő ellenségeskedés. A gyülekezet legnagyobb része továbbra is csak igen kevésbé kötődött az egyházhoz, az úrvacsorázók száma jóval alatta maradt az átlagosnak. A katolikus egyházzal történő ellenségeskedés továbbra is megmaradt, azonban már nem volt „szalonképes” ezt nagy nyíltsággal hangoztatni, legalábbis testi erőszakkal elrendezni. A helyi reformátusok továbbra is fenntartották az elkülönülés kérlelhetetlennek tekintett normáját, azonban ez a norma többé-kevésbé látszólagos követelmény volt, hiszen a vegyesházasságok száma az országos átlag fölött volt ebben az időszakban. A vallás – nem elsősorban hitbéli

²⁹¹ Budapest Pestszentlőrinc Kossuth Térei Református Egyház Irattára. Református Gyülekezeti Evangélizáció Baráti Társaságának levele a lelkészhez, 1937. október 21.

meggyőződésné, hanem szociális identitásként – mégis kiemelten fontos maradt a helyieknek: ezt mutatják az ugyancsak magas reverzális-arányok, illetve a házasságkötést – gyakran évekkel később követő – áttérések. A „vallásháború” legnagyobbbrészt a két uralkodó vallás: a református és a katolikus ügye maradt, az izraeliták is kimaradtak ebből. Kétségtelen, hogy az antiszemitizmusukról hírhedt kaszaskeresztesek bázisaként ismert Dévaványán volt zsidóellenesség, de ez mégsem vallási köntösben jelentkezett. Viszont felvetődik, hogy egy olyan közsgben, amelyben a jól elkülönülő mássággal szembeni fellépés (beleértve a fizikai erőszakot is) a kultúra részévé vált, a harmincas évektől erőteljesen jelentkező antiszemita eszmék keltette hangulatban a zsidóság hirtelen komoly veszélybe kerülhetett.

5. ELLENZÉKIEK TÁRSADALMA

5.1. Ellenzéki „örökség”

„A hazafias magyar érzés tapasztalatom szerint sokkal inkább fennen lobogott a dévaványai nép között, mint ahogy azt később más helyeken láttam” – állította Z. Nagy Ferenc kiscgazda politikus, az 1945-47-es nemzetgyűlés tagja, a község szülötte.²⁹² Talán nem meglepő, hogy ez a „törökverő” kisnemesi és protestáns-függetlenségi hagyományokkal rendelkező település lakói nagy súlyt fektettek nemzeti értékeik továbbadására, történelmi tudatuk ápolására, és ez nem csupán kisközségi szinteken, a családi elbeszélésekben jelentkezett, hanem a község kollektív képzetében, a hagyományok-szertartások közös gyakorlásában is. A földrajzi és történelmi változásokat annyiszor átélni kényszerülő, ennek ellenére viszonylag homogén (illetve vallásilag tulajdonképpen kétpólusúnak tekinthető) Dévaványa polgárai számára először is a „ványaiság” bírt különösen fontos, megtartó erővel. „Ványaiakkal még a Holdon is lehet találkozni: mindenütt ott vannak” – állította az egyik interjúalanyom.²⁹³ A szülőföldhöz tartozás, a ványai identitás kitörölhetetlennek tűnő nyomot hagyott a lelkekben, így a hazafias érzéseknek és megnyilvánulásoknak egy jelentős része valószínűleg nem a nemzethez, de a településhez való kötődésnek szólt.

A „ványaiság” a községbeliek szemében rangnak számított,²⁹⁴ az „öshonos” ványai családok különösen büszkék voltak helyi gyökereikre.²⁹⁵ Éppen ezért a községben betöltött vezető szerep kiemelkedő jelentőséggel bírt. Nem csupán a dévaványai nemesi sarjak érezték magukat rettenthetetlennek és háboríthatatlannak a saját birtokukon: a település bírái, előjárói szintén úgy vélték, hogy különleges felhatalmazást nyertek azzal, hogy vezetővé választották őket. A két világháború között az egyik kedvenc történetnek számított az egykori Sztítás községi bíró esete a lakodalmasokkal. A

²⁹² Z. NAGY i. m., 17.

²⁹³ 20. sz. interjú. 2006. augusztus 3. 2.

²⁹⁴ Ez a vélekedés a település környezetében nem volt jellemző, inkább kissé bogarasnak tartották az öntudatos ványaiakat. (Gyáni Gábor személyes közlése szerint a szomszédos Kisújszálláson is ez volt a helyzet.)

²⁹⁵ A büszkeség természetesen azzal járt, hogy nem szívesen házasodtak idegenből, sőt a tágabb családok – még a két világháború között is – igyekeztek a saját rokonságból párt találni (noha ekkoriban már jóval többen érkeztek más településekről, mint korábban). Ahogy egy, a második világháború után a községbe került interjúalanyom fogalmazott: „Szinte klánszerűen éltek, nem is a vagyon volt a legfontosabb, hanem a család. Igyekeztek egymás között házasodni. Így aztán akkor még sok olyan embert is lehetett itt látni, akire azt mondták nekem: - Tetszik tudni, XY egy kicsit könnyű... Így mondták, hogy nem volt tökéletes.” 16. sz. interjú. 2006. július 21. 14.

hagyomány szerint az egyik helyi családnál lakodalom zajlott, amelyre két zsandár is betévedt. A hatósági közegek állítólag belekötöttek a mulatozókba, a lakodalmasok pedig megölték őket, majd küldöttségük elment a bíróhoz jelenteni az esetet. Szítas erre a fejét vakarta: „– Szógalatba vótak legalább? – Nem. – Na, ha nem, csak menjetek nyugodtan haza, majd elintézem én. Ha nem vótak szógalatba, mír ette a fene üket?”²⁹⁶ A derék bíró tehát eszerint teljes autoritásként viselkedhetett a településen, és a kormányt jelképező zsandárok erőszakos halálát is eltussolta, hogy az övéinek ne eshessen bántódása: az országos hatalom közel sem számított annyit, mint a helyi érdekek és értékek. Azt azonban már nem állíthatjuk, hogy a helyi előjárók föltétlen megbecsülést élveztek volna, és időnként nem járt ki nekik egy kis csipkelődés. A Horthy-korszakban ugyan már csak hírből ismerték az előbbihez hasonló hős bírakat, de bíróválasztás ekkor is létezett. Két nagy ellenfél, D. Tóth Kálmán és Dékány Sándor indult a tisztségért, akik egymásra licitáltak az ünnepi bankett menüjével kapcsolatban: D. Tóth a megválasztása esetén birkát ígért, Dékány marhát. A két jelölt ígéreteit pedig valamelyik kevésbé tisztelettudó polgártárs a következőképpen foglalta össze: „Ha birka kell, itt van Kálmán bátyám. Ha marha kell: Sándor bátyám.”²⁹⁷ (Nem az a lényeg, hogy mindezek a történetek „igazak”-e, hanem hogy széltében-hosszában mesélték őket. A közfelfogást, a ványai mentalitást mutatják nekünk.)

Az országos kormányzattal történő dacolás, sőt a bármilyen felsőséggel, hatalmassággal való szembenállás tehát fontos eleme volt a dévaványai viselkedésnek és önképnek. Mint ahogy a református vallásúak számára nem léteznek szentnek tartott tárgyak, úgy jellemzően nem léteztek a község számára érinthetetlennek kikiáltott tekintélyek. Itt a hatalmi helyzetbe került személy jellegzetessége nem csupán az volt, hogy pozíciója nem kölcsönzött támadhatatlanságot a számára: aki elnyerte az uralmat, az ráadásul különösen gyanússá, különösen ingerlővé vált, akivel kapcsolatban az alappozíciónak a ványaiak részéről a szembenállás, akár a harc vagy lehetőség szerint csupán a kifigurázás tűnt (még akkor is, ha saját bíró-jelöltjeikről esett szó). Interjúalanyaim legtöbbje büszkén hangoztatta, hogy a dévaványaiak mindig lázadók voltak, akik számtalanszor kerültek ellentétbe a felsőbbiségekkel, a községet pedig a forradalmiságáról híres Viharsarok részeként definiálták, ami az általánosan használt

²⁹⁶ BIHGy A-99.12.1 Bereczki Imre: Történeti hagyományok a Sebes-Körös és a Berettyó mentén. Kézirat. Dévaványa, 1968. 32.

²⁹⁷ BIHGy A-2003.31.1 Szarka Ferenc: Népi anekdoták. Kézirat. Dévaványa, 1964. 24.

terminológiához képest bővítést jelent.²⁹⁸ Mindenesetre a településen lakók önképéhez hozzátartozott a hatalommal való szembenállás, az ellenzékiesség, az autoritások folyamatos megkérdőjelezése: vagyis azok a jellemvonások, amelyek egykor talán a túlélést és megmaradást segítették.

A település számára az átörökítendő nemzeti hagyományok és történetek szintén elsősorban a tagadáshoz, a lázadáshoz kötődtek. A viharsarki attitűdből következően büszkén hangoztatták, hogy a Dózsa-féle felkelésben, amely „az urak ellen” tört ki, számos dévaványai vett részt, Ványai Ambrus plébános, a parasztzvezér írnoka pedig országos ismertségre segítette a községet. Noha a dózsai hagyomány nagy támogatást élvezett a szocialista rendszerben, ami bizonyára felerősítette ezt a meggyőződést, ám mégsem kizárólag a felülről irányított emlékezetképzésről lehet szó. A hagyomány az '30-as években is élt a ványaiai körében: a helyi lap 1932 februárjában közölt egy cikket a község történetéről a Dózsa-felkelés idején, különös tekintettel Ambrusra.²⁹⁹ Bereczki Imre már 1947-ben azt állította, hogy a település férfieimberei közül szinte mindenki csatlakozott a felkeléshez, amit ő annak tudott be, hogy akkor még alig éltek nemesek a vidéken.³⁰⁰ Az egykori nemesek utódai viszont büszkén hangoztatták, hogy ősük is Dózsa oldalára állt: „a legrégebbi Cser, akiről a családi szájhagyomány tud, a Dózsa György seregében harcoló Cser Pál” – állítja egy helyi nemesi sarj családtörténeti munkájában.³⁰¹ Így bár a Horthy-korszakban nem szívták a Dózsa-hagyomány továbbélését, a helyi családok vitézi történeteiben, a családi legendárium részeként fel-felbukkantak a parasztlázadás emlékképei, melyeket egyáltalán nem tartottak összeegyeztethetetlennek nemesi múltjukkal, inkább büszkén erősítették, hogy az itt lakók már 400 évvel ezelőtt is a hatalmasságok ellen harcoltak.

Dózsáéknál is több történet keringett a kuruc korról, amelyet szintén magukénak éreztek a ványaiai. Számos elbeszélés maradt fenn a Rákóczihoz csatlakozó helyiek vezérségéről. Azt, hogy pontosan miért váltak kuruccá, egyrészt a török uralom után betörő császári csapatok rablásaival magyarázzák, de leginkább csak „harcban álltak az

²⁹⁸ Ld. FÉJA s. a. Dévaványán még ma is létezik Viharsarok utca. A Viharsarok elnevezés használata körül egyébként vita bontakozott ki a '70-es, '80-as években: Szabó Ferenc szerint az 1950-es Békés és Csongrád megyét ide sorolják „napjaink történészei” (tehát ennek alapján Dévaványát is). SZABÓ 1981, 154. Ehhez ld. SZABÓ 1978; FARKAS – SZABÓ 1979; VIRÁGH 1986. (Féja könyve egyébként csak a kaszárkeresztesek elfogása után jelent meg, tehát a mozgalom résztvevői nem ismerhették ezt a kifejezést.)

²⁹⁹ DÓZSA 1932, 5.

³⁰⁰ BIHGy A-99.18.1 Bereczki Imre: Dévaványa története. Kézirat. Dévaványa, 1947. 1.

³⁰¹ MARCSA 2003, 26.

uralkodóval, mert valamit megtagadtak.”³⁰² A Rákóczi-felkelés elbeszélésében tehát szintén megjelenik a szembenállás, az ellenzékiesség – a kuruc hagyományok megjelenítőit tulajdonképpen nem foglalkoztatta, hogy mit is tagadtak meg az uralkodótól: a motiváció nem számított, a történetmesélésben a hangsúly elsősorban magán az oppozíción, a hatalommal való szembekerülésen volt, ami kétségtelenül érdemnek számított a helyiek körében. Dózsa és Rákóczi alakja, pontosabban a vele együtt lázadó ványaiak történetei tehát továbbéltek a huszadik század első felének községi hagyományában, de ezeknél sokkal előbb volt az 1848/49-es forradalom és szabadságharc emléke.

5.2. Márciusi karnevál

„Minden év március 15-én egész Dévaványa zengett a hazafias lelkesedéstől... Nem is tudom, hogy maradt meg... a hazafias szellemben nevelkedett dévaványai nép kuruc indulata ellenére egészen 1918-ig a Habsburg uralom” – ironizált Z. Nagy.³⁰³ Ha rendszerdöntő szerepre nem is vállalkoztak a forradalomra emlékező ványaiak, kétségtelen, hogy március 15-ének sajtáságos szerepe volt a település életében. Az ünnepnapot egyesek egyfajta határnapként értelmezték („virtusból” ezen a napon kezdtek mezítláb járni), mások az évnek ezen az egyetlen napján látogatták a templomot.³⁰⁴ A községi ünnepségen való szereplés pedig életre szóló élményt jelentett: az egyik valamikori szavaló kislány még csaknem 70 év elteltével is el tudta mondani – csillogó szemmel, meglehetősen pátosszal – a rá bízott sorokat: „A néma tengeren fekete gálya lassan towareng / Mártírok nevében bizakodva zeng, / Felvetett fejjel, erős lélekkel, / Istennek dicső nevével zeng a dal: / Erős várunk nekünk az Isten.”³⁰⁵ Ha nem is értékelte mindenki efféle egyéni viselkedésfordító elemként vagy a kiemelt szerephez jutás, a siker lehetőségeként március idusát, a település lakói – mind a ’18 előtti eseményekre emlékezők, mind a két világháború közötti időkről nyilatkozók – arról számoltak be, hogy ez volt a község legnagyobb ünnepe.³⁰⁶

³⁰² 5. sz. interjú. 2005. július 19. 9.

³⁰³ Z. NAGY i. m., 17.

³⁰⁴ BIHGy A-99.32.1 Bereczki Imre: Néprajzi gyűjtés: pályázat, művelődés. Kézirat. Dévaványa, 1982. 4.; BIHGy A-2000.17.1 Bereczki Imre: Vegyes néprajzi gyűjtés. 1972. 3.

³⁰⁵ 9. sz. interjú. 2005. július 24. 14.

³⁰⁶ Március 15-e megünnepléséhez, illetve 1848/49 kultuszához ld. többek között: GERŐ 1993; ERDÉSZ 1998; GERŐ 1998; GYARMATI 1998; KARACS 1998; LUKÁCS 1998a; LUKÁCS 1998b; ÖRSI 1998; SZABÓ 1998; VASVÁRI 1998; CSÓTI 1999; ERDÉLYI 1999; ERDÉSZ 1999; HEGEDÜS 1999; JÓZSA 1999; K. HORVÁTH 1999; LÁBADI 1999; VÖRÖS 1999; ERDÉLYI 2000; ERDŐS 2000;

Március 15-e fogalmához először is a bőség, gazdagság kapcsolódott. A községi egyletek mindegyike birkapörkölt-vacsorával készült az ünnepre. Az 1879-ben született helyi hentes visszaemlékezése szerint nagyobb gazdák névnapjára, lakodalomba és március 15-re vágattak birkát a helyiek, természetesen az utóbbi eseményre kellett a legtöbb állatot a községbe hozatni, hiszen akkor csaknem mindenki pörkölt-höz jutott.³⁰⁷ (A kis közösségekben pedig vetélkedés előzte meg a nagy vacsorát: melyik asszonyé legyen a dicsőség, hogy ő készítheti a nevezetes ételt.) A lakodalomba illő menü mellett a vacsorát kísérő cigánybandákat és a táncot, az ünnepelőbe öltözött szavalókat, a „magyar ruhás” lányokat, a körbehordott zászlók tarkaságát is szívesen emlegették a néprajzi adatközlők és az interjúalanyaim: elbeszélésüket olvasva-hallgatva egy csupafény, színek és tavaszi illatok által körülölelt, örvendező ünnep jelent meg előttem. Az ünnepi beszédekről senki sem emlékezett meg, kérdéseimre sem tudták megnevezni, hogy ki mondott beszédet, vagy hogy milyen témákat említettek a szónokok, és a korabeli helyi sajtó sem tartotta érdemesnek feljegyezni az ilyesmit.³⁰⁸ Noha az előbbi jelenséget nyilván magyarázhatjuk az emlékezet sajátosságaival vagy éppen interjúalanyaim korával (hiszen a legidősebb is csupán fiatal felnőtt volt a második világháború előtt), mégis úgy vélem, hogy a színekre és ízekre bomló emlékezet³⁰⁹ és a helyi tudósítások sajátosságai azt jelzik, hogy a nap a – helyi méretekhez képest – bőséget³¹⁰ és gondtalanságot jelképezett, egyfajta karnevált.

Az egynapos jólét, a mulatozás mellett ennél talán jelentősebb hozadéka is volt a márciusi ünnepnek: nyomatékosította a település lakóinak összetartozás-élményét, amelyet az egyik interjúalanyom így fogalmazott meg: „El voltak különítve az emberek, de március 15-én mindenki összejött, mind együtt voltunk.”³¹¹ Ezen a napon olyan határátlépések történtek, amelyek máskor nem fordulhattak elő: a különböző felekezetekbe és egyesületekbe tömörült, különböző anyagi helyzetű lakosok együtt,

HORVÁTH 2000; KOROMPAINÉ 2001; ERDÉLYI 2003; ERDÉLYI 2004; GERŐ 2004; KESZEG 2004; ERDÉLYI 2005; JAKAB 2005; ERDÉLYI – GYANÓ 2007.

³⁰⁷ NM EA 3910 Bereczki Imre: Vegyes néprajzi gyűjtés, főleg gazdálkodás és táplálkozás. 1952. 72.

³⁰⁸ „Dévaványa csodálatos tradícióihoz híven” ünnepelt – állította a helyi lap. MÁRCIUS 1934, 3.

³⁰⁹ Verebélyi Kincső szerint az ünnep cselekvést, szöveg, akusztikai és optikai effektusokat, tárgyi kellékeket, illatokat, viseletet, kinezikus formákat és egyéb „kifejezési síkokat” foglal magában. VEREBÉLYI 2004, 16.

³¹⁰ Az egyesületi vacsorák valóban bőségesek lehettek: a visszaemlékezők szerint fejenként 0,5 kg húst és 0,5 l bort számoltak egy főre. NM EA 2.037 Bereczki Imre: 1848-as hagyományok. Kézirat. Dévaványa, 1948. 265.

³¹¹ 23. sz. interjú. 2006. augusztus 8. 22. Egy napjainkban is élő szokás, a táskai (Somogy megye) március 14-i ünnepi vacsora kapcsán is elsősorban a közösségi érzés revelációjának élményét, sőt önmaguk megünnepelését említik a községi együttes étkezés kapcsán a lejegyzők: ERDÉLYI – GYANÓ 2007, 114.

egységüket megélve ünnepeltek. „Reggel zászlóstul mentek az egyletek a templomba: először a református, azután a katolikus, azután a zsidó templomba [mint kiderült, a sorrendben tévedett a visszaemlékező. A helyi újság szerint a sorrend a katolikus, református, izraelita „templom” volt.³¹² Talán itt is tetten érhető a kálvinista dominancia]. De mindenki ám! Ott aztán a lelkészek megáldották a zászlókat, meg imádkoztak. Máskor be nem tettük volna a lábunkat a katolikusokhoz – de ilyenkor láttuk legalább a sok képet. A zsidó rabbi ugyanúgy megáldotta a zászlókat. Aztán ebéd volt, aztán ünnepség „a szobornál” [az első világháborúban elesettek emlékművénél],³¹³ az egyletek helyei előre el voltak rendezve. Volt éneklés, szavalat, vezérszónok, az Iparos Dalárda dalolt: de ilyenkor más is beállhatott, nem csak az iparosok, például én is, aki különben a munkáskörhöz tartoztam. Este aztán a körön belül voltak az ünnepi vacsorák – aki nem ott evett, az otthon csinált ünnepi vacsorát.”³¹⁴ Ilyenkor tehát „fegyverszünetet kötött” a két nagy ellenfél, a református és a katolikus felekezet, sőt egymás szent helyeit is felkeresték, amely az év más időszakában egyszerűen nem fordulhatott elő, nem volt lehetséges, sőt a norma ellen vétőket (ld. vegyesházasság és reverzális) szigorúan büntették. Különös érdekesség, hogy az izraeliták zsinagógájába is betért az ünneplő tömeg, vagyis a község nem-keresztényeivel közösséget vállaltak a „lúformátus” és „matyó” ványaiaik, akiknek identitásához – mint az előző fejezetben láttuk – igencsak hozzátartozott a – legalább névleges – vallásosság. Számomra először olyan hihetetlennek tűnt ez a határátlépés – amelyre a szakirodalomban sem találtam példát –, hogy több interjúalanyomtól megkérdeztem, hogy valóban a zsinagóga is felekezetközi ünnepi helyszínné változott-e. Beszélgetőtársaim megerősítették, hogy így történt, és bár nem volt kötelező a zászlókkal együtt vonulni, így minden felekezet istentiszteletén részt venni, az ünnepi menet mindegyik felekezet templomába betért – kivéve a baptisták és a nazarénusok imaházát.³¹⁵ A „történelmi felekezeteket” tehát összehozta a forradalom ünnepe.

³¹² MÁRCIUS 1932, 3.

³¹³ Az első világháborús szobor az elesettek névsorával, és az azt körülvevő kis park (a fő téren, melyet a két templom és a községháza vett körül), mely korábban piacterül szolgált, az emlékmű felállítása után a gazdasági jellegét elvesztette, szakrális térré változott. A '48-as eseményeknek továbbra sem volt emlékhelye a községben, de a világháborús katonát ábrázoló szobor sikeresen jelképezte a szabadságharcot és haretéri veszteséget. A kollektív emlékezés rítusainak itt kellett zajlania – mindegy, hogy a Habsburgok elleni felkelés vagy a színeikben vívott véres háború adott okot az emlékezésre. Az évenkénti rítus rendszeresen tudatosította, erősítette a község értékkeit. PÓTÓ 2003, 17-29.

³¹⁴ 4. sz. interjú. 2005. július 18. 10.

³¹⁵ Bár valószínűleg a kis felekezetek hívei számára is fontos volt március 15-e: amint Bereczki Imre feljegyezte, az 1869-ben helyi nazarénus prédikátor „a '48-as eseményekről ugyanazzal az elmélyüléssel

Az olvasóegyesületek és egyéb társaságok közötti határok – ezzel tulajdonképpen a társadalmi és anyagi különbségek – valamelyest szintén elmosódtak erre az egy napra: bár minden testületnek sajátosan elrendezett helye volt saját feladattal (zászlóhordozás), egyes csoportoknak kiemelt szerep jutott, mégis az egység hangsúlyozódott a közös ünneplésben, sőt bizonyos átlépés is lehetővé vált, ha csak egy énekszám erejéig. Az egész településre vonatkozó közösségvállalás ugyan nem tetőzött együttes étkezésben, az együtt evés csakis az együvé tartozó egyesületi tagság – és természetesen a „civil” rokon, baráti körök – között valósulhatott meg, de mégis egyszerre, egyfajta ételt fogyasztottak ekkor Dévaványa lakosai, és a vacsorát követő mulatozásban szintén hasonlóak voltak egymáshoz. Március tizenötödike rituáléjában összefonódott a kisközösséghez tartozás (azonosulás) és a nagyobb közösségen belüli szerepvállalás, elkülönülés annak a bizonyosságával, hogy az ünneplő egyén és szűkebb környezete a nagyobb közösségnek, a településnek sajátos részét alkotják. A forradalom évfordulójáról való megemlékezés általánosságban kétségekívül identitás-erősítő hatással bírt (mint tulajdonképpen minden ünnep); a dévaványai márciusokban, éppen a sajátos ünnepgyakorlatnál fogva, még hangsúlyozottabban jelentkezett ez a vonás.

A bőség és az identitás-formáló elemek, az összetartozás megélése mellett a helyieknek március 15-e a szabadságot jelentette, mégpedig elsősorban azt a szabadságot, amelyre őket az ünnep feljogosította, ugyanis „akkor mindent szabad volt”.³¹⁶ Az egy napra megszerzett szabadsághoz hozzátartoztak a lövések, pukkanások, ugyanis az első világháborút megelőzően aki tehetett, olyan szerszámmal készített vagy szerzett, amely „ágyúként” használható volt. Az Ipartestületnek és a ’48-as Kaszinónak saját mozsárágyúúi voltak, amelyeket ilyenkor a piacra vontattak, hogy minél szélesebb közönség részesülhessen a látványosságból (állítólag 3-4 kg puskaport is ellőttek egy-egy ilyen alkalommal). Szintén nagyokat szóltak a kovácsok által üllőből gyártott robbanószerkezetek, amelyek úgy készültek, hogy a kovácsmesterek kitették az üllőt az utcára – ismét a közönségcsalogatás reményében –, majd a lyukba puskaport tömtek, ehhez fadugót erősítettek és meggyújtották. Akinek volt, az puskával durrogtatott, a gyerekek pedig kulccsal, bicskával és gyufával ügyeskedtek. A piacon az ünnepség előtt és után lőttek, míg a puskákat, fortélyos kulcsokat a házaik udvarán sütötték el, a szomszéd vagy „koma” pedig jeladásnak vette a durrogást, ő is működésbe

beszél, mint a prédikációiban a zsidó nép megpróbáltatásairól.” NM EA 2.037 Bereczki Imre: 1848-as hagyományok. Kézirat. Dévaványa, 1948. 222-223.

³¹⁶ BIHGy A-2001.49.1 Bereczki Imre: Vegyes néprajzi gyűjtés. 3-4.

hozta a szerszámai, így kis sortűzek zúdultak az utcára. „Ez azt jelentette, hogy most szabadság van” – foglalta össze az elmondottakat egy 1870-ben született helyi férfi.³¹⁷

Nem csupán a lövésre kaptak hallgatólagos engedélyt az ünnepen: a szavak tekintetében szintén szabadság, kötetlenség uralkodott. Az öreg Tarsoly, aki 1848-ban a honvédtoborzásban vett részt, március 15-én – szinte megmámorosodva a lövöldözésektől – az utcákon botjával hadonászva haladt és közben kiáltott: „Ágyú, ágyú! Éljen a magyar szabadság!”³¹⁸ Egy 1965-ben írt visszaemlékezés szerint az első világháborút megelőző néhány évben az ünnepi felvonuláson még mozgalmi dalokat is énekelhettek, így a Munkáskör tagjai többek között az Internacionálét, valamint a következő, valóban az ellenzékiiséget megtestesítő, sőt a Habsburg-ellenességen jóval túlmutató nótát: „Nem ismerünk egyenrangot [sic!, bizonyára: egyenruhát], / Ágas-bogas koronát. / Szerszámot a naplopóknak, / Kaszát-kapát, vasvillát! / Legyen kérges annak is a tenyere, / Aki miatt nincs a népek kenyere. / Tulipántos urak, piruljon a pofátok, / Hazafiak vagytok, ti hazátlan bitangok? / Általános, titkos szavazati jogot adjatok! / Hazafiak lesztek, nem hazátlan bitangok.”³¹⁹ (Mint a dalszövegekből sejthető, a ványaiak kapcsolatba kerültek az agrárszocializmussal,³²⁰ sőt a település ezekben a dalokban találta meg az ellenzékiiségének és a szabadságvágyának kifejezését. A

³¹⁷ NM EA 2.037 Berczki Imre: 1848-as hagyományok. Kézirat. Déványa, 1948. 26., 436-440. A „szabadságnak” olykor szerencsétlenség lett a vége: egy-egy megperzselődött kar vagy arc. Ez azonban egyáltalán nem jelentett elrettentő erőt.

³¹⁸ NM EA 2.037 Berczki Imre: 1848-as hagyományok. Kézirat. Déványa, 1948. 346-347. A szöveg tulajdonképpen két közismert munkásdal összefonódása. A első dal eredetijét az egyik legrégebbi magyar mozgalmi dalként tartották nyilván: szövegét a „Három a tánc” („Jaj, de magas”) dallamára írta Mónus József szociáldemokrata péksegéd, és 1903-ban jelent meg a Proletárok verseskönyvében. Mónus szövege a következő volt: „(1) Piros zászlónk, vörös zászlónk lobogtatja a szellő, / Jer alája, jer alája, te joggatlan szenvedő. / Testvérünk vagy, mért ne tartanál velünk? / Ha munkás vagy, nem lehetsz te ellenünk. (2) Nem ismerünk cimert, rangot, ágas-bogas koronát, /Szerszámot a naplopóknak, kaszát-kapát, boronát. / Legyen kérges annak is a tenyere, / Aki miatt nincs a népek kenyere. (3) Elő, elő, sorba harcra, fel, joggatlan munkáshad, / Zsamokidat, hóhéridat táborunkból jól láthadd. / Dörögd velünk: nincs számukra grácia, éljen a szociáldemokrácia!” (T. SZERÉMI 1955, 19-20., 182.; vö. KISS 1968, 353.) A második dal az 1905-ös tulipán-mozgalom (a magyar ellenzéknek a hazai ipar támogatását célzó – hamar hitelet veszített – kezdeményezése) idején keletkezhetett, eredeti formája: „Tulipános banda, egye fene pofátok, / Hazátlan bitanggal van tele az országotk. / Általános, titkos választói jogot adjatok, / Hazafiak leszünk, nem hazátlan bitangok.” (T. SZERÉMI i. m. 48., 177.) Talán érdemes összevetnünk március tizenötödikének használt az eredeti formákkal. Nem meglepő, hogy a Mónus-vers második versszakát választották ki a ványaiak, hiszen országszerte ez volt a legnépszerűbb, a legegyszerűbben és legmarkánsabban megfogalmazott. A ványai folklór a „boronát” szó helyére „vasvillát” illesztett – amely még inkább kifejezi az állandó tevékenység megkövetelését (hiszen a vasvilla mindennapos használati tárgy az állattartó gazdaságokban). A második dal – az eredetivel ellentétben – nem a szavazati joggal nem rendelkezők hazafivá tevését szorgalmazza (annak megadásával), hanem a népet automatikusan hazafiak közösségének tartja, és éppen a választó és választható urakat nevezi hazátlanoknak, mégpedig azért, amiért a népet megfosztják politikai jogaitól. A két szöveg összekapcsolása nyomatékosítja a gazdasági és politikai jellegű követeléseket.

³¹⁹ NM EA 14.411 Szilágyi Imre: Paraszt emlékek I-II. Kézirat. 1965. 12.

³²⁰ Sajnos a ványai agrárszocialista mozgalomról nincs elegendő adatunk.

kaszáskeresztesek forradalmi lendülete tehát semmiképpen nem volt ismeretlen a helyiek számára.) Az évnek ezen az egyetlen napján mindenesetre még ilyen gyújtó hangú, a rendszer berendezkedésével merőben ellentétes, szabadságjogok kiterjesztését és a tulajdonjogok és az uralmi rendszer megváltoztatását célzó előadást is meghallgatott a község, természetesen az előljárótságot és a rendfenntartó szerveket beleértve.³²¹

Az első világháborút, a forradalmat követően azonban jelentősen visszaszorították a szabadságnak effajta – lövöldözős, gyújtogató dalokat éneklő – megnyilvánulási formáit, nem szívesen vették az otthoni puskatartást, és szinte csak a gyerekek kulcsos pukkantgatásait nézte el a hatóság. Az ünnepést tehát korlátozták, a rítusok nem jelenhettek meg a résztvevők, a dévaványaiak igénye szerint, az egynapos szabadság-élmény újabban nem valósulhatott meg. Az 1927. évi XXXI tc., amely állami ünnepé nyilvánította március 15-ét,³²² tovább korlátozta ezt a szabadság-élményt, a helyiek ellenzékiességének megerősítését célzó, karneváli jellegű megmozdulását, hiszen ezentúl már nem ünnepelhettek a fennálló rend ellenében, „illegalitásban”, szinte újraélve a forradalmi eseményeket. Ennek ellenére – mint láthattuk – továbbra is megmaradt az egység- és bőség-szimbolika, a helyiek számára kiemelkedő eseményt, az év legfontosabb társadalmi eseményét jelentette március 15-e, de a korábban jellemző megnyilvánulások egy része gátlás alá került, elfojtódni kényszerült – az ilyenkor „kisütött” indulati tartalmak a „községi tudattalanban” maradtak.

5.3. „Apák” és ványaiak

Dévaványán természetesen elsősorban azért volt különlegesen jelentős a forradalom kitörésének évfordulója, mert a község – csaknem az egész Alföldhöz hasonlóan – elkötelezett ellenzékieknek, meggyőződéses ’48-asnak tartotta magát. Az ilyen mértékű ’48-asság mellett azt feltételezhetnénk, hogy Kossuthról kimagaslóan jó véleménnyel voltak, és bizonyára jelentős volt a helyi Kossuth-kultusz. Kétségtelen, hogy Kossuth Lajost nagyra tartották, személyét és emlékét általában megbecsülték: a helyi hagyomány szerint a katolikus pap kivételével mindenki sírva vonult a bujdosásba vonuló és – állítólag – a piactéren búcsúbeszédet tartó Kossuth elé; az újságolvasás kezdetét a dévaványaiak éppenséggel Kossuth halálhíréhez kötötték, számukra a nagy

³²¹ Az aradi vértanúk napja viszont – a források tanúsága, pontosabban az erre vonatkozó emlékek, élmények hiánya szerint – nem változott kollektív ünnepé.

³²² Ld. GERŐ 2004, 170-172.

száműzött halála volt az első olyan tény, amelyről minden lehetséges információt be akartak gyűjteni; szintén a jelentőségét bizonyítja, hogy az egyik helybéli az anyját évekig ápoló illetőnek hálából az egykori kormányzót és vezértársait ábrázoló festményt ajándékozott; azt pedig, hogy képviselőjük tudott a nép nyelvén beszélni, azzal illusztrálták, hogy „ha egy házba bement, oszt meglátta a falun Kossuth Lajos képit, megemelte előtte a kalapját”.³²³

Azonban Kossuth megítélése mégsem volt ilyen egyértelmű, sőt – az országos tendenciákra egyáltalán nem jellemzően – komoly kritikával is illették.³²⁴ A kritika nem a forradalmiságának szólt, hanem éppen ellenkezőleg: arra vonatkozott, hogy az államférfi beindított egy folyamatot, azután nem vitte végbe: cserbenhagyta és veszélybe sodorta a benne bízókat. Egy 1853-ban született kisbirtokos a következőket mondta Kossuthról: „Egy nagy forradalmár vót. Bevitte a népet a bajba, oszt mikor látta, hogy baj van, elszaladt. Ha a ló belevitte a sárba a kocsit, oszt nem tudta kihúzni, azt mondta édesapám: Ez is változtatott a dógán, mint Kossuth.”³²⁵ Így Déványán az 1848-as eseményekhez és nyom nélküli eltűnéshez kapcsolódóan nem Petőfiről, hanem a volt kormányzóról szólt a fáma: az itteni „eltűnt, mint Kossuth” szólás jelentése: bajba keveredett és elmenekült, megoldatlanságot örökítve.³²⁶ A település komoly erőket mozgósított a szabadságharcban,³²⁷ visszatértük után nagy tisztelet övezte a honvédeket, és a helyiekben nem lanyhult a Habsburg (vagy: hatalom)-ellenesség – azonban Kossuth iránt ambivalens érzésekkel viseltettek, hiszen nem tartott ki az övéi mellett, a megtorlásban és az elnyomásban nem állt mellettük. A helyiek apaszerű figuraként emlékeztek meg a törekvéseiket felvállaló, az emberek javát akaró, alapvetően jó szándékú („hogy minél kevesebb munkával éljen a nép”³²⁸), de a veszedelemben

³²³ NM EA 2.037 Bereczki Imre: 1848-as hagyományok. Kézirat. Déványa, 1948. 490., 353., 470.; NM EA 15.823 Bereczki Imre: Történeti hagyományok a Sebes-Körös és a Berettyó mentén. Kézirat. Déványa, 1968. 29.

³²⁴ Az 1948-as, centenáriumi országos néprajzi gyűjtés alkalmával alig találtak olyan adatközlőt, aki kritikát fogalmazott volna meg Kossuthtal kapcsolatban, de a gyűjtők ezeket az eseteket is a Kossuthot lejártni igyekvő kormányzat hatásának tudták be: DÉGH 1947, 232; ORTUTAY 1952, 275. (A Kossuth-kultusszal kapcsolatosan ld. többek között: ZSILINSZKY 1868; ÁLDOR – ORMÓDY 1897; SZTRIPSZKY 1907; VOLLY 1947; REXA 1948; BALÁZS 1952; DÉGH 1952; ORTUTAY 1952; VAYER 1952, 7-23.; MAJOR 1953; ORTUTAY 1981; KÖRMÖCZI 1994; BRANDT 1996; DÖMÖTÖR 1998; FEJŐS 1998; KOCSIS 1998; HERMANN 1999; BASICS 2002; LUKÁCS 2002; UJVÁRY 2002; GERŐ 2004, 53-78.)

³²⁵ NM EA 15.823 Bereczki Imre: Történeti hagyományok a Sebes-Körös és a Berettyó mentén. Kézirat. Déványa, 1968. 11.

³²⁶ BIHGy A-99.42.1 Bereczki Imre: Könnyű a szó, nehéz a só: A déványai nép élete a szólásmondásokban. Kézirat. Déványa, 1979. 39.

³²⁷ Ld. ÁGOSTON 2000.

³²⁸ NM EA 2.037 Bereczki Imre: 1848-as hagyományok. Kézirat. Déványa, 1948. 284.

elmenekülő politikusról.³²⁹ Kossuth Lajos tulajdonképpen elhagyó apaként szerepelt a község képzeletében, akinek az iránymutatása és céljai kíváncsiság, ám a megvalósításban magára hagyta a még nem elég érett és tapasztalt gyermekeit.

Március 15-e helyi kultuszából láthattuk, hogy a „magyar világ”, a szabadságharc emlékéit igyekeztek ébren tartani, és – amennyiben lehetőség nyílt rá – az aktuálpolitikai jelszavakat is felvonultattak az ünnepségeket. Az emlékezés bizonyára nem korlátozódott az évenként egyszeri alkalmakra. Bereczki Imre számos kis verset, dalt jegyzett le a 20. század közepén, melyek az aradi tábornokok emlékéit voltak hivatottak feleleveníteni, illetve a megtorlást követő ellenállást idézték fel (noha ezek legtöbbje általánosan ismert, tehát nem helyi képződmény volt.)³³⁰ A '48-asság azonban nem ért véget ennyivel. A helyiek szerint az első világháborút megelőző időszakban mindig '48-as (függetlenségi párti) képviselő volt, és amelyik jelölt '48-asnak vallotta magát, az biztosra vehette, hogy megválasztják, míg a kormánypárti bármit ígérhetett, csak a „le vele!” kiáltások jutottak neki.³³¹ A dévaványaiak községüket a '48-as párt egyik fellegváraként emlegették, amelyet vélekedésük szerint a kormányzat is bizonyára számon tartott, hiszen ennek tulajdonították azt, hogy a századforduló környékén a rendkívül rossz állapotban lévő iskolaépületek megjavítására egy fillért sem adtak a felsőbb hatóságok.³³² (A Függetlenségi és '48-as Párt preferálása természetesen nem tartozott a dévaványai sajtóosságok közé: a település a – többségében magyarlakta területek jelentős részéhez hasonlóan – az ország „ellenzéki tengelyéhez” tartozott.)³³³

³²⁹ A „Kossuth apánk” megnevezéssel kapcsolatban ld. ILLYÉS 1902; GERŐ, 2004.

³³⁰ Az előbbire példa: „Felsütött az ősi napnak a sugára / Az aradi vártömlőnek ablakára. / Szánja azt a tizenhárom magyar vitét, / Ki a tömlőc fenekén a halálra kész. / Nyílik már a börtönajtó vasa, zárja, / Jertek, jertek hős magyarok a halálra. / Nincs e földön számotokra több kegyelem, / Helyetettek egy-egy csillag lesz az égen. / Uramfia, az ítélet akasztófa, / Mintha útonálló rablók lettünk volna. / Mintha nem volnánk mi méltók egy lövésre, / Ami férfit vagy katonát megilletne.”; az utóbbira példa: „Háromszínű a nemzeti lobogó, / Mind a három becsülettel ragyogó. / Vígán megyünk a csatába utána, / Fut az ellen, fut az ellen, / Alig érünk nyomába. / Az első szín tiszta piros, mint a vér, / Azt jelenti, sok vér folyt már hazánkér’. / Kedves hazám, ha több vérem nem volna, / Kölcsön kérném, kölcsön kérném, / Az is javadra folyna. / A második tiszta fehér, hőszi, / Azt jelenti, hogy a magyar jószívű. / Nem fekete, mint a német lelket, / Ki nem tudja, ki nem tudja, / Mi a magyar becsület. / A harmadik reménységgel kecsegtet, / Ebbe’ rejlik a jövőd reménység. / Mind a három azt mutatja, magyar vagy, / Ha magyar vagy, ha magyar vagy, / Ne légy rabja amannak.” NM EA 2.037 Bereczki Imre: 1848-as hagyományok. Kézirat. Dévaványa, 1948. 146., 161. Az előbbi szöveggel, vagyis az aradi vértanúk balladájával kapcsolatban ld.: UJVÁRY 1965; SÁNDOR 1967; MÁNDOKI – BOGDÁL 1974; MÁNDOKI 1975; KATONA – LÁBADI 1980; UJVÁRY 1998; LÁBADI 1999. Az utóbbinak egy változatát egy század eleji kiadvány, a *Magyarok Daloskönyve* tartalmazza (DURA 1906, 354-355.), de például a *Légy jó mindhalálig* c. regényben is olvasható.

³³¹ A baloldali Csávolszky Lajost négyszer választották meg, öt Szentkirályi Albert függetlenségi párti képviselőt követte (1887-1892), majd a szintén függetlenségi Tóth János töltötte be ezt a tisztséget egészen a világháborúig. STURM s. a., 189., 306; ALMANACH 1892, 330.

³³² BIHGy A-99.154.1 Bereczki Imre: Kádár Ferenc élete és működése. Kézirat. Dévaványa, 1975. 25.

³³³ GERŐ 1988, 78-79.

Az egynemzetiségű Dévaványa számára valami mágikus ködbe burkolódzott, valami totális idegenséget, érthetlenséget szimbolizált az, ha valaki a magyaron kívül más nyelvet is beszélt.³³⁴ Tulajdonképpen felfoghatatlannak vagy éppen csalásnak tűnt a helyiek számára, hogy valaki ebben a hazában más nyelven szólal meg, méghozzá anélkül, hogy ellenség lenne. A 19. század közepe táján született ványaiak szerint bizonyos nyelvi zavarokat egyszerűen meg lehetett szüntetni, a magyar beszédre – mint a világ természetes állapotára – könnyen rá lehetne bírni az eltévelyedetteket, mint ahogy a félkegyelmű Gyurkával történt, aki néhány napig a közös hadsereget boldogította, és amikor hazaküldték, német tisztjére való tekintettel csak azt volt képes mondani: „Spine ich [sic!], nem tudni magyarul;” ezt hallva az apja pofon vágta, mire azonnal visszatért a magyartudása.³³⁵ A nyelvtudás ennek az önmeghatározásuk szerint ellenzéki fészeknek nevezett községben még a '48-as képviselőjelölt mandátumát is veszélybe sodorta, ugyanis az egyértelmű többséggel megválasztott, három ciklust a képviselői székben eltöltött Csávolszky sajnálatos módon két nyelven tudott. A település lakóinak egy része azt hajtogatta, hogy nem szabad benne megbízni, hiszen aki két nyelven beszél, az többféleképpen gondolkodhat, ráadásul más országokkal is képes szót érteni, tehát veszélyt jelenthet.³³⁶ A politikai megfontolások ugyan felülírták ezt az okoskodást, és mégis a '48-as Párt – kis hibával rendelkező – jelöltje került a képviselőházba, de mindebből jól látható, hogy a védekezési reakció megjelent még a saját pártjuk emberével szemben is: a nem kizárólag az anyanyelvet használó potenciális veszélyforrás, hiszen bármikor cserbenhagyhatja az övéit és ártalmukra lehet. A helyiek tehát valami sajátos meggyőződéssel vallották a – nyelvhasználatban is tetten érhető – függetlenség fontosságát. A képviselőjelölt személye tulajdonképpen nem számított, a '48-asság volt a megválaszthatóság kritériuma: ez egyáltalán nem számított egyedinek, azonban az extrém „függetlenségi viselkedés” mindenképpen aláhúzta Dévaványa ilyen jellegű érzelmeit (és az esetből kitűnik, hogy tartottak attól, hogy a mögöttük álló tekintélyesek, a támogatók elhagyják őket – amiben bizonyára a Kossuth-párhuzamot nyilvánult meg).

A választási hadjáratok bizonyosan igencsak megmozgatták a dualizmus kori Dévaványát és intenzíven hatottak a községi kollektív emlékezetre, ugyanis Bereczki

³³⁴ Egyébként az evolúciós pszichológia kutatói szerint az evolúció során a csoportok önmeghatározásának, elkülönülésének egyik legfontosabb eszköze éppen a nyelvhasználat különbözősége volt. NETTLE – DUNBAR 1997, 93-99.

³³⁵ NM EA 2.037 Bereczki Imre: 1848-as hagyományok. Kézirat. Dévaványa, 1948. 126.

³³⁶ NM EA 2.037 Bereczki Imre: 1848-as hagyományok. Kézirat. Dévaványa, 1948. 277.

Imre a huszadik század közepén számos kortesnótát gyűjthetett, melyet adatközlői nagy átéléssel adtak elő. Természetesen nem minden választási rigmus volt a községi folklór terméke, hiszen Bereczki – helyi sajátosságként – lejegyzett olyan nótát is, mely például „Göre Gábor bíró úr” egyik könyvében olvasható, tehát országosan ismert volt: „A lovamnak, a lovamnak mi jutott az eszébe? / Kormánypárti, kormánypárti tollat tett a fejére. / Kedves lovam, ne hagyd el a gazdádát! / Bolond volnál, ha beállnál számárnak.”³³⁷ Az aktuális helyzethez, a dévaványai képviselőjelöltekhez kapcsolódó szövegek egy része bizonyára inkább csak a helyi viszonyokra aktualizált és különben általánosan használt lehetett, például a következő verszet: „Mezőtúrra visz a vasút [amelynek Dévaványával sohasem volt vonat-összeköttetése], / Abcúg [már ebből a szóból következtethetünk, hogy nem ványai ember írhatta] Tisza, éljen Kossuth! / Tisza malma két köre jár, / Bécsnek örül, nekünk darál. / Éljen Tóth János! / Tóth János az igaz elvű, / 48-as zászlóhoz hű. / Azért tesszük meg követnek, / Mert hű barátja a népnek. / Éljen Tóth János!”³³⁸ Néha a helyzetkomikum alkalmat adott rá, hogy a ványai választópolgárok megcsillogtassák „költői tehetségüket”: „Dévaványán nagy hó esett, / Ádám Sándor [kormánypárti jelölt] hasra esett. / Hangya Jóska [a főkortese] felemelte, / Orrát a seggibe verte”; olykor pedig még a kormánycsúfolók helyi szerzőjének neve is fennmaradt: Makay Zádor református elemi iskolai tanító szerzeménye a következő rigmus: „Elmehetsz, te Papp Elek, tele van mán az ülep.”³³⁹ Bár Dévaványa egyáltalán nem állt egyedül a ’48-asságával, sőt az országnak ezen részén ez a választói magatartás tekinthető általánosnak, szem előtt kell tartanunk, hogy ezek az emlékek a két világháború közötti időszakban élénken éltek, gyakran a közösségi szórakozás (társas mesélés, „tanyázás” vagy kaszinózás) eszköztét adták. Vagyis a kaszákereztes propagandába ütköző ványaiak ismerősnek vélhették a kormány és az idegen uralom ellen küzdő, a nép barátja szerepében tetszelgő Böszörmény-szövegeket.

Egy bizonyos dualizmus-kori kormánypárti jelölről különösen sokat beszéltek a Horthy-korszakban: mégpedig a kormányzó apjáról, Horthy Istvánról, aki felesége, Halassy Paula révén itteni földbirtokos volt, és akinek – mint az előző fejezetben már említettem – a helyi hagyomány szerint menekülnie kellett az ellenzéki szavazók elől.

³³⁷ NM EA 2.037 Bereczki Imre: 1848-as hagyományok. Kézirat. Dévaványa, 1948. 244., GÁRDONYI s. a., 73.

³³⁸ BIHGy A-99.169.1 Bereczki Imre: Vegyes néprajzi gyűjtés. 6.

³³⁹ BIHGy A-99.169.1 Bereczki Imre: Vegyes néprajzi gyűjtés. 7.; BIHGy A-99.42.1 Bereczki Imre: Könyvű a szó, nehéz a só: A dévaványai nép élete a közmondásokban. Kézirat. Dévaványa, 1979. 58.

„Hirdettük, jön Horthy István programbeszédet tartani. Kiszültek a nípek: csak jöjjön. Mikor eljött az idő, feltódult a sok nép a piactérre... Jött az öreg a kitűzött időre nígy lúval, hintóval. Mikor beírt a gyűrűbe, küvel, záptojással fogadta a níp. El kellett menekülni... Hej, ha tudtuk volna, hogy a fiából kormányzó lesz, dehogy bántottuk volna.”³⁴⁰ Azt, hogy pontosan hogyan fejezték ki nemtetszésüket a kormánypárttal és akkori jelöltével szemben, nem állapítható meg: egyesek furkósbottal felfegyverkezett tömegről beszéltek, más források csak annyit említettek, hogy a programbeszéd alatt megrohanták a választópolgárok. Némely visszaemlékező azt állította, hogy a piactérről a katolikus paphoz menekült, aki segítette a menekülésben; mások azt, hogy a községháza telkével szomszédos izraelita imaház udvarán futott keresztül és a Pocskert felé nyargalt; néhányan úgy tudták, hogy egy hatalmas boroshordóban csempészték ki Ványárol. (Mindenesetre a képviselőjelölt a későbbiekben sem költözött be a községbe, amit a helyiek azzal magyaráztak, hogy nem érezte magát biztonságban.)³⁴¹ Tulajdonképpen nem sokat számít, hogy mi történt valójában: ezekből a történetekből az tűnik nyilvánvalónak, hogy a kormánypárt színeiben fellépő idősebb Horthyt ellenségesen fogadták, megválasztásáról szó sem lehetett; fia karrierje sem szépítette meg a történetek emléket, csak a „ha tudtuk volna... dehogy bántottuk volna”- kadenciát toldotta hozzá, amelynek hitelességéből bizony levon a bántalmazás-elbeszélések izessége, színessége, melyekben nyoma sincs a kevésbé szíves fogadtatás feletti sajnálkozásnak; gyanítható, hogy utóbbit csupán a kormányzó képe és nem a jóvátétel belső igénye tette a szövegek végére. Mindenesetre Dévaványán a Horthy név negatív konnotációban, kedvezőtlen affektuális járulékkal vált közismertté: „Megírett a kukorica, Horthy Pista kutyapicsa” – szólt a választási mondóka, amellyel nyilván nem dicsekedhettek a Horthy Miklós nevével fémjelzett korszakban.³⁴²

Politikai nézetei és választási veresége ellenére Horthy Istvánról nem voltak egyértelműen rossz véleményekkel. Kimondottan jó, pedáns gazdának, a feleségét pedig takarékos és tiszta gazdaasszonynak tartották a községben: „Horthynál nagy rend volt a tanyába’ [sic!]” – állította egy 1887-ben született kisparaszti; Horthynéről pedig úgy emlékeztek, hogy nem tűrte a piszkot, még a béreseket tarisznyáját is kimosatta a gabonamérés előtt; valamint hogy nagyon ügyes háziasszony volt, aki sokat

³⁴⁰ BIHGy A-99.42.1 Bereczki Imre: Könnyű a szó, nehéz a só: A dévaványai nép élete a közmondásokban. Kézirat. Dévaványa, 1979. 32-33.

³⁴¹ BIHGy A-99.100.1 Bereczki Imre: Mesemondás a kemence mellett a kormányzó apjáról. Kézirat. Dévaványa, s. a., 1-5.

³⁴² NM EA 2.037 Bereczki Imre: 1848-as hagyományok. Kézirat. Dévaványa, 1948. 469. Horthy Istvánból végül mégis képviselő lett: Jász-Nagykun-Szolnok vármegye küldötteként került a parlamentbe.

dolgozott.³⁴³ Horthy Istvánt – az előbbi emlékek alapján – a dévaványaiak nem látták önmaguktól nagyon különbözőnek, a tisztességes gazda és nem az előkelő vagy előkelősködő úr ismérveit hangoztatták vele kapcsolatban. Történeteik szerint egyszer a határban kószáló csendőrök sem ismerték fel benne az úriembert. „Nagyködmönösre [egy Pusztacseghez közeli birtokközpontba] ment Horthy István, csak úgy gyalogosan... Kopott kabát, nadrág, kopott ócska cylinder, nagy erős somfabot... Két csendőr elkapta kétfelől... Az öreg hátranéz: – Gyere már, Gábor fiam, nézd, ezek a marhák mit akarnak. Még bekísérnek a saját birtokomra. Mondd meg nekik, hogy ki vagyok én. – Méltóságos Horthy István úr őexcellenciája. Erre két tizkrajcárost elővesz, nekik adja: – Nesztek, ti marhák, vegyetek rajta zsineget, oszt’ kössétek fel magatokat valamelyik nyárfámra.”³⁴⁴ Egy másik változat úgy számol be az esetről, hogy a bűzát nézegető alak vált gyanússá, és a birtokos csendben tűrte a szuronyosokat, csak az ijedt tanyásbéres szaladt a nemzeti úr elébe, érdeklődésére amaz rezignáltan jegyezte meg: csupán annyi történt, hogy bekísérték a tanyájára.³⁴⁵ A „bocskoros nemesi” kinézet igencsak emlékeztet a ványai nemesek többségére, és a nemességről szóló fejezetben számos példát láthattunk mind a fel nem ismert státusz feletti agresszív megnyilvánulásokra, mind a csendes és nyomatékos meggyőződésre: akármilyen történet, akármilyen mutat a külső, a rangnak – a rejtett rangnak – kijár a tisztelet.

Horthy István, a gazdálkodó, külsejére nem sokat adó, nem kimagaslóan gazdag, de származására büszke református nemesi sarj, akinek felesége családja révén szoros kapcsolata volt Dévaványával, tulajdonképpen ideáltípusa lehetett volna a helyi kutyabőrösök utódainak. Ráadásul olyan férfi volt, aki kész volt országos szerepet vállalni, pályázott a képviselői tisztre, ami azt jelenthette volna a Jász-Nagykunszolnok megyei községnek, hogy végre hallathatják a hangukat a nemzet ügyeiben, végre nem kell megelégedniük azzal, hogy évente egyszer, március 15-én kifejezik, hogy változtatni akarnak az ország helyzetén. Horthy István megválasztása révén egy közülük való került volna a képviselőházba, akiről a település lakóinak személyes élményei vannak, nem úgy, mint a ténylegesen mandátumot szerzettekéről. Az öreg Horthy tehát pártfogója, apja lehetett volna a hatalom részéről való magára hagyatottságot megélő községnek. Az „apa” azonban alkalmatlannak bizonyult, hiszen a különben kifogástalannak tűnő jelöltnek – akinek nyelvtudása sem okozott gondot –

³⁴³ BIHGy A-2002.20.1 Berezki Imre: Vegyes néprajzi gyűjtés. 6.; BIHGy A-2000.56.1 Berezki Imre: Vegyes néprajzi gyűjtés. 12.; BIHGy A-2000.55.1 Berezki Imre: Vegyes néprajzi gyűjtés. 16.

³⁴⁴ BIHGy A-2000.55.1 Berezki Imre: Vegyes néprajzi gyűjtés. 12.

³⁴⁵ BIHGy A-2001.26.1 Berezki Imre: Vegyes néprajzi gyűjtés. 34.

helyrehozhatatlan hibája volt: az ellenség, vagyis a kormánypárt emberének számított! (Talán ez a kettősség: a közülük való volt és az ellenfél színeiben történő indulás váltott ki olyan indulatokat, hogy bántalmazni akarták.)

Az „alkalmatlan apa” valódi gyermeke, Horthy Miklós évtizedekkel ezután kormányzó lett. Egy református, kismemesi származású, a Habsburg restaurációt megakadályozó, családja révén Dévaványához kötődő férfi lett az ország első embere, akinek regnálása alatt március 15-ét törvényes ünnepnek nyilvánították – de a település lakói mégsem hangoztatták, hogy saját vérük ül a kormányzói székekben, mint ahogy az ellentengernagy sem érzett testvéri szeretetet a ványaik iránt. Ugyanakkor a Horthy-birtok központja, a Dévaványához közeli Kenderes község jól profitált nevezetes urából. Ványa, ahonnan kiűzték a képviselőségre vágyó Horthyt, ugyan nem vált mostohagyerekké a Horthy-korszakban, de nem is tarthatott igényt kivételes pozícióra, hiszen a kormányzó számára a rokonság-élmény nem létezett. A település lakói tehát ismét pártfogó nélkül maradtak, sőt ahányszor a kormányzó neve felmerült, vagy Kenderes felé vitt az útjuk, szembe kellett nézniük az örökre elvesztett lehetőséggel: egy szorosabb kapcsolat megghiúsulásával, és egy közeli község kiemelt helyzetbe kerülésével.

A dualizmus korában a '48-as korteskedés már a község felekezeti összetétele miatt is törvényszerű volt, hiszen – mint az előző fejezetben már említettem – az akkori Magyarországon a függetlenségi törekvések és a protestantizmus, különösképpen a kálvinizmus erőteljesen összekapcsolódtak. Nem volt ez másként Dévaványán sem, ahol a helyiek elbeszélése szerint a katolikus pap kivételével mindenki kivonult Kossuth búcsúztatására, később pedig legfeljebb ugyanennek a plébánosnak az utóda állt Horthy István mellé, illetve néhány gazdag zsidó kereskedő szavazott a kormánypártra (az ellenzékiek indulatossága láttán megijedt öreg Zakariás éppenséggel a református templomba menekült, ahol istentisztelet folyt).³⁴⁶ A kismemesi identitás ébren tartása szintén az aulikusság ellen ható tényező volt. A település tehát összességében határozott ellenzéki magatartást mutatott, és csak egy-két választópolgár vétett a normák ellen: így sem a katolikuságot, sem a zsidóságot nem tekintették összességében – a választás szempontjából – az ellenfélhez tartozóknak, bár a két vallási kisebbséghez, különösképpen ezek elitjéhez tartozás a kormánypártiságra hajlamosító tényezőnek számított. A nagy szenvedélyességgel folytatott választási hadjáratokban a község

³⁴⁶ NM EA 2.037 Bereczki Imre: 1848-as hagyományok. Kézirat. Dévaványa, 1948. 311.

folyamatos időközönként átélhette a forradalmiság, a cselekvő ellenzékiesség illúzióját, amelyeket a március 15-én rendezett ünnepségek segítettek ébren tartani, táplálni. Így újra meg újra lehetőségük volt indulataik kiélésére, esetleg szublimálására, hiszen világfelforgató tevékenység helyett mindössze a jelöltjeik támogatásába fektettek energiát.

A Horthy-korszakban mindenképpen újra kellett definiálniuk az ellenzékiességet, ugyanis a függetlenség tulajdonképpen megvalósult; az ország hangsúlyozottan magyarrá, nemzetivé vált; a katolikus uralkodó helyett protestáns, a helyieknek ismerős kormányzó regnált (néha protestáns miniszterelnökkel); a kisnemesség számára sem jelenthettek konkurenciát az újonnan nemesítettek, mivel ilyen aktusra nem kerülhetett sor. A ványaiak azonban az új rendszert sem élték meg felszabadításként, mivel helyzetükben nem történt lényeges pozitív változás; a világháborús veszteségek és a gazdasági válság révén inkább nehezedtek az életkörülményeik. Az annyira vágyott régi szabadság, az egykori vitézségük továbbra sem kelt életre, inkább növekedett a kontraszt a vitéz nemesek utódainak múltképe és jelen helyzete között: ugyan a sajtó közvetítette társasági eseményeken, politikai gyűléseken időről-időre feltűntek a régi ünnepi nemesi viseletet mintázó öltözékek, ám a helyi nemesi leszármazottak nem gondolhattak efféle pompás öltözetre, és a neobarokk társadalom egyéb áldásaiból sem túlzottan részesülhettek. A szabad vitézek autonómiászerű öröksége helyett egy jól szabályozott, autoriter államban kellett élniük, a hatalomgyakorlás lehetősége nélkül. (Egyes interjúalanyaim úgy emlékeztek, hogy a Horthy-korszakban nem voltak pártok és nem volt ellenjelölt: kizárólag a kormányt képviselő – egységes párti – báró Hellenbach Gottfriedre lehetett és kellett szavazni. Tehát az országos választásokon a részvételüket pusztá formaságnak gondolták.³⁴⁷) Ráadásul nem csupán az országos politikában, de helyi szinten sem érezhették magukénak a vezetést: a „szentháromságnak” nevezett, nem őshonosokból verbuválódott csoport – az erdélyi menekült főjegyző,³⁴⁸ a közeli uradalom jószágigazgatója, egyben a kormánypárt helyi csoportjának vezetője, valamint a katolikus plébános – birtokolták a közvélekedés

³⁴⁷ 18. sz. interjú. 2006. július 22. 20. 1920 és 1922 között dr. Paczek Géza, 1922 és 1934 között dr. Herczegh Béla, 1934-től vitéz báró Hellenbach Gottfried töltötte be a képviselői tiszteket; valamennyien a kormánypártba tartoztak. HAEFFLER s. a., 280.

³⁴⁸ A főjegyzőt egyébként a kaszákkeresztes mozgalom bukása után néhány héttel – ismeretlen okokból – leváltották. Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár (A továbbiakban: JNSZ) V. 606. Dévaványa Nagyközség iratai. 10., Dévaványa képviselőtestületi jegyzőkönyve az 1935-1939. évre. 137., 1936. június 2.

szerint a község irányítását.³⁴⁹ Ha nem is törvényszerű, de nem meglepő, hogy a dévaványaiak egy része egy újabb pártfogót, egy újabb apafigurát keresett magának: a világ radikális megváltoztatását, a hatalmi viszonyok átrendezését ígérő, ugyanakkor a paraszti értékekre és földtulajdonra nagy súlyt helyező kaszákskeresztes vezér, Böszörmény Zoltán személyében.

A kaszákskeresztes pártot joggal nevezik Böszörmény-mozgalomnak, hiszen egyértelműen Böszörmény Zoltán köré szerveződött, ő volt a központi alakja, karizmatikus irányítója, akit a dévaványaiak egy része „ideális apának” látott. Mint azt a kaszákskeresztesekről szóló fejezetben említettem, igen nehéz volt szóra bírni az embereket a párttal kapcsolatban, és ez elmondható Böszörményről is, azonban miután elkezdtek beszélni, lehetetlen volt észre nem venni bizonyos elragadtatást vele kapcsolatban: az őt látók többsége tekintélyes és erőt sugárzó figurának állította be a vezért.³⁵⁰

Böszörmény Zoltán eleinte valóban ideálisnak tűnő apafigurának mutatkozott. Önmagát elszegényedett magyar református dzsentricksalád sarjaként határozta meg, akinek korán meg kellett ismerkednie a munkával, és akitől egyáltalán nem idegen a gazdálkodó életforma, ám gaz ármánykodás folytán nem élhet a neki kijáró módon. A dualizmus kori függetlenségi párt sajátos utódaiként szerepelt: engesztelhetetlenül gyűlölte a Habsburgokat, a kaszákskeresztes tízparancsolat hatodik parancsolataként a „Habsburg törekvések ellenzésé”-t szerepeltette, megelőzve a zsidókra és bolsevistákra vonatkozó követelményeket (és csaknem harminc évvel a sikertelen puccs után, 1964-ben is dührohamot kapott, amikor az őt megfigyelő államvédelmis megemlítette előtte Habsburg Ottó nevét).³⁵¹ A szélsőjobbaldali pártban tehát az egyik központi tézis volt az uralkodóház elleni harc, olyannyira, hogy ez vitte kenyértörésre a dolgot – mindkét fél vezéri ambíciói mellett – Böszörmény és a legitimista Meskó Zoltán között, aki

³⁴⁹ Z. NAGY i. m., 97.

³⁵⁰ Mint az egykori találkozásukkor 11 év körüli kislány. „– Jaj, nagyon szépen beszélt, csak rá kellett figyelni, ha elkezdte! Én se’ tudtam levenni a szememet róla! És ahogy állt rajta az egyenruha!... Az is igaz, hogy nagyon szép ember volt.” Az arcom az interjúnak ezen a pontján – bármennyire igyekeztem a lehetőségekhez képest semleges maradni – megrándult, ugyanis véleményem szerint az illető sem szép, sem csinos férfi nem volt, akár az akkori, akár a mostani idők férfiideálját vesszük mércének, és a korabeli tudósítások is a jelentéktelen külsejéről számoltak be. Beszélgetőtársam észrevette a megrökönyödésemet: „– Maga nem így gondolja?” Én, kissé szégyenkezve a csendes véleménynyilvánítás miatt: „– Hát, nekem annyira nem tetszett.” Interjúalanyom elgondolkodni látszott, majd így szólt: „Biztosan rossz volt a fénykép.” (9. sz. interjú. 2005. július 24. 15.) Az egykori szemtanú számára tehát lehetetlennek tűnt, hogy az, aki teljes valójában láthatta a pártvezért, nem vált a csodálójává és nem érintette meg a belőle áradó vonzerő, amellyel kétségkívül mágikus hatást gyakorolt a környezetére.

³⁵¹ ÁBTL 3.1.2. M-29007 „Bácskai” munkadosztiéja, 1964. „Bácskai” jelentése, 1964. április. 6.

kilépése után hamarosan új pártot alapított.³⁵² Böszörménynek így sikerült meglovagolnia a dévaványaiak hagyományos Habsburg-ellenességét, amely önmagában még nem volt elégséges ok a rendszer megdöntésére, hiszen az ország már nem Habsburg vezetés alatt állt, sőt a kormányzat igyekezett elejét venni a restaurációs kísérleteknek.³⁵³ A kaszáskeresztes fővezér azonban talált olyan „idegeneket”, „nem ősmagyarokat”, akik nem üzettek ki a volt uralkodó családjához hasonlóan az országból: így a párt ideológiájában kiemelt szerepet kaphatott az ország függetlenségére – azaz: a zsidóktól való megszabadulására – irányuló törekvés, amely az „egyenmű hazát” óhajtó ványaiaknak vonzó lehetőségnek tűnhetett. Böszörmény nem csupán az „idegenekkel”, de az aktuálisan hatalmon lévőkkel is szemben állt, az ellenforradalmi rendszerben drasztikus változásokat, forradalmi megoldást követelt, és ez az ellenzéki pozíció szintén népszerűvé tette a hatalomgyakorlókat általánosságban nem szívelő helyiek körében. A vezér által annyira hangsúlyozott katonai külsőségekkel valami kapcsolódást jelenthetett a községbeliek vitéz őseivel, illetve lehetőséget nyújtott azoknak, akiknek a nemes hagyományok nem adtak meg, hogy maguk váljanak hős vitézzé. Ráadásul Böszörmény a javak és a pozíciók újraelosztását sürgette, azzal az ígérettel, hogy az őt követőknek a legmagasabb rangokat fogja juttatni, és ebből előlegezett valamennyit a kaszáskereszteseknek. Az így kinevezett ezredek, őrnagyok és századosok bíztak abban, hogy valóban részeseivé lehetnek az uralomnak, anyagi helyzetük majd átalakul olyanná, ahogy az a „hatalmas ösök” leszármazottainak illik, a nemesi eredettel nem bírónak pedig lehetőség nyílik a kiemelkedésre, amely máskülönben reménytelennek látszott.

Böszörmény, az „ideálisnak tűnő apa” bukása után – aki a bíróság előtt tagadta minden forradalmi és rendszerváltó szándékát, tehát igencsak méltatlannak bizonyult hívei bizalmára –, a dévaványaiak között a korszak további részében nem volt jellemző szélsőséges mozgalmakba sodródás, és újabb tekintélyfigurát sem választottak maguknak.³⁵⁴

³⁵² MOL K 149. 7. 1933. 154. 7. 2590. Jelentés a Meskó-Böszörmény szakításáról. Budapest, 1932. június 27.; MOL K 149. 7. 1933. 154. 7. 8337. Jelentés a jobboldali mozgalmakról. Budapest, 1933. október 10.

³⁵³ Ezzel kapcsolatban nem csupán a két királypucss meghíúsítására kell gondolnunk: a többek között a legitimista szervezetek is folyamatosan megfigyelés alatt álltak a '30-as években. Ld.: MOL K 149. 7. 1936. 175. 6. 9069. Nyomozó osztályparancsnoki jelentés a Magyar Királyi Belügyminisztériumnak 1934. augusztus 30.

6. GAZDASÁGI GONDOK

Egy évvel a kaszáskeresztesek letartóztatása után, 1937 őszén Dévaványa gazdasági viszonyait széles nyilvánosság tárgyalta, ám a helyzet értékelésével kapcsolatban igencsak megoszlottak a vélemények. A kormányzat álláspontja az volt, hogy a Jász-Nagykun-Szolnok vármegyei település egyáltalán nem küzd olyan nyomorral, mint amit az ellenzékiek feltételeztek: „Szikestalaj [sic!], nehéz megélhetési viszonyok és általában olyan gazdasági helyzet, amilyen a dévaványai, az ország igen sok helyén feltalálható; távolról sem olyan súlyos a helyzet” – jelentett az ügy kapcsán a csendőrség nyomozó osztályának parancsnoka a belügyminiszternek.³⁵⁵ A jelentés szerint a község gazdasági helyzetéről való diskurzus akkor kezdődött, amikor – 1937. szeptember 19-én – Eckhardt Tibor kisgazda párti képviselő gyűlést szervezett Dévaványán: itt ugyan még a nyomozó osztályparancsnokság szerint is minden a legnagyobb rendben folyt, a titkos választójog volt a legfontosabb téma (de igen visszafogott hangnemben, türelemre és törvénytiszteletre intve a sokaságot); helyi ügyek egyáltalán nem kerültek terítékre, még a politikus tiszteletére rendezett vacsorán sem.³⁵⁶ Egy hónappal a történetek után, október 22-én a Magyarországon napvilágot látott Eckhardt *Veszedelemes nép* című vezércikke, mely a dévaványaiak nyomorúságára hívta fel a figyelmet, egyben megoldási javaslattal is előállt: a település termőföldjét szikmentesíteni kell, és gyűjtést kezdeményezett a talajjavításhoz. (Az országos akció keretében egyes források szerint 86.000, mások szerint 1,5 millió pengő gyűlt össze – talán az előbbi áll közelebb a valósághoz, már csak azért is, mert a csendőrség jelentése szerint 1937 október végéig 83.000 pengőt adtak össze erre a célra.)³⁵⁷

A nyomozók Eckhardt gazdaságépítő tevékenységét egyértelműen a község korábbi kaszáskeresztes szimpátiájához kötötték: vélekedésük szerint a politikus így akarta magának megszerezni a vezér és ideológia nélkül maradt egykori kaszáskeresztesek támogatását. A vizsgálatot vezetőket azt is kifogásolták, hogy a sziktelenítés ötlete egyáltalán nem a politikus agyából pattant ki, hiszen a dévaványai mezőgazdasági bizottság már 1935 júliusában elhatározta, hogy a talajjavítás ügyében segítségért fordul

³⁵⁵ MOL K 149. 7. 184. 1937. 6. 13578. A Magyar Királyi Csendőrség Nyomozó

Osztályparancsnokságának jelentése a Belügyminisztériumnak. Budapest, 1937. november 15.

³⁵⁶ Z. Nagy Ferenc úgy emlékszik, hogy Eckhardtnak a gyűlést követően megmutatta a javításra váró földeket és az eddigi eredményeket, ami tettekre készítette a politikust. Z. NAGY i. m., 132.

³⁵⁷ Z. NAGY i. m., 134; BIHGy A-99.55.1 Bereczki Imre: A Sárrét története a néphagyomány és a népi tapasztalat megvilágításában Kézirat. Dévaványa, 1980. 18.

a Földművelésügyi Minisztériumhoz, azonban ez nem járt sok eredménnyel. Két évvel ezután újabb felterjesztés készült, amelyet a körzet országgyűlési képviselőjének támogatásával 1937 augusztusában eljuttattak a minisztériumba. Az irat utóéletét ezt követően már a vacsora közbeni beszédtemák dolgában is tájékozott hatóság sem tudta követni: „A felterjesztés további sorsa előttem ismeretlen” – vallotta be a parancsnok.³⁵⁸

Az Eckhardt-féle szikjavítási akció nem tartozik ugyan a dolgozat témájához, de számunkra érdekes adat – az egykori kaszáskeresztes tömegek nyomának regisztrálása mellett –, hogy a kormányzat hangsúlyozni igyekezett a község átlagos helyzetét, míg a Magyarország hasábjain a veszedelmes nyomor képe jelent meg. Természetesen ebből a történetből nem vonhatunk le messzemenő következtetéseket a dévaványai gazdasági helyzetre vonatkozóan, annyi azonban bizonyos, hogy a termőtalaj meglehetősen rossz minőségű volt, és a település előljárósága mindenképpen igyekezett javítani a helyzeten, de érdekérvényesítő képességük csekélynek mutatkozott. Azonban ahhoz, hogy teljesebb képet kaphassunk a korabeli település gazdasági viszonyairól, át kell tekintenünk az erre vonatkozó forrásokat.

6.1. Birtokmegoszlás

A település földbirtok-megoszlása igen kedvezőtlen képet mutatott: eloszlása egyenetlen volt. 1935-ben a 100 holdon aluli birtoktestek alkották az összes földbirtokok több mint 98%-át, ami az általánosnál valamivel kisebb, azonban ezen birtokok területe mindössze a község összes földterületének kétötödét jelentette, míg országszerte több mint a felét, a környező megyékben a háromötödét, vagyis Dévaványán a földnek szokatlanul nagy részét a 100 hold fölötti gazdaságok birtokolták. A 100 holdon aluli birtokok átlagos nagysága valamivel magasabb volt, mint akár a környező vármegyékben, akár országosan: míg Dévaványán a 100 hold alatti birtokok átlagos területe 7 hold fölött volt, a megyében csak 6,25, országosan pedig 4,56 hold: azaz a településen az alacsonyabb birtokkategóriákban a nagyobb birtokok voltak jellemzőek. A községben arányaiban legalább kétszer annyi földbirtoktest esett a 100 és 1000 hold közötti tartományba (1,8%), mint Jász-Nagykun-Szolnok vármegyében, ahol az országos és alföldi viszonyokhoz képest egyébként sokkal elterjedtebbek voltak ezek a földbirtokok, viszont ezen ványai birtoktestek

³⁵⁸ MOL K 149. 7. 1937. 184. 6. 13578. A Magyar Királyi Csendőrség Nyomozó Osztályparancsnokának jelentése a Belügyminisztériumnak. Budapest, 1937. november 15.

területe az összesnek csak kb. egynegyede volt, ami nem sokkal különbözött a megyeitől, sőt az országos értéket is csak néhány százalékkal múlta felül. A 100 és 1000 hold közötti birtokkategóriában az átlagos birtoknagyság kb. 255 hold, amely a környező vármegyékhez és az Alföldhöz képest nem jelentett nagy eltérést, bár az országosnál alacsonyabb volt: vagyis a községben a környékhez hasonlóan ezen a kategórián belül inkább a kisebb birtokokat tekinthetjük jellemzőnek. Az 1000 holdon felüli birtoktestek száma Dévaványán a megyei és országos átlagnál magasabb volt (6 birtoktest, a község birtokainak 0,18%-a sorolható), amelyhez természetesen az összterületnek rendkívül nagy, mind a megyei, mind az országos értékeket messze meghaladó része: egyharmada tartozott.

1895 és 1935 között nőtt a 100 katasztrális hold fölötti földbirtok-tulajdonosok száma: 1895-ben 37, 1903-ban 35, 1911-ben 54, 1925-ben 62, 1935-ben 64 birtokos rendelkezett 100 hold feletti dévaványai földterülettel. 1895-ben Dévaványa területének 53,77%-a a 100 holdnál nagyobb birtokokba tartozott, 1903-ban 59,47%-a, 1911-ben 66%-a, 1925-ben 67,8%-a, 1935-ben pedig 60,69%-a volt ebbe a kategóriába sorolható, vagyis a közép- és nagybirtokoknak a községben elfoglalt helye összességében növekedést mutatott ez alatt a negyven év alatt, bár az utolsó 10 évben az előzőekhez képest valamelyest csökkent. Utóbbi változás főleg a földreformnak köszönhető, mely Dévaványán 14.447 holdat, területének 26,5%-át, érintette, ami a legmagasabb érték volt Békés és Jász-Nagykun-Szolnok vármegyékben: ebből 122 hold házhelyként, 3876 holdat kishaszonbérletként, 4952 holdat örök tulajdonjoggal juttatott földként, 5169 holdat legelőként, 329 holdat pedig közcélú juttatásként.³⁵⁹

A településen jóval kevésbé volt jellemző az 1 hold alatti birtokocskák jelenléte: még a 30%-ot sem érte el, holott az országos átlag 40% felett volt, és ezek a megyében is több mint a birtoktestek egyharmadát jelentették – ennek megfelelően a földterületből elfoglalt helyük sem volt számottevő. Dévaványán – akár az ország többi részén – a legelterjedtebb az 1 és 5 hold közötti törpebirtok volt: a birtoktestek 37,71%-a (az országos és megyei átlagnál valamivel magasabb érték) tartozott ide. Szintén általánosan jellemzőnek számított az 5 és 50 hold közötti birtokok nagy száma, a településen valamivel magasabb volt ezek aránya, mint általában (28,18%), mint ahogy Dévaványa valamennyi nagyobb birtokkategóriában (50-100, 100-500, 500-1000, 1000-3000, 30000 hold fölött) is egy hajszálnyival magasabb értéket ért el, mint a tágabb

³⁵⁹ TOLNAY 2004, 239.

környezet vagy az ország. Összefoglalva: a község különlegessége a birtokmegoszlásban egyrészt a 100 és 1000 holdon felüli birtoktestek nagy száma, ezzel összefüggésben az 1000 holdon felüli birtokok összterületének jelentős volta, másrészt az 1 holdon aluli törpebirtokoknak az átlagosnál alacsonyabb száma. Tehát a birtokviszonyok egyenetlensége, a nagybirtok „nyomása” kétségtelenül frusztrációs tényezőt jelenthetett a földre vágyók számára. Bár a földreform valamelyest megbontotta a nagyobb birtokok „mozdíthatatlanságát”, és igen jelentős területmozgások történtek a községben ennek révén, az intézkedések korántsem érték el a kívánt hatást, sőt talán a reformok még inkább ráirányították a figyelmet a birtokviszonyokra vonatkozó sérelmekre és vágyakra. (Az 1 holdnál kisebb birtokokcskák csekély száma azt jelzi, hogy az „új birtokosok” jelentős része legalább ennyit kapott a felosztásra kerülő területekből.)

6.2. Foglalkozás

A kereső-eltartott arány hagyományosan valamivel kisebb volt Dévaványán, mint országosan, azonban ez nem helyi sajátosság, hanem a környékre, a vármegyére is jellemző: 1900-ban a községben a népesség 39,24%-a számított keresőnek, Jász-Nagykun-Szolnok megyében 39,39%, míg Magyarországon 44,72%. 1930-ra már Dévaványa lakóinak 43,17%-a volt kereső, a vármegyében 44,41%, országosan pedig 46,03%, vagyis a községben 1 keresőre 1,31, a vármegyében 1,25, országosan pedig 1,17 eltartott jutott.³⁶⁰ Tehát a keresők száma – az általános tendenciákhoz illeszkedve – folyamatosan, a világháborút követően még erőteljesebben, a népesség összlétszámánál gyorsabban emelkedett a településen, bár így is az átlagosnál valamivel kevesebben voltak.

A településen 1900-ban a keresők 77,18%-a dolgozott az őstermelésben, míg a megyében csak 69,65%-uk, országos viszonylatban pedig kevesebb mint kétharmaduk, ami tulajdonképpen bizonyos mértékig magyarázható Dévaványa község jellegével. A következő 30 évben egyre távolabb került a városiasságot és az országot jellemző értékektől, hiszen mind a szűkebb környezetben, mind országosan csaknem folyamatos a mezőgazdasági keresők arányának csökkenése, de Dévaványán 1910-ben még növekedett is ez a szám, és 1930-ban pedig 77,12%, tehát a népességnek szinte

³⁶⁰ FOGLALKOZÁS 1934, 50-52., 82.

ugyanakkora hányada – több mint háromnegyede – dolgozott a mezőgazdaságban, mint a századfordulón, holott Jász-Nagykun-Szolnokban ekkor már csak kevesebb mint kétharmada, Magyarországon belül pedig mindössze a fele. A település mezőgazdasági jellege a jelek szerint egyáltalán nem változott a századforduló óta.

Dévaványán a mezőgazdasági keresők csaknem harmada számított önállónak 1930-ban, ami nagyjából megfelel a vármegyei átlagnak, viszont igen nagy fejlődést mutat 1900-hoz képest, amikor még csak a községbeliek kb. egynegyede volt önálló (míg a megyében akkor is kb. már 30%-uk). Leginkább a 10 hold alatti birtokosok, valamint a 10-100 hold közöttiek számában történt változás: 1910-ben még csak 528-en tartoztak a 10 hold alattiak kategóriába (a mezőgazdasági keresők 12,73%-a), 1930-ban 974-en (19,95%). 1910-ben 10 és 100 hold közötti földterülete volt 407 ványainak (9,8%), 1930-ban 507 főnek (10,38%). Tehát a kisbirtokos mezőgazdasági keresők száma növekedett leginkább: ennek a változásnak az eredményeképpen Dévaványa mezőgazdasági önállóinak birtok-kategóriánkénti megoszlása 1930-ban már igencsak emlékeztetett a Jász-Nagykun-Szolnok vagy éppen Békés megyét jellemző értékekre.

A környéken az országosnál hagyományosan több mezőgazdasági cseléd és munkás dolgozott, mely érték a századfordulót követő években még növekedett is valamelyest: 1910-ben Dévaványán cseléd volt a mezőgazdasági dolgozók csaknem egyötöde, Jász-Nagykun-Szolnokban majdnem 15%-uk (Békésben ehhez hasonló volt az arány), míg az országos átlag 10% körül járt. Munkásként dolgozott ugyanekkor a mezőgazdasági keresők csaknem kétötöde, Szolnok megyében valamivel több mint egyharmada, az országban pedig kb. a negyedük. Dévaványa tehát a század elején egy jellemzően magas mezőgazdasági cseléd- és munkás-létszámú környéken is kiemelkedett bér munkásait tekintve. A '30-as évek elejére azonban – az önállók számának növekedésével párhuzamosan – jelentősen csökkent ez az szám. A községben ekkor már csak a mezőgazdasági keresők 12,82%-a számított mezőgazdasági cselédnek, míg Jász-Nagykun-Szolnok és Békés megyében valamivel 11% alatti része; mezőgazdasági munkás volt a községbeliek 31,86%-a (és szintén 31% körüli értékeket találunk a vármegyénél). 1930-ra tehát rendkívül kedvezőtlen mezőgazdasági kereső-eloszlás megváltozott, és legalább a környéken jellemző arányokat sikerült megközelíteni – amely a csaknem kizárólag mezőgazdaságból élő Dévaványán különleges jelentőséggel bírhatott.

A mezőgazdaság változatlan dominanciáját tekintve talán nem meglepő, hogy az iparban dolgozók aránya alig növekedett a vizsgált 30 év alatt. Bár a község már 1900-

ban is lemaradásban volt az iparban foglalkoztatottakat tekintve (ekkor a keresők 8,36%-a tartozott ide, a megyében 12,24%, országosan 13,78%), 1930-ban csak a ványaik tizede dolgozott az iparban, ugyanis 1910 óta tulajdonképpen nem emelkedett ez az érték, de 1930-ban már a megyében több mint 15%-a, az országban pedig több mint egyötöde ipari kereső volt. Dévaványán az iparosodás tekintetében jelentős elmaradás mutatkozott. Így a ványaik szemében az egzisztenciális biztonság még mindig és mindenekelőtt a mezőgazdaságot jelentette.

6.3. Gazdálkodás

Az 1895-ös mezőgazdasági felmérés szerint Dévaványán tartott állatok megoszlása hasonló a két környező vármegyéhez, azonban mégis mutatkoznak bizonyos különbségek. 1895-ben Jász-Nagykun-Szolnok és Békés megyékben tartott állatok között 12-13% körüli a sertések aránya, addig a község állatainak csaknem az egyötöde sertés volt. Még nagyobb a különbség a juhok esetében: míg a két megyében az állatok kb. egytizedét, Dévaványán az állatállomány egyötödét a juhok jelentették (ehhez mérten természetesen itt kisebb volt a baromfitartás mértéke) – vagyis igen jelentős volt az igénytelenebb területeket használó legeltető gazdálkodás szerepe. (6.a. ábra).³⁶¹ A juhoknak és a lovaknak valamivel több mint a fele a 100 holdon felüli birtokokon élt, ami körülbelül megegyezett az ilyen birtokok területének a község területéből elfoglalt mértékével: tehát az állattartásból egyformán kivették a részüket a kisebb és nagyobb birtokosok. A sertéseknek azonban mindössze egyharmada volt nagygazdák tulajdonában, azaz a sertéstartás a gazdaságok nagy részére jellemző lehetett a településen.³⁶²

1895-ben Dévaványa állatainak száma elmaradt a szomszédos megyékéhez viszonyítva (az 1 holdra eső állatszámot tekintve). 1935-re az állatállomány mind a megyékben, mind a településen növekedett a 40 évvel korábbiakhoz képest, azonban Békés megyében az állatok száma csaknem megkétszereződött, Jász-Nagykun-Szolnok megyében csak valamivel több mint harmadával nőtt, Dévaványán pedig mindössze 20%-kal – vagyis tovább gyengült a község pozíciója. Az állatállomány összetételében történő változás szintén hasonló tendenciákat mutatott a három vizsgált területen, bár eltérő mértékben. A szarvasmarha-állomány mindenütt csökkent, a lovak száma

³⁶¹ MEZŐGAZDASÁGI 1897. 296-297., 432-433.

³⁶² GAZDACZIMTÁR 1897. 205-207.

valamelyest nőtt, mint ahogy a sertések száma is nőtt, azonban utóbbi esetében igen nagy különbség látható: míg a két vármegyében igen jelentős emelkedés tapasztalható, addig Dévaványán nem sokkal növekedett ez a szám. Mindhárom területen jelentékenyen visszaesett a juhok száma, viszont nagy növekedést mutatott a baromfiállomány (6.b. ábra.). Így természetesen valamelyest átrendeződött az állatállomány szerkezete. A községben az összes állatnak kevesebb mint 5%-át jelentették a szarvasmarhák, és visszaesett a sertések pozíciója is: az állatok közül ekkor már csak valamivel több mint 16%-ot tettek ki a sertések, amivel Dévaványa a sertésenyésztésben ekkoriban előtörő környező megyékhez vált hasonlóvá. A juhok állatállományban elfoglalt helye drasztikusan visszaesett, az összes állat kb. egytizedét adta a juhtenyésztés, ami még így is meglehetősen magasnak számított (a két vármegyében 1895-ben mértek hasonlókat). A baromfiak megőrizték vezető helyüket, megszerezték az abszolút többséget, sőt ekkor már az összes állatfajta csaknem kétharmadát a baromfitartás adta – ez a tendencia a vármegyékhez hasonló volt, bár ott már 40 évvel korábban az abszolút többséget jelentették, 1935-re pedig 70%-on felüli értéket mutattak.³⁶³ Az állattartás – a környező településekhez hasonlóan – egyre belterjesebbé vált, bár még ekkor is a juhállomány csaknem egészét, a szarvasmarha- és sertésállomány több mint felét legelőre hordták. Az addig nagy számban tartott, legeltetést kívánó nagyobb testű állatok száma pedig igencsak megfoghatkozott: ezzel az állatállomány értéke és jelentősége is csökkent (ezzel párhuzamosan még fontosabbá vált a földművelés).

A községben 1895 és 1935 között 4848 holddal nőtt a szántóterület, ez azonban még mindig csak a mezőgazdasági terület 65,73%-át adta, mely jóval alacsonyabb volt, mint a megyei átlag (80,7%). A különbség oka minden bizonnyal a rossz minőségű, szikes talajban keresendő. A szántóföld elsősorban a legelő kárára növekedett, olyannyira, hogy a '30-as években már legelőhiány volt észlelhető. Jellemző volt a még legelőnek sem elsőrangú minőségű földek művelés alá vonása, különösen a kisebb birtokosok esetében, mely természetesen nem járhatott megfelelő termésátlaggal. Bizonyos növekedést mutatott a kert is, mely szintén a kisebb gazdaságokra volt jellemző, ez azonban összességében nem volt számottevő terület. A legnagyobb veszteség a nádasokat érte, ugyanis a korszak végére teljesen eltűntek, helyükbe házhelyek vagy

³⁶³ ÁLLATÁLLOMÁNY 1937, 10*-11*, 256-257.

szántók kerültek: ezeken természetesen jelentékeny volt a belvízveszély, viszont a nádból – vizekből származó keresetkiegészítési lehetőséget megszűntek.³⁶⁴

A gabonatermesztés, elsősorban a búzatermelés jelentette a szántóföldi művelés fő területét: a községben is jellemző volt, ami országosan gondot okozott, hogy a földreformnak „köszönhetően” olyan földeken vetettek gabonát, amelyen korábban sohasem, ezek között olyan talajokon is, amelyek nem voltak erre alkalmasak.³⁶⁵ Számottevő volt még a lucerna, cukorrépa, kukorica, jóval kevesebb a burgonya, a zöldségtermelés pedig elenyésző maradt. (1942-ben – kísérletképpen a szikes talaj hasznosítására – létrejött az első rizstelep.)³⁶⁶

A gyümölcsstermesztés terén sem voltak túl jók Dévaványa mutatói: 1895-ben az 1 holdra jutó gyümölcsfák száma a Szolnok megyei értékeknek kevesebb, mint a fele volt (a békési értékekkel összehasonlítva pedig még kedvezőtlenebbnek tűnik a helyzet).³⁶⁷ A község gyümölcsfa-állománya 1895 és 1935 között – a Jász-Nagykun-Szolnok megyei és Békés megyeihez hasonlóan – nőtt, noha kisebb mértékben, mint utóbbiak esetében. Így a '30-as évek közepén 1 katasztrális holdra országszerte 2 gyümölcsfa jutott, addig Dévaványán csak 0,75; és míg az országban 1 főre 4 fa jutott, itt csak 2,79.³⁶⁸ Amennyiben a gazdaságok gyümölcsfaállományát vizsgáljuk birtokkategóriák szerint (melyet az 1935-ös mezőgazdasági statisztika közöl), azt látjuk, hogy a település gyümölcsfáinak legnagyobb része a törpegazdaságokra jellemző, leginkább az 1 és 5 hold közötti birtokokra: ezekben található a község gyümölcsfáinak több mint egyötöde, de rendkívül magas volt az 1 hold alatti, szántó nélküli területek gyümölcsfáinak részesedése is a községből: tehát a törpe birtokoskákat, házikerteket használtak leginkább gyümölcsstermesztési célokra – akárcsak az ország jelentős részén.³⁶⁹ 1935-ben község a gyümölcsöseinek összetétele eléggé emlékeztet a két vármegye értékeire, csak a szilvafa-állomány volt sokkal jelentősebb Dévaványán: a gyümölcsfák csaknem 40%-a szilvafa volt, Jász-Nagykunban a fák harmada, Békésben pedig csak a negyede.³⁷⁰ 1895-ben még más volt a helyzet: ekkor még az átlagosnál kevesebb volt a szilva a községben, viszont több az alma és a körte. 1935-re azonban – az országos és vármegyei tendenciákkal ellentétesen – jelentősen csökkent körte-, az alma-, és

³⁶⁴ TOLNAY 2004, 58-60.

³⁶⁵ KONKOLY-THEGE 1934, 115.

³⁶⁶ GAÁL i. m., 173.

³⁶⁷ MEZŐGAZDASÁGI 1897, 295.

³⁶⁸ ECKHART 1941, 246., ÁLLATÁLLOMÁNY 1935, 13*; 259.

³⁶⁹ GUNST 1970, 290.

³⁷⁰ ÁLLATÁLLOMÁNY 1935, 13*; 259.

kismértékben az őszibarackfák száma, és megnőtt a szilvafaállomány: az igénytelen, többségében nem magvaváló szilvafajta az elmaradottság szimbólumaként szerepelt a korszak gyümölcsstermelési diskurzusában,³⁷¹ tehát ez sem értelmezhető fejlődésként. Gyanítható, hogy a szilvafák növekvő száma sem elsősorban a változatosabb és egészségesebb táplálkozás jele, hanem inkább a pálinkakészítés fellendüléséé, ugyanis a településen az első világháború előtt „Gyümölcserőtermelő és Központi Szeszőfőző Szövetkezet” alakult, melynek elsődleges céljaként a szeszélesztést nevezte meg.³⁷²

A gazdálkodás módjával kapcsolatban megjegyezhetjük, hogy a községben – arányaiban – kevesebb földet trágyáztak, mint Jász-Nagykun-Szolnok vagy Békés vármegyében (8,71; 12,97; ill. 16,2%),³⁷³ és az egy holdra jutó gépek száma is valamivel alacsonyabb volt, mint a vármegyékben, vagyis a gazdálkodás módja nem csökkentette a rossz adottságokból fakadó hátrányokat. A település számára megélhetési lehetőséget biztosító mezőgazdaság, az – egyéb lehetőségek szűkülése révén – különösen fontossá váló földművelés nem volt képes megfelelő életlehetőséget biztosítani a helyieknek.

6.4. Vagyonszerzés és megélhetés

A gazdagságot, a megfelelő anyagi helyzetet a ványaiak természetesen fontosnak tartották, mely hallatlan előnyökkel jár. (A '30-as években, az új református lelkipásztor felléptével, az egyházi ébredés térhódításával azért is volt ellenséges a község egy része az új hitgyakorlattal szemben, mert néha előfordult, hogy a megtérő özvegyek az egyházra írtatták a javaikat, közkeletű nézet szerint „lkafalvi befonta őket”³⁷⁴ – vagyis még kevesebb lett az örökölhető vagyon.)

A vagyont szerző emberekre ugyanakkor mindig kissé gyanakodva néztek a településen. Az elbeszélések szerint talán csak a nincstelenül érkezett, de jó üzleti érzékkel rendelkező izraelitáknak sikerült tisztességes úton meggazdagodni,

³⁷¹ Többek között: „Szilvakultúránk tovább így nem állhatja meg a helyét”. JESZENSZKY 1940, 392.

De a későbbi elemzők is hasonló előjellel nyilatkoznak a kérdésről: ld. GUNST i. m., 280.

³⁷² SZÖVETKEZET 1925, 1. Tolnay Gábor szerint a szövetkezet megléte „egyértelmű bizonyítéka annak, hogy a nagyközség közigazgatási területén és Dévványa környékén olyan intenzív gyümölcsstermelés folyt, mely szükségessé tette ennek a szövetkezetnek a megalakítását.” TOLNAY 2004, 345. Az intenzív gyümölcsstermelés megnevezést a statisztikákat vizsgálva túlzásnak érezzük, mindenesetre kétségtelen, hogy igény mutatkozott a helyi szövetkezet megalakítására.

³⁷³ ALLATÁLLOMÁNY 1935, 304., 344.

³⁷⁴ 26. sz. interjú. 2006. augusztus 9. 14.

„megtollasodni a bürön”.³⁷⁵ Ehhez kapcsolódva a férfiideálnak is a jól számoló, ügyesen kombináló, magabiztos, színes beszédű embert tartották, vagy legalább a független, a földművesnél könnyebben élő, bár vagyont szintén nem szerző, egyébként marginális helyzetűnek számító pásztort.³⁷⁶ A dévaványai parasztember azonban – az ideállal és a büszke nemesi múlttal ellentétben – általában igen visszafogottan viselkedett, önérvényesítő képessége rendkívül csekély volt. Állítólag még ha a külsejéről nem is, de a fellépéséről, beszédéről rögtön meg lehetett ismerni, hogy ki a zsidó, ki a paraszti sorból származó, ugyanis míg az izraeliták magabiztosan, nyíltan megszólítottak valakit a piactéren, a legtöbb ványai nem szívesen állt szóba idegenekkel, és a hozzá intézett kérdésekre is szűkszavúan, ímmel-ámmal felelt.³⁷⁷ A szegény sorból ügyességük révén felkapaszkodó, vagyont szerző izraeliták tulajdonképpen a ványaiak vágyait testesítették meg, előbbieknél ugyanis valami olyan – magatartási, mentalitásbeli – eszköztár birtoklását tulajdonították, amely nekik vagy nem adatott meg, vagy elvesztették, akár egykori nemességüket. Az átlagos dévaványai tehát nem volt képes a beszéde, fellépése révén jól élni, számára a mezőgazdaság maradt volna az esetleges meggazdagodás eszköze. Azonban a paraszti munkát egyáltalán nem tartották megfelelő eszköznek az anyagi felemelkedésre: a földművesség révén megtollasodókra hitetlenkedve tekintettek. A nagygazdává lett Bogyá családról azt terjesztették, hogy a jó termés helyett inkább betyárkodásból szereztek a vagyonukat, a Horthyakkal, illetve a közeli Szeghalom gimnáziumát alapító, szintén a maga erejéből felemelkedett parasztgazdával, Péter Andrással kapcsolatban pedig meg voltak győződve arról, hogy elásott kincsből gazdagodtak meg.³⁷⁸ Az egyszerű ványai atyafiaknak azonban a kincskeresés sem hozott eredményt: egy 1898-ban született kőműves elbeszélése szerint amikor a Hajós utcában utat építettek, el kellett hordaniuk egy halmot, amilyenekben a kincs „szokott lenni”, azonban a feltűrése révén csak felhalmozott ürülékhez jutottak. (Ezt a mohó kincsvadászok „Nekem is, nekem is!”, más elbeszélő szerint az „Enyim az arany!” kiáltással fogadták.³⁷⁹)

³⁷⁵ BIHGY A-2000.105.1 Berezcki Imre: Az ecsegi pástör élete. Doktori értekezés. Kézirat. Budapest: Pázmány Péter Tudományegyetem Néprajzi Intézet, 1946. 8.

³⁷⁶ BIHGY A-99.44.1 Berezcki Imre: A patriarchális családszervezet bomlása Dévaványán a második világháború befejezésétől a közös gazdaság megalakulásáig: 1945-54. Kézirat. Dévaványa, 1975. 13.

³⁷⁷ NM EA 13.904 Vad Imre: Visszaemlékezés. Kézirat. Dévaványa, 1963. 18.

³⁷⁸ NM EA 15.823 Berezcki Imre: Történeti hagyományok a Sebes-Körös és a Berettyó mentén. Dévaványa, 1968. 18., BIHGY A-99.121.1 Berezcki Imre: Pályázat. 2. A meggazdagodás-mítoszok országszerte éltek, ez nem volt dévaványai sajátosság.

³⁷⁹ BIHGY A-2001.39.1 Berezcki Imre: Néprajzi gyűjtés. Dévaványa, 1970. 5-6.

A közvélekedés szerint ha nem is a tehetössé válás, de a megélhetés könnyebb volt „ezelőtt”. A Bereczki Imre által a 20. század második harmadában meginterjúvált idős, az 1860-as, ’70-es években született helyiek szerint a tagosítás előtt nem volt rossz a helyzet, hiszen „akinek nem vót főggye, az is kapott egy kis kenderfödét. Az uradaloméból,”³⁸⁰ amellyel sajátjaként törődhetett, és amely sokkal inkább biztonságot nyújthatott a számára, mint a későbbi mezőgazdasági cseléd- vagy munkássors. A 19. század közepének nagybirtokosai állítólag még sokkal megengedőbbek voltak, mint a századfordulón vagy éppen a 20. század első felében. Az 1878-ban elhunyt báró Baldácsyt például – a visszaemlékezők szerint – kedvelte a nép, mert nem sokat törődött a birtokával: „Akkor vót jó világ, mikor Baldácsy uralkodott [sic!]. Úgy szántott mindenki, ahogy akart,”³⁸¹ sokkal több lehetőség adódott a szerzésre, nem nézett körmére az embereknek, még kevésbé zargatta őket nagyobb teljesítményért. A 19. század végén már más volt a helyzet: számos új nagybirtokos jelent meg (közülük sokan izraelita származásúak voltak), akiktől távol állt a korábbi tulajdonosok könnyelműsége és a haszonszerzés mozgatta őket. A munkásaiknak többet fizettek, valamivel jobb körülményeket biztosítottak, mint tulajdonos-elődeik, de szorosabban ellenőrizték őket, nem kínálkozott lehetőség a bér nem egészen legális kiegészítésére.³⁸² Míg az izraelita birtokosok vagy más új „úri birtokosok” eddig megszokottól eltérő gazdálkodása mindössze bosszantotta a nekik dolgozókat és kellemetlenséget okozott a „szerzési” lehetőségek megkurtítása, addig a tehetősebbé vált ványai parasztgazdák (vagy éppen: nemesi eredetű, paraszti életmódot folytató gazdák) alkalmazottai komoly ellentétekről számoltak be. A közvélekedés szerint a parasztgazdák igencsak megdolgoztatták, sőt a rengeteg munkával „kínózták az embert. Nem az Isten halottja lett, hanem a gazda halottja. Vót úgy, hogy az evőkanál kiesett a béres keziből. Kínymesebb vót az uraságnál. Meg utóbb a zsidónál is.”³⁸³

6.5. Gazdák és cselédek

Dévaványán igen sok történet forgott közszájon, s él még ma is a település legidősebbjeinek emlékezetében, mely a mezőgazdasági cseléd és munkás rossz sorsát

³⁸⁰ NM EA 2671 Bereczki Imre: Vegyes néprajzi gyűjtés, főleg gazdálkodás. Dévaványa, 1951. 13.

³⁸¹ NM EA 15.823 Bereczki Imre: Történeti hagyományok a Sebes-Körös és a Berettyó mentén. Dévaványa, 1968. 17.

³⁸² BIHGy A-2001.158.1 Szarka Ferenc írása Baldácsy Aladárról [Antalról]. Kézirat. Dévaványa, 1960. 2.

³⁸³ BIHGy A-99.41.1. Bereczki Imre: A jobbágyvilág emléke a Sebes-Körös menti néphagyományban. Kézirat. Dévaványa, 1981. 71.

beszéli el. Számos mondás szól arról, hogy a birtokosok nem kímélték alkalmazottaik munkaerejét: „Az eső esik, a cseléd eszik, a dolog marad, a gazda morog” – az egyetlen mondatba sűrített helyzetbemutató talán érzékletesebben beszél minden hosszas történetmesélésnél, és az alany-állítmányok sorozata további bővítmények nélkül valami körforgásszerűsége, megváltoztathatatlanságra emlékeztet.³⁸⁴ A panaszok legtöbbször mégsem általánosítva, hanem az illető birtokos megnevezésével sorjázta, akik csaknem kizárólag parasztgazdák esetleg nemesi származású parasztgazdák voltak, és akik családja – a legtöbb cselédével együtt – évszázadok óta élt a településen. A „Dékány reggeli, Bogya dél” mondás arra utalt, hogy a gazdák igyekeztek a munkaidőt és az étkezési szünetet a maguk haszna szerint alakítani: így az előbbi reggel 9 órát, az utóbbi délután 3 órát jelentett.³⁸⁵ A napszakok átformálása nem lehetett egyedi jelenség, hiszen a „süt a Dékány Ferenc napja” nem valami természeti tünényre utalt, hanem arra, hogy Dékány a holdvilágnál sem hagyta pihenni az embereit, mondván: a csutkát még meglátják.³⁸⁶ Egyes gazdáknak olyan híre volt, hogy munkásaiktól valóban vért és verejtéket követelnek – G. Papp Sándorról szólva megemlítték: „még cselédbőr is van annak a padlásán.”³⁸⁷ A munkaidő-túlméretezésen és a kemény munka megkövetelésén kívül is akadtak keservek, elsősorban az étkezés terén. Ahogy a helyi dal panasolta: „Varsányháton a Tót Miháj [sic!] tanyája, / Szalonnát eszik annak a kutyája, / Kásalevest főzet a bíressinek, / Hogy ne álljon fel a fasza szegínynek.”³⁸⁸ A Szarka család egyik ágát pedig Dekás Szarkáknak nevezték, mert a béresek kosztját minél szűkebbre igyekeztek mérni (azonban a hagyomány szerint a furfangos ványaiak túljártak az eszükön: az egyik béres annyit megevett Szarkáék vöröshagymájából, amennyit csak a gyomra bevett – így másnap már kénytelen-kelletlen szalonnát is osztottak a cselédségnek. Nekik talán sikerülhetett az, ami Móricz naiv hősének nem: kienni a gazdát a vagyonából, legalább a hagymájából).³⁸⁹

Csaknem minden idős ember tud valami elrettentő históriát a cseléd- vagy munkás- (főleg: summás-) sorssal kapcsolatban. Némely cseléddel történetek már rémregénybe illőnek tündek, mint például a megzavarodott pásztor esete. „Egyik néném fiát, olyan 11-12 éves lehetett, elszegődötték pásztornak. A gyerek elfáradt a forróságban,

³⁸⁴ BIHGy A-2000.60.1. Bereczki Imre: Vegyes néprajzi gyűjtés. 18.

³⁸⁵ NM EA 3910 Bereczki Imre: Vegyes néprajzi gyűjtés, főleg gazdálkodás és táplálkozás. 1952. 237.

³⁸⁶ BIHGy A-99.42.1. Bereczki Imre: Könnyű a szó, nehéz a só: A dévaványai ember élete a

szólasmondásokban. Kézirat. Dévaványa, 1979. 18.

³⁸⁷ BIHGy A-99.111.1-45. Bereczki Imre: A Magyar Néprajzi Múzeum kérdőíveire adott válaszok.

Dévaványa, 1972. 22.

³⁸⁸ BIHGy A-99.54.1. Bereczki Imre: Dévaványai tájszavak és kifejezések. Kézirat. Dévaványa, 1983. 34.

³⁸⁹ NM EA 3910 Bereczki Imre: Vegyes néprajzi gyűjtés, főleg gazdálkodás és táplálkozás. 1952. 236.

leheveredett és elaludt. A gazda meglátta, hogy alszik, hát nagy mérgesen fogta az ostorát, csendesen odament hozzá, és mikor mellé ért, rávágott egyet az ostorral. Az meg szegény ijedtibé’ megbolondult, meg is öszült azonnal, aztán elkezdett őrgöngyeni, úgy kellett lefogni. Azután folyton láncon kellett tartaniuk, mert habzott a szája meg dühöngött, az valami borzalmas volt, rettenetesen félték tőle. A kuláknak meg nem lett semmi baja, mert mindent megtehettek az ilyenek, a szolgának nem volt becsülete” – mesélte egy 1926-ban született asszony.³⁹⁰

A parasztgazdáknál alkalmazott béresek, cselédek tehát úgy tartották, hogy a legtöbb gazda szűkmarkúan és sokat követelően, sőt kegyetlenül bánik az alkalmazottaival, de az uradalmi cselédekre sokkal kevésbé volt jellemző az ilyesmi hangoztatása. Erre vonatkozóan általános magyarázat lehet egyrészt, hogy az uradalmakban – ahol a tulajdonos esetleg nem is lakott helyben – természetesen jóval kevesebbbszer kerültek érintkezésbe és így konfliktushelyzetbe a munkaadók és a cselédek; másrészt a földjét nagy erőfeszítések árán szerző parasztgazda feltehetően sokkal inkább megkövetelte a megfeszített munkát, hogy megőrizze a nagy nehezen tulajdonává lett birtokot. A ványaiai alapvetően magukhoz méltatlannak tartották a cselédkedést, sőt tulajdonképpen a földművelést is, mint ami szabad, független embernek nem tetszhet – így az első cselédek, az uradalmi cselédek a betelepült katolikusok voltak.³⁹¹ A gazdacseléd – uradalmi cseléd viszonylat tulajdonképpen az őslakos – nem őslakos, nemesi eredetű – közrendű családból származó, református – katolikus ellentéthez is kötődött: az oly’ büszke kálvinisták talán még a két világháború között is nehezebben viselhetőnek érezték a cselédkedést, ellenérzéseiket pedig fokozhatta, ha magukkal egyívásúaknak, köreikből kiemelkedett birtokosoknak voltak kénytelenek dolgozni. (Márpedig a „közülünk való” felemelkedésének, ugyanakkor a magunk kedvezőtlen pozícióban való rögződöttségének állapota rendkívüli frusztrációs tényező).

6.6. Szegénység és adakozás

A cselédsanyargató hírében álló módosabb gazdák mégis igencsak hasonlóan éltek a legszegényebbekhez, viseletükkel sem tűntek ki közülük: „egyforma rongyosak voltak,

³⁹⁰ 7. sz. interjú. 2005. július 21. 12.

³⁹¹ BIHGy A-2003.61.1 L. Papp Zsigmond: A földimádók társadalma. Kézirat. Déványa, 1965. 6.

mert mindent a földbe vertek.”³⁹² Legfeljebb valamivel jobban táplálkoztak, és a község elitjéhez számító gazdák taníttatták a gyerekeiket (értsd: polgári iskolába küldték őket). A fogyasztás és az életmód tekintetében tehát nem különült el élesen ez a két réteg: a nagyobb birtokkal nem vagy csak alig járt együtt polgárosult életforma. A 80-100 holdat maguk mögött érzők magatartása mégis különbözött a szegényebektől, mely a gyermekélet színterein is megmutatkozott. A visszaemlékezők legtöbbször mégsem tehetős iskolatársaik rátartóságát, büszkeségét emelte ki ezzel kapcsolatban, hanem azt, hogy ezekhez a gyermekekhez – érzésük szerint – másként, kevésbé szigorúan szóltak a felnőttek, elnézőbbek voltak velük a tanítók. A nehezebb sorban felnövőök folyamatosan azzal szembesültek, hogy behozhatatlan hátrányban vannak, hiszen a hozzájuk hasonlóan rosszul öltözött, keveset költekező társuk előmenetele biztosítva van: számukra nem jelentett gondot eleget tenni egy-egy iskolai feladatnak (pl. színes cernát hozni kézimunkaórára); kóstolót vinni a tanítóknak, ami a szelídebb bánásmódot volt hivatott előhívni; és az sem sokat számított, hogy némelyiküknek nehezebb volt a feje, hiszen mégis sokkal nagyobb esélyük volt a polgári iskolába kerülni.

A községi és egyházi szegénység-ellenes intézkedések természetesen az iskolákba is eljutottak és igyekeztek enyhíteni a legelesettebbek nyomorán. Mint az egyházakról szóló fejezetben említettem, a nagy felekezetek jelentős ebédeltető akciókat szerveztek, gondoskodtak a szegényebb iskolás gyermekek étkezéséről, tejet osztottak, alkalmanként ruhaneműt adtak a rászorulóknak. Azok az interjúalanyaim azonban, akik részesültek az efféle adományokban, arról számoltak be, hogy nem vagy nem szívesen fogadták az ilyesmit: nem itták meg a tejet, bár szerették és éhesek voltak, vagy: csak egyszer ebédelték a diakonisszáknál, inkább otthon ettek száraz kenyeret, és soha többé nem fogadtak el az ételt. Kérdésemre, hogy miért tették ezt, meglehetősen homályos válaszokat adtak: „jobb volt nekem otthon szegény anyámnál”, „addig is csak megvoltunk valahogy” stb. Természetesen nem ellenőrizhetjük, hogy csakugyan lemondtak-e a meleg ételről – a visszaemlékezéseken kívül semmi nem utal erre –, de ez nem is lényeges: már ezekből a visszautasítás-elemekből látnivaló, hogy az intézményes jótékonyágnak ez a formája nyilvánvalóan idegen volt a legtöbb helybelitől, azt elfogadni szégyennek vagy legalábbis titkolnivalónak számíthatott (és ha gyermekkorukban nem is utasították el a meleg ebédet.

³⁹² 14. sz. interjú. 2005. augusztus 4. 2.

Bizonyára voltak olyanok, akik semmiképpen nem teheték meg, hogy visszautasítsák a segítséget, hiszen létfenntartásuk függött a támogatástól. A községben időnként megjelenő vándorkoldusok vagy a helyi születésű teljesen nincstelen, legtöbbször nyomorék kéregetők például állítólag jó eséllyel fordulhattak az előbb nyilatkozók szüleikhez. (A szegény sorsú földművesek adakozási hajlandósága nem számított különlegességnek: Kiss Lajos szerint az Alföld szegény asszonyai általában adtak valamit a koldusoknak, míg a nagyobb birtokosoktól gyakran kellett üres kézzel távozniuk.)³⁹³ A szegényebb sorsú ványai visszaemlékezők siettek hangsúlyozni, hogy bár családjuknak alig volt valamije, mindig adtak a nincsteleneknek, vagy ha valóban nem akadt semmi nélkülözhető, akkor legalább elbeszélgettek egy kicsit az illetővel. Így még az egykori mezőgazdasági munkások, cselédek is igyekeztek azt megjeleníteni, hogy – bár a feljűk irányuló jótékonytságot nem mindig fogadták hálasan – készek voltak adakozni a náluk elesettebbeknek, vagyis szívesebben öltözték magukra az adakozó, mint a megajándékozott szerepét.

Éppenséggel az átlagosnál valamivel jobb módban élő, a községben egyre nagyobb tekintélyt szerző, a polgárosulást előmozdítani igyekvő iparos réteggel³⁹⁴ kapcsolatban maradt fenn egy olyan feljegyzés, ami szerint számukra terhessé váltak a kéregetők: az Iparos és Kereskedő Olvasókör tagjai 1936. március 2-án tartott ülésükön úgy vélték, hogy az előljárásnak intézményesen kellene rendeznie a kolduskérdést, ugyanis az már „zaklatássá fajult”.³⁹⁵ Az iparosok tehát korántsem fogadták olyan készséggel az őket megkeresőket, mint – a helyi hagyomány szerint – a mezőgazdaságban dolgozó, náluk rosszabb feltételek között élő csoportok. Ennek ellenére nem állítható, hogy nem törődtek volna a község szegényeivel: a kör, mely a „település egyik legnagyobb erkölcsi testületéként” definiálta magát, az előbb említett ülésén azt is elfogadta, hogy a helybeli – mezőgazdasági – munkások elviselhetetlen nyomora miatt fel kell venniük a kapcsolatot az országgyűlési képviselővel, a főispánnal és az iparügyi miniszterrel, ugyanis számításuk szerint a munkásság 65%-a szenved szükségét, így támogatni kell keresethez juttatásukat. (Bár elhatározásuk dicsőségéből valamelyest levon, hogy a jegyzőkönyv-vezető feljegyzí: ennek révén az iparos és kereskedő réteg is növelhetné a

³⁹³ KISS 1981, 439.

³⁹⁴ BIHGy A-99.46.1 Bereczki Imre: Vázlatok a szocialista [sic!] gazdálkodóinak társas életéhez Dévaványa környékén. Kézirat. 2.

³⁹⁵ BIHGy LT 9. d. 5. Az Ipartestület iratai; Az 1933. évi március 5-n megkezdett Iparos és Kereskedő Olvasókör választmányi gyűlés jegyzőkönyvének folytatása. 1936. március 2., 20.

bevételeit.³⁹⁶) A tervbe vett felterjesztés azonban vagy nem készült el vagy nyoma veszett: az azonban bizonyos, hogy az említett méltóságok nem intézkedtek az ügyben. (Talán a helyi kaszárkeresztések vezérében, Károlyfi Bélában, aki részt vett az ülésen, és mellesleg – soron következő pékmesterként – a kenyeret biztosította a március tizenötödikei egyesületi ünnepségre, ekkor erősödhetett meg a végleges döntés, hogy feltétlenül szükségesek a forradalmi eszközök a helyzet orvoslására.)

Természetesen a község kormányszata igyekezett megoldani a szegények támogatását, mint minden más település: a költségvetés jelentős hányadát költötték „szegényügyre”.³⁹⁷ Bár a '30-as évek elején ez egyre nehezebben működött, a település már valóban csak a leginkább rászorulókat volt képes támogatni, ugyanis 1932 áprilisában tanácsülési jegyzőkönyvbe vették, hogy a legnagyobb óvatossággal kell eljárni a szegénységi bizonyítvány kiállítása körül, hiszen a bizonyítvány alapján ingyen gyógykezelték orvosi számlái jelentősen megterhelték a település költségvetését.³⁹⁸ 1935 júliusában megszüntették a községi szegényalapot, és az eddig segélyben részesített 35 teljesen nincstelennek a továbbiakban havi 2 pengőt szavaztak meg, amit jobbnak tartottak az eddigi gyakorlatnál, hiszen így nem szükséges a jogosultakat szegényházi gondozásba venni, vagyis kevesebbe kerülnek a közösségnek.³⁹⁹

A munkaalkalmak hiánya tehát nagy gondot jelenthetett Dévaványának, azonban egyes birtokosok mégis más településekről – Mezőberényből, Békéscsabáról – hozattak munkaerőt. A helyiek védelmében a község képviselőtestületének mezőgazdasági bizottsága 1935 májusában tiltakozó határozatot fogalmazott meg ezzel kapcsolatban, jelezve, hogy elfogadhatatlannak tartják ezt a gyakorlatot, különösen annak fényében, hogy a Pusztacsegnél lévő Berettyó folyó kubikolási munkái is hamarosan megszűnnek, akkor pedig a mezőgazdasági munkások még nagyobb része „tengődik munka nélkül”.⁴⁰⁰

A gazdasági válság mellett a '30-as évek első felében rossz időjárás, rossz termés is sújtotta a földből élő helyieket. 1932-ben „rozsdát kapott” a búza, 1934-ben aszály,⁴⁰¹

³⁹⁶ BIHGy LT 9. d. 5. Az Ipartestület iratai; Az 1933. évi március 5-n megkezdett Iparos és Kereskedő Olvasókör választmányi gyűlés jegyzőkönyvének folytatása. 1936. március 2., 20-21.

³⁹⁷ TOLNAY 2005, 71-82. A község gazdálkodásáról: TOLNAY 2006, 165-170.

³⁹⁸ JNSZ LT V. 606. Dévaványa Nagyközség iratai. 17. d. Dévaványa tanácsülési jegyzőkönyvei 1929-1941. 1932. április 6., 116.

³⁹⁹ JNSZ LT V. 606. Dévaványa Nagyközség iratai. 10. d. Dévaványa képviselőtestületi jegyzőkönyve az 1935-1939. évre. 1935. július 31., 46.

⁴⁰⁰ JNSZ LT V. 606. Dévaványa Nagyközség iratai. 10. d. Dévaványa képviselőtestületi jegyzőkönyve az 1935-1939. évre. 1935. május 13., 2.

⁴⁰¹ NM EA 14.411 Szilágyi Imre: Paraszt emlékek I-II. Kézirat. Dévaványa, 1965. 43-45.

1935 nyarán pedig sorozatos viharok voltak, így még sürgetőbb feladattá vált a legszegényebbek ellátása. 1935 decemberében a kiskazda Z. Nagy Ferenc és társai beadványukban kérték a képviselőtestülettől, hogy tegyen lépéseket a munkanélküliség és az inségesek ellátására, ugyanis a nyári viharok (amelyek több községi épületet is súlyosan megrongáltak), és az elpusztult termés miatt sok család maradt kereset nélkül, így nem tudták megszerezni a télre szükséges élelmiszert. A képviselők reményt láttak a gondok megnyugtató rendezésére, ugyanis a Herzog-uradalom 1500 pengő értékű élelmiszert ajánlott fel a két nagy egyháznak szétosztásra. Pár nappal az ülés előtt pedig inségbizottság alakult, és az előjáróság minden tagja arról biztosították a kérelmezőket, hogy az egyik legfőbb törekvésük az inséget szenvedők helyzetének javítása.⁴⁰²

6.7. Gazdálkodás: változás és lemaradás

A település – annak ellenére, hogy ez hagyományaival meglehetősen ellentétben állt – a földimádók társadalmának⁴⁰³ számított: a '30-as években lejegyzett kis szociográfia szerint mindenki „szinte babonás szeretettel ragaszkodik az apjától, nagyapjától örökölt darabhoz... A dévaványai embernek az a felfogása, hogy egy általános földosztással minden szociális bajt meg lehetne szüntetni. A föld iránti babonás tiszteletéből folyó tévhite ez a különben józan, megfontolással bíró dévaványai parasztnak.”⁴⁰⁴ – jegyezte le Bereczki Imre. Teljesen természetes volt tehát, hogy a fogyasztás visszafogásával, maguk – esetleg munkásaik – munkaerejének minél nagyobb kihasználásával igyekeztek földet szerezni, ahogy azt az ország sok más vidékén tették. A föld ilyen jellegű istenítése azonban Ványán viszonylag új keletű jelenségnek számított és a korábbi hagyományokkal meglehetősen ellentétben állt: a szilaj, pásztorkodó-vadászó, a jármot nehezen tűrő ősök képe még erőteljesen ott élt a két világháború közötti helyi népesség kollektív emlékezetében vagy kollektív fantáziáiban. Egy visszaemlékezés szerint még a 19. század közepén, a tagosításkor sem tartották olyan fontosnak a földvásárlást, sokan nem akartak fizetni a földterületekért, és csak később panaszkodtak rossz döntésük miatt.⁴⁰⁵ Néhány évtized alatt azonban gyökeresen megváltoztak a megélhetési lehetőségek, és a szántást-vetést rangon alulinak tartó atyafiak számára a földművelés maradt szinte az egyetlen kereseti forrás, melyet igyekeztek megtartani,

⁴⁰² JNSZ LT V. 606. Dévaványa Nagyközség iratai. 10. d. Dévaványa képviselőtestületi jegyzőkönyve az 1935-1939. évre. 1935. december 6., 91-92.

⁴⁰³ Ld. BIHGy A-2003.61.1 L. Papp Ferenc: A földimádók társadalma. Kézirat. Dévaványa, 1965. 7.

⁴⁰⁴ NM EA 4153 Bereczki Imre: Dévaványa és népe. Kézirat. Dévaványa, 1935. 42., 36.

⁴⁰⁵ NM EA 2671 Bereczki Imre: Vegyes néprajzi gyűjtés, főleg gazdálkodás. Dévaványa, 1951. 12.

állandóvá tenni: vagyis ki-ki annyit szerezni, hogy lehetőleg ne szoruljon másra, mint saját földkének és munkájának gyümölcsére. A függetlenség megteremtésére irányuló vágy azonban igen kevesek esetében teljesült be, bár a „határ nagyobb részét szinte teljesen szétmargulták.”⁴⁰⁶ míg 1865-ben 1336 birtokosa volt a településnek, 1895-ben már 1800, 1935-ben pedig 3158.⁴⁰⁷ Újabb és újabb gazdaságok keletkeztek, ugyanakkor a birtokok megőrzése láthatóan igen nehezen működött: a gazdacímterek adatai szerint mindössze öt birtokos – illetve ezek örökösei – voltak képesek megőrizni a 100 holdon felüli gazdaságokat, ezek közül is három testület volt.⁴⁰⁸ Ráadásul a három jogi személy mindegyike – a budapesti székhelyű Baldácsy-féle Protestáns Alapítvány, szintén fővárosi Magyar Katolikus Vallásalapítvány, valamint a helyi Római Katolikus Egyház – felekezeti jellegű volt, tehát a község földéhes gazdálkodói helyett a településen egyébként is kiemelt szerepet játszó két nagy felekezet birtokolta a község területének rendkívül jelentős részét: 1903-ban 22%-át, 1935-ben – a földreformot, a 10366 holdas Vallásalapítvány 6255 holdra mérséklődését követően – még mindig csaknem 15%-át.

Testet nem öltött gazdaként tehát ott volt a két nagy egyház, szemben a megélhetésüket immár csakis a földműveléstől remélő, a sajátjukon gazdálkodni vágyó ványaiakkal – azonban ellenérzéseknek ezzel kapcsolatban semmi nyoma nem fedezhető fel a helyiekben: mintha tudomást sem vettek volna a hatalmas egyházi földterületekről, holott ezek tulajdonképpen megnehezítették számukra a kulcskérdéssé vált birtokszerzést. Bár az egyik ezekből a nagy egyházi birtokokból, a Protestáns Alapítvány úgy keletkezett, hogy a református-katolikus ellentétet testesítette meg – ugyanis a katolikusnak született Baldácsy Antal a protestánsoknak adta birtokait; állítólag a rá nehezedő csapások hatására pártolt el ősei hitétől⁴⁰⁹ –, ez vagy a két katolikus uradalom mégsem gerjesztett nagy indulatokat a helyiekben, nem vált a vallási huzakodás eszközévé. Az egyházi birtokokat megélhetést, önállóságot nehezítő tényezőként említeni vagy egyszerűen csak a „pápista” vagy „gancs” harc részévé tenni meglehetősen kockázatos vállalkozásnak bizonyulhatott volna a Horthy-korszakban: feltételezhetjük, hogy az esetleges ellenérzéseket az egyházak – természetesen a

⁴⁰⁶ Z. NAGY i. m., 18. (Egyébként ha feltételezzük, hogy Dévaványa összes földjét egyenlően felosztják az őstermelő keresők között, akkor is csak valamivel kevesebb mint 9 hold jutott volna mindegyiküknek.)

⁴⁰⁷ Magyar Mezőgazdasági Múzeum Adattára III. 6916. Községi felmérések – Jász-Nagykun-Szolnok vármegye, Dévaványa.

⁴⁰⁸ TOLNAY 2004. 61.

⁴⁰⁹ A ványai hagyomány szerint azért, mert meghalt a gyereke. BIHGY A-2000.64.1 Bereczki Imre: Vegyes néprajzi gyűjtés. Dévaványa, 1969. 12.

mindenkori idegen felekezetek – földterület-birtoklása iránt valamelyest áttolták az izraelita származásúak birtokaira.⁴¹⁰ (Ráadásul egy-egy földbirtokos iránt ellenérzéssel lenni, élő embereket hibáztatni megfoghatatlan alapítványok helyett sokkal könnyebben kivitelezhető.)

A gazdálkodás módja azonban megváltozott: a 20. század elején, különösen az első világháború után egyre nagyobb teret kaptak a fiatalok. Míg addig az idős gazda igyekezett saját kezében tartani a birtokot, ezután vált általános gyakorlattá, hogy az apa szétosztotta a földet a nagykorú, illetve házas fiai között. (Az apa általában a legkisebb fiúval maradt). Így a '20-as, '30-as években a legtöbb helyen felcserélődtek az eddig bevett szerepek: „most már a fiatalok voltak az irányítók a gazdálkodásban, munkában. Az öregek kiszorultak a mellékszobába, a konyhába. Csak nyűgnek, tehernek érezték magukat a fiatalok. Békesség, megértés a legkevesebb családban volt köztük.”⁴¹¹ Akkor is a birtokaprózást választották, amikor olyan földterület jutott egy kézbe, hogy abból nem lehetett egy családot eltartani: ekkor a fiú kénytelen volt különféle bémunkákat elvállalni, ugyanis „az volt a falusi törvény, hogy ha már egyszer megházasodott, tartsa is el asszonyát a maga emberségéből”, sőt a menyecskék is arra biztatták a férjüket, hogy menjenek külön, inkább maguk szegénykedjenek, de ne legyenek kiszolgáltatva az öregeknek.”⁴¹² Azt, hogy az öröklési-földszerzési gyakorlat átalakulását (mely nem volt jellemző a környékben) miért gyorsította fel a világháború, csak találgathatjuk, de valószínűsíthető, hogy a válság és kiábrándulás, a minden bizonytalan – minden megtörténhet-érzés (ami általánosnak számított a háborúban részt vett, különösen a vesztes országokban) még inkább erősítette a földnek, mint stabil vagyontárgynak az értékét. Emellett az is általánosnak tekinthető, hogy a világháborús poklot megjárt katonák civil élethez való viszonya megváltozott: a hadszíntéren helyt álló ványai férfiakban talán megerősödhetett a függetlenségnek és önállóságnak (mint a közösség hagyományaiban nagy értéket képviselő vonásnak) a jelentősége a „vitézi élet” megtapasztalása révén; vagy éppen ellenkezőleg: menekülési kísérlet volt az önállósodás a békében elképzelhetetlen rémségektől, a kiszolgáltatottság rémétől. Mindenesetre az újonnan elterjedt gyakorlat – amellett, hogy viszonylagos függetlenséget szerzett – nem könnyítette meg a napi betevő megszerzését, és számos generációs konfliktus melegágya volt.

⁴¹⁰ A később valóban „zsidóbirtokként” kisajátított terület 14892 k. hold 884 n.ölnyi területet jelentett, melyet 33 birtokostól vettek el. TOLNAY 2004, 397.

⁴¹¹ BIHGy A-2003.61.1 L. Papp Ferenc: A földimádók társadalma. Kézirat. Dévaványa, 1965. 11.

⁴¹² Z. NAGY i. m., 20.

7. KÖZÖSSÉG, REMÉNYTELENSÉG

„Hó behordta, köd belepte,
Élet alig akad benne.
Ásítás az egész falu,
Begubózott és szomorú.

Víg kurjantás sohse hallik,
Minden szép fej búra hajlik.
Varjak kárognak felette:
Reménységét eltemette.

Öregek a fiatalok,
Nem csókolnak a leányok,
Sutban ülnek a legények,
Kérdezgetik: minek élek?

És ha mégis akadnának
Lázás órán lobogások –
Szándékoknak hamar végük,
Szalmaláng a temetőjük.

Micsoda sors hozott erre,
Sok-sok bűnért vezekelve,–
Régi magam megrontója:
Dévaványa, Dévaványa!”

A fenti költemény Dévaványa címmel, 1934 januárjában jelent meg a Dévaványai Hírlapban, „Peregrinus” név alatt (szerzője vélekedésem szerint a folyóirat szerkesztője, dr. Papp Jenő orvos lehetett).⁴¹³ A nyilvánvalóan tanult, irodalmi ambíciókat dédelgető, felnőttként a községbe került amatőr költő – akárki legyen az – rendkívül depresszív hangulatú képet festett a településről, a reménytelenség helyeként jellemezve

⁴¹³ PEREGRINUS 1934, 1.

Dévaványát, amely kilátástalan mozdulatlanságban nyugszik, és legfeljebb büntetőhelyként funkcionálhat a földi halandó életében. Talán az ágenciára, vagyis a hatékony cselekvésre, a változtatásra való képtelenséggel írható le leginkább az idézett vers alapján a község.⁴¹⁴

A – természetesen – szubjektív és sajátos községleírás motivációit, a mögöttes tapasztalatokat nem tárja elénk a szerző, de a vers megírásának idején bizonyára magán „Peregrinuson” is eluralkodott a kilátástalanság, a perspektíva-hiány, így igencsak elképzelhető, hogy önmaga reménytelenség-érzését is a település destruáló hatásának tulajdonította. Ennek ellenére talán érdemes közelebről megvizsgálnunk – már amennyire forrásadottságaink lehetővé teszik – Dévaványa általános hangulatát, a kilátástalanság-érzés esetleges jeleit a Horthy-korszakban, de különösen a '30-as évek első felében. Minderre vonatkozóan a helyi társadalom magatartásának néhány „kézzelfogható”, valamelyest megragadható elemei révén kísérelhető meg a jellemzés: erre néhány demográfiai vonást és az egyesületi életet választottunk (a demográfiai jellemzők ugyanis nem csupán meghatározóak a társadalmat tekintve, hanem sajátos módon árulkodnak a közösség tagjainak életfelfogásáról is. Az egyesületi élettel kapcsolatos vizsgálatok révén pedig lehetőség nyílik aktív szereplőként, és nem makrosztruktúrák passzív részeseiként rájuk tekinteni.)⁴¹⁵

7.1. Demográfia

Az első világháborúban 519 dévaványai esett el;⁴¹⁶ Magyarország embervesztesége az első világháborúban – a trianoni területre számítva – kb. 230-250.000 fő volt.⁴¹⁷ Ez azt jelenti, hogy összességében Dévaványának a lakossághoz viszonyítva több férfi halt hősi halált, mint az országos átlag: míg az 1910-es népszámszámot alapul véve a trianoni Magyarország lakosságának a legpesszimistább becslést tekintve 3,3%-a, az 1920-as népszámszámhoz viszonyítva legfeljebb 3,1%-a pusztult el a világháborúban (az optimista becslések szerint 3, illetve 2,9%-a), addig Dévaványa polgárainak az 1910-es adatokat tekintve 3,8%-a, az 1920-as létszámnak 3,9%-a esett áldozatul. A település tehát meglehetősen nagy veszteséggel zárta az első világháborút. Természetesen sebesültek, rokkantak is jelentős számban akadtak a községben: a

⁴¹⁴ Ld. HAMILTON 2007, 1077-1101.

⁴¹⁵ (Az efféle elemzés klasszikusai: NIPPERDEY 1972, 1-44.; MORRIS 1983, 95-118.; MORRIS 1990, 395-443.; MORRIS 1998, 289-301.)

⁴¹⁶ ÁGOSTON 2010, 400-406.

⁴¹⁷ GYÁNI – KÖVÉR 2001, 198.

Hadiözvegyek és Hadiárvak Egyesülete a megalakulásakor 289 tagot számlált,⁴¹⁸ 1932-ben pedig még mindig 140 hadirokkant, 90 hadiözvegy, 9 hadiárva és 20 elesett felmenője tartott igényt segélyezésre.⁴¹⁹

A harcokat nem csupán a katonák vagy a katonaözvegyek és árvak szenvedték meg. Néhá az otthon maradtak, a harcokkal közvetlen kapcsolatba nem kerülők, gyászt nem szenvedők is a háborúval magyarázták rossz állapotukat: az egykori nemesi család nőtagja például úgy vélte, azért romlott meg a szeme, mert mindig siratta a hadba hívott, tőle távol lévő fiait.⁴²⁰ A község lakóinak retorikájában – a helyi lap és a visszaemlékezők tanúsága szerint – újra és újra felbukkant a veszteség képe, ami természetesen nem számított különlegességnek a korszakban. Dévaványán ugyan nem készítették el az elcsatolt területekre emlékeztető Magyar Fájdalom Szobrárt vagy egyéb, a trianoni döntés feletti kétségbeesést kifejezni hivatott emlékművet, de a Dévaványai Fájdalom Szobra tulajdonképpen elkészült – bár nem így nevezték –, sőt kiemelt jelentőséget kapott a község karneválszerű március tizenötödikéiben: mint már említettem: „a szobornál” esett meg a központi ünnepség. A „szobor” megnevezés mindenki számára egyértelmű volt, hiszen az 1929-ben a református templom és katolikus templom között elterülő parkban, a korábbi piactéren felállított emlékmű az egyetlen ilyesmi volt a községben.⁴²¹ Az emlékmű felállításáig a községbeliek többsége nemigen találkozhatott más emlékszoborral, de még háromdimenziós emberábrázolással sem, hiszen a katolikus templomban található szobrokban, illetve néhány feszületben ki is merült a faragott képek dévaványai rendje. (Az elesettek névsorát feltüntető talapzaton egy földre támasztott puskáját jobb kezében tartó, bal kezét ökölbe szorító, markáns vonásokkal rendelkező, komoran figyelő gyalogos állt. Bár nem viselt '48-49-re emlékeztető csatamotívumokat, mint számos más – inkább a 19. század közepének ütközteire, mint a modern hadviselésre utaló – világháborús emlékszobor,⁴²² mégis megfelelően kifejezte a helyiek veszteségélményét és ellátta emlékeztethely-feladatkörét.⁴²³ A háború és veszteség, a közösség sebezhetőségének friss élménye nem

⁴¹⁸ BIHGy LT 20. d. 3. Hadiözvegyek és Hadiárvak Egyesülete, 1923. évi névsor.

⁴¹⁹ STATISZTIKA 1932, 6.

⁴²⁰ MARCSA 2003, 30.

⁴²¹ Természetesen a Horthy-korszakban felállított világháborús emlékművek igencsak általánosnak számítottak, annál is inkább, mivel az 1917. évi VIII tc. törvénybe iktatta, hogy a települések kötelesek méltó emléken megörökíteni az elhunyt hősök nevét, 1924 májusában pedig elrendelték a hősi halottak emlékművének megünneplését és a Hősök emlékünnepének – május utolsó vasárnapjának – megtartását. KOVÁCS 1991, 109-116.; az első világháborús szobrokról, emlékművekről ld. NAGY 1991, 125-140., KOVALSZKY 1991, 91-103.

⁴²² SZABÓ 1991. 49-51.

⁴²³ Ld. NORA 1999, 142-157.; K. HORVÁTH 1999b, 132-141.; GYÁNI 2000, 81-94., NORA 2010.

csupán a közösség rítusainak helyszínét alakította át: a néprajzi és történeti interjúk tanúsága szerint a ványaiak bizonyos demográfiai jelenségekért is egyértelműen a háborút tartották felelősnek.

7.1.1. Válasok és áttérések

Nem meglepő, hogy a háborút követően az egész világra jellemző elbizonytalanodás és értékválság a településre is eljutott. A helyiek jelentős részben a háború okozta „felfordult világ” sajátos hatásának tulajdonították, hogy a házassági endogámia leginkább a felekezeti viselkedés ideálja részének, és nem általános gyakorlatnak számított. Mint már említettem, a vegyesházasságokkal kapcsolatban jellegzetes magatartás volt megfigyelhető: egy részükben néhány évvel a házasságkötést követően áttérés történt az egyik vagy másik fél vallására. Ez a jelenség kétségtelenül nem arról árulkodik, hogy elviselték volna házastársuk felekezeti különbözőségét, bár éppenséggel magyarázható lenne a családon belüli ellentétek felszámolásának és az egységesség hangsúlyozásának vágyával, esetleg valamely fél hitbéli közömbösségének megszűnésével (hiszen a '20-as évek végén, a '30-as évek elején mindkét nagy egyház javítani igyekezett pozícióin a községben). A vegyesházasságokkal kapcsolatos akkori történések azonban korántsem az egyik fél megtérésével, kegyességi gyakorlatának megváltoztatásával hozhatók összefüggésbe. A helyiek a háború átstrukturáló hatásával magyarázták a vegyesházasságok létrejöttét, és a viszonyok rendeződésével a megbomlott rend helyreállítását – bár a folyamatoktól nyilván nem elválasztható az egyházak ténykedése. Ebbe a helyreállítási kísérletbe beletartozott az áttérések szorgalmazása, sőt emellett a válásra történő ösztökélés is.

Nem csupán az eltérő felekezetűeket biztatták a házasság felbontására. Az elbeszélők szerint a viláégést követően a kedvező anyagi helyzet sem jelentett sokat a párválasztáskor, azonban a konszolidációval ez megváltozott; a '20-as évek vége felé a tehetőség egyre nagyobb értéknek számított, így a szegényebb házastársat választókat gyakran válásra bujtogatták: „szekálták az asszonyt: hagyja ott az urát”.⁴²⁴ A következőkben tehát az áttéréseket és válásokat, mint a lakosság által – közvetetten – a háborúnak tulajdonított jelenségeket vizsgáljuk meg közelebbről.

⁴²⁴ NM EA 20.528 L. Papp Zsigmondné Marcsa Lenke: Ványai öreg gyerekek. Kézirat. Dévaványa, 1979. 47.

Az 1920 és 1934 közül házasodottak között ugyanebben az időszakban 417 vegyesházaspár közül 38 pár egyik tagja tért át a házastársa vallására. Ugyanebben az időszakban az 1920 és 1934 között kötött 1982 házasság közül 48, a vegyesházasságok közül 17 végződött válással (a későbbi változásokat egyik esetben sem vettem figyelembe). 1920 előtt csak elvétve történtek áttérések a vegyesházasságokban, azonban az 1920 és 1934 között házasodottak esetében azt láthatjuk, hogy a '20-as évek vége felé hirtelen valóban megnőtt az áttérők száma, mely emelkedni látszott az 1932-es csúcsig, amikor 12 vegyesházasságban történt vallásváltoztatás (7.a. ábra). Amennyiben az áttéréseket hároméves periódusokban összegezzük, a növekvő tendencia még hangsúlyozottabbnak tűnik: exponenciális függvényt kapunk, 1932-34-es csúccsal (7.b. ábra). A férfiak és a nők áttérési hajlandóságában nem mutatkozott jelentős különbség. Az áttérők csaknem háromnegyede eredetileg katolikus volt és a református vallást választotta, vagyis ebben a tekintetben a kálvinizmus erősödő pozícióját feltételezhetjük (az erre való törekvés pedig mindenképpen tetten érhető a felekezet életében – mint ahogy ezt korábban láttuk). A legtöbb áttérő az eredeti vallását tekintve – a vallásváltoztatók több mint kétötöde – katolikus férfi volt (a férfiak több mint négyötödét ők jelentették), a katolikus nők alkották az összes áttérő valamivel kevesebb mint egyharmadát (az összes áttérő nő több mint kétharmadát), őket a református nők, majd a református férfiak követték. Tehát az egyházhoz tradicionálisan jobban ragaszkodó katolikusok sokkal könnyebben hajlottak a vallásváltoztatásra, mint a reformátusok, és bár általánosságban a nemeket tekintve igencsak hasonlóan tűnik az áttérési hajlandóság, a katolikus férfiak különösen nagy számban vették fel házastársuk vallását, ugyanakkor a református vallásváltoztatók között a nők voltak többségben. Az áttéréseket vizsgálva a katolikus férfi – református nő kapcsolat állhatott a legingatagabb lábakon: lehetséges, hogy a vegyesházasságok jó részét próbatétel elé állította az a tény, hogy a családfő vallása és a község – a helyi identitáshoz annyira hozzátartozó – meghatározó vallása eltért egymástól, miközben a feleség az „öshonos” többséget képviselte.

A vallásváltoztatás az esetek felében olyan pároknál esett meg, ahol eredetileg nem történt reverzálisadás, és ez az arány nagyjából mind a nőkre, mind a férfiakra jellemző. Sajátságos, hogy az áttérések csaknem egyötöde nem az eredeti megegyezés szellemében jött létre, vagyis a korábban a gyerekek számára választott vallás az áttérő eredeti vallása volt (és ekkor a gyerekek is vallást váltottak). Ebben a helyzetben ugyanis nem csupán igazodás, „családi valláseggyesítés” történt, hanem a korábban

kivívott kedvezményeknek a teljes feladása. Kétségtelen, hogy sem az áttérések háttérében álló környezeti és pszichodinamikai tényezőket, sem azok hatásait nem deríthetjük fel teljes egészében, mindenesetre a jelenséget értelmezhetjük a családi struktúra átalakításaként, egyfajta uralomátadásként, vagy éppenséggel a személyen belüli konfliktusok sajátos interperszonális nyereségbe fordításaként, bár ezek egymástól nehezen elválasztható folyamatok. (Van egy körülmény, amely amellett szól, hogy ezek az áttérések uralomátadásként is értelmezhetők: az, hogy a reverzálistal rendelkező házasságokban áttérő férfiak kevesebb alkalommal és kisebb arányban változtatták vallásukat az eredeti – tehát nekik kedvező – megegyezés ellenében, mint a nők, azaz feltehetően az uralom átadását kívánták elkerülni.)

A válások száma szintén elég jelentős volt (7.c. ábra): csak az 1920 és 1934 között kötött házasságokat vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a helyi közvélekedésnek megfelelően valóban a '20-as évek vége felé, konkrétan 1928-tól növekedni látszik a válások száma, olyannyira, hogy 1931-ben az 1000 új házasságra eső válások száma országosan 57,1, a községben pedig – csak az 1920 óta házasodottak válásait vizsgálva – 60,9.⁴²⁵ Ugyanakkor a vegyesházasságok elég nagy számban képviseltették magukat a válásokat tekintve is, hiszen míg az 1920 és 1934 között házasságoknak mintegy ötöde számított vegyesházasságnak, addig az ugyanebben az időszakban el is válóknak valamivel kevesebb mint kétötöde élt vegyesházasságban. (100 ekkor kötött házasságból ugyanebben az időszakban átlagosan kb. 2 bomlott fel, míg a vegyesházasságokban 100-ból 4.) Ha a vegyesházasságokban történő válásokat és az áttéréseket együttesen évenként vizsgáljuk, tulajdonképpen a két jelenséget együtt is leírhatjuk: egyetlen, egyre meredekebben emelkedő függvénnyel, azonban ez 1932-es csúcs után némi visszaesést mutat (7.d. ábra). Az egyenletesnek látszó emelkedés azt jelzi, hogy a vegyesházasságokban bekövetkező válásokban 1931, az áttérésekben 1932 volt a kiemelkedő év, és az egyéb években is hajlamos volt a két jellemző kiegészíteni egymást: vagyis mintha felváltva választották volna a válást, illetve az áttérést a problémákkal küszködő eltérő vallású párok (az utóbbi magatartást is a gondok sajátos megoldásaként fogjuk fel, nem csupán a helyi vélekedés miatt, hanem azért, mert az áttérésekkel, főleg az évekkel a házasságkötést megkövetően történetekkel kapcsolatban feltételezhetjük, hogy előzőleg feszítő ellentét mutatkozott a felek között). Noha a kétféle esemény semmiképpen nem tekinthető egyenértékűnek, és a legtöbb tényezőt, az

⁴²⁵ ÉVKÖNYV 1932, 20.; Békés Megyei Levéltár Mikrofilmtára 121. 361-362. (Dévaványai házassági anyakönyvek) adatai alapján.

aktuális környezetet és lelkiállapotot természetesen nem vizsgálhatjuk meg, talán érdemes összevetni a két csoport – az áttérők és a válók, azon belül a vegyesházias válók – adatait.

Az összes, válást választó párok esetében a családfők csaknem kétötöde földműves, újabb kétötöde pedig napszámos volt (7.e. ábra). Ipari foglalkozását elvétele után az áttérők között, ráadásul az iparosok között is – feltehetően és érthető módon – inkább a falusi ipar keretei között működők voltak többségben (szabó, csizmadia, ács). A válás a napszámosokra nem volt jellemző, viszont az összes váló csaknem háromötödét a földművesek tették ki. Itt már az altiszt- és hivatalnokréteg egy-egy képviselője is megjelent, illetve a közlekedés alacsonyabb presztízsű területeiről is érkeztek férfiak. Úgy tűnik, a vegyesházasságokban az áttérés elsősorban a szegényebb rétegekhez kötődött, mindenestre a paraszti életvitelhez szorosan kapcsolódónak mutatkozott, míg a házasságukat megszakítók között alig találunk nincsteleneket. Visszafelé a válás rendkívüli módon jellemző volt a földművesekre, különösen a nem vegyesházások esetében, míg a vegyesházások közül az elválóknak csak fele volt földműves, a többiek iparosok, mezőgazdasági alkalmazottak. Vagyis általánosságban a dévaványai válások meglehetősen magas számaért nem az iparos népesség vagy hivatalnoki réteg volt a felelős, hanem az agrárnépesség (amelynek általában nem szoktak ilyesféle magatartást tulajdonítani). Mind az áttérők, mind az elválók döntő többsége a mezőgazdaságból élt, de a vegyesházasságban élő alacsonyabb presztízsűek inkább az áttérést választották. Tehát foglalkozási, vagyoni szempontból bizonyos elkülönülés érzékelhető az áttérők és a válók között, vagyis feltételezhetjük, hogy az áttérés illetve a válás preferálása összefüggésben van a felek ezen előbbi jellemzőivel: az áttérés a rosszabb társadalmi-gazdasági pozíciókat elfoglalókat jellemzi.

7.1.2. A népesség változása

A demográfiai viselkedéshez természetesen nem csupán – és nem elsősorban – a válások és áttérések soroltatnak (bár az előbbiekhöz hasonlóan a korabeli népességszám-változás magyarázatában szintén jelentős szerepe volt a háborúnak). Az országos és a dévaványai népesség 1910 és 1941 közötti változásának tendenciáit összevetve megállapíthatjuk, hogy Dévaványa népessége – az átlagostól eltérő módon – csökkent a huszadik század második évtizedében (melyben a háború alatti drasztikus, az országosnál is jelentősebb születéskiesés jelentős szerepet játszott), és az ekkor

keletkezett hátrányt nem volt képes behozni az időszak végéig sem (7.f. ábra). Ennek ellenére a község lélekszáma az országoshoz hasonlóan növekedett: az emelkedés különösen a '20-as években volt intenzív, de ez a lendület a '30-as évekre lefékeződött (7.g. táblázat). A dévaványai nyers élveszületési arányszám az első világháború kitörése előtt magas, 40 ezreléken felüli volt, amely csaknem 10 ezrelékkal haladta meg a magyar átlagot. A születésszám világháborús mélyrepülése után a '20-as évek elején az élveszületési ráta 30 ezrelék körül járt, és csaknem folyamatosan csökkent – hasonlóan csökkent a dévaványai születési ráta is, de csak mintegy 10 évvel később jutott el a 30 ezrelékes értékig. A nagyközség élveszületési értékei tehát a magyar átlaghoz hasonló tendenciákat jeleztek, azonban – a háború végének kivételével – mindvégig magasabbak voltak a dévaványai értékek: 1914 és 1941 között 6,5 (1920 és 1941 között 7,7) ezrelékkal jeleztek többet, mint a magyar átlag (7.h. ábra). Így 1914 és 1941 között az országos élveszületési mutató 34,2-ről 18,4 ezrelékre, a dévaványai 43,6-ről 23,3 ezrelékre változott, vagyis a nagyközség születési rátája intenzívebben csökkent, noha még a korszak végén is magasabb volt az átlagosnál. (A különböző felekezetek termékenységi magatartását illetően említésre méltó, hogy a katolikus és a református valláshoz tartozók igencsak hasonló demográfiai magatartást tanúsítottak, tehát itt mindkét nagy felekezet hívei között általánosnak számított magas születésszám, vagyis a település szinte összes lakosát, és nem csupán bizonyos csoportokat jellemzett.) 1929 és 1935 között, ebben a számunkra kitüntetetten fontos időszakban került a dévaványai születési értékek 30 ezrelék körül mozogtak, ezután esett le végleg a 20-as tartományba, vagyis feltehetően ezidőtájt vezették be az intenzívebb születéskorlátozást.

A nyers halálozási arányszám a születésihez hasonló módon változott: csaknem folyamatosan csökkent 1920 és 1941 között mind országos, mind dévaványai szinten (7.i. ábra). A település halálozási mutatói átlagosan 2,6 ezrelékkal rosszabbak voltak, de például 1923-ban és 1924-ben a holtta nyilvánított hadba hívottak bejegyzése jelentősen megemelte a községben nyilvántartott elhunytak számát. Természetesen egy településnél az esetleges járványok feltűnése is hirtelen megnövelik a halálozási arányt: 1921-ben például főleg a helyi skarlátjárvány miatt magasabb ez a ráta. (A legnagyobb eltérés a dévaványai és az országos halálozási mutatók között a csecsemőhalandóságban volt: míg Dévaványán 1935-ben az összes halálozásnak több mint 30%-át az 1 éven aluliak tették ki, addig a hasonló országos érték 1920/21-ben 29% volt, azóta pedig

folyamatosan csökkent.⁴²⁶ Mindez a nagyközségben lévő javításra szoruló közegészségügyi, higiénés viszonyokra utal.)

A korszak végén Dévaványán még mindig csak kevéssel sülyedt 10 ezrelék alá a természetes szaporodási ráta, míg országos szinten ez már a '20-as években jellemző volt. Mint látható, a demográfiai átmenet a községben még nem zárult le, az országos folyamatoknál lassabban zajlott a változás (ugyanakkor a tendenciák megegyeztek). A halálozások száma megközelítette az országos átlagot, a születéseké viszont még mindig meglehetősen magas volt, vagyis a demográfiai olló szétnyílt, bár a '20-as évek végétől már igencsak erőteljes volt a születésszám csökkenése. Összességében igen gyors iramban, az átlagosnál intenzívebben változtak a termékenységi mutatók, hirtelen tette magáévá a lakosság a modern társadalmak demográfiai magatartásának ismérveit.

Dévaványán a nőtlenek és hajadonok népességbeli aránya az 1900. évi népszámláláskor valamivel 52% fölött volt, ami nagyjából megfelelt a Békés és a Jász-Nagykun-Szolnok vármegyei, valamint az országos átlagnak. 1930-ra azonban már a két említett vármegyében és Magyarországon is a népesség kevesebb mint fele tartozott a nőtlenek és hajadonok közé, de a nagyközségben tulajdonképpen változatlan maradt ezek aránya, sőt még 1941-ben sem csökkent 52% alá.⁴²⁷ Ezzel párhuzamosan Dévaványán 1941-ben a népességnek 2%-kal nagyobb része tartozott a házasságban élők közé, mint 1900-ban, míg országosan és a két vármegyében éppen fordított volt a helyzet: Magyarországon 1900-ban a népesség 40%-a, 1941-ben 45%-a házas volt, Békés és Jász-Nagykun vármegyében pedig ugyanakkor a népességnek 3, illetve 2%-kal nagyobb része élt házasságban (45,9% és 44,1%), mint 41 évvel korábban (a többiek özvegyek vagy elváltak voltak).⁴²⁸ Tehát Magyarország és a környező megyék népességének családi állapota hasonlóan változott a századfordulót követően; viszont a községben ezzel ellentétes folyamatok mutatkoznak.

A népesség előregedése – jelentős házasodási hajlandóság esetén – a nőtlenek és hajadonok számának csökkenésével jár, melynek természetes velejárója a házasságban élők arányának emelkedése (ti. a magasabb kort megélő nagyobb valószínűséggel házasodik). Ha a népesség korösszetételét vizsgáljuk, bizonyosságot nyerhetünk afelől,

⁴²⁶ GYÁNI – KÖVÉR 2001, 199.

⁴²⁷ Ld. NÉPSZÁMLÁLÁS 1900, 5*, 278., 192.; NÉPSZÁMLÁLÁS 1910, 278., 188., 190.; NÉPSZÁMLÁLÁS 1920, 9*, 28*; NÉPSZÁMLÁLÁS 1930, 22*; NÉPSZÁMLÁLÁS 1941, 7*, 265., 317.

⁴²⁸ Az 1000 főre eső házasságkötések száma teljesen átlagosnak volt mondható ebben az időszakban (7.k. ábra). (Ez a nagy születésszám ellenére sem meglepő, hiszen a magas termékenység nem járt együtt nagy házasodási kedvvel.)

hogy valóban az öregedés a magyarázata a családi állapot népszénelbeli változásainak: a 14 év alatti korosztály aránya folyamatosan csökkent ebben az időszakban a két megye és Magyarország területén, így természetesen az idősebbeké – köztük az életkoruknál fogva nagyobb valószínűséggel megházasodottaké – nőtt. Dévaványán is bizonyos csökkenés tapasztalható a legfiatalabb korosztályt illetően (bár ez korántsem akkora, mint a másik három vizsgált esetben), és a település halálózási mutatói elég jók, vagyis Dévaványa esetében tulajdonképpen nem érthető, hogy miért a házasságban élők aránya fogyatkozott meg. Ennek hátterében állhat a későbbre tolódott házasságkötés, azonban ez még mindig nem tűnik elégséges magyarázatnak, hiszen általánosan jellemző volt a korszakban a századelőn tapasztaltnál valamivel későbbi házassodás. A korösszetételből látható, hogy az öregedés jelensége Dévaványát is utolérte: 1941-re a településen már a többi vizsgált területhez hasonlóan valamivel 10% fölé emelkedett a 60 év fölöttiek száma. Azonban a település korfája mégsem egyezik az orszáéval és a két vizsgált megyével, hiszen utóbbiakban a század elejétől emelkedett a 14 és 60 év közöttiek aránya a népességen belül, Dévaványán viszont csökkent. Így feltételezhető, hogy Dévaványáról sok produktív korú elköltözött ebben az időszakban (legalábbis időlegesen), és máshol igyekezett boldogulni. Az elvándorlást természetesen a népszámlálások összesítő adatai is alátámasztják: a századelőtől számítva meglehetősen sokan elhagyták a községet, a természetes szaporodással nyert értékeknek csak valamivel több mint kétötöde maradt helyben, vagyis ennyi volt a tényleges szaporodás a század első évtizedében;⁴²⁹ 1910 és 1930 között szintén kb. ugyanekkora. Ezt a két évtizedet azért kívánatos együtt vizsgálni, mert meghatározó a világháborús veszteség és annak pótlása – természetesen a '20-as években az előzőeknél nagyobb a tényleges szaporodás (7.j. táblázat). A '30-as években egyrészt csökkent a természetes szaporodás, másrészt növekedett a migrációs hajlandóság: az ebben az évtizedben szerzett népességtöbbletnek több mint kétharmada, kb. minden 12. dévaványai lakos elvándorolt. (További bizonyíték a jelentős migrációs hajlandóságra, hogy egy 1932-es, munkástelepítésre vonatkozó felhívás kapcsán összesen 100 család jelentkezett, hogy

⁴²⁹ Dévaványa a század első évtizedében a szomszédos településekhez (Körösladány, Szeghalom, Füzesgyarmat) hasonló szaporodási-vándorlási értékeket mutat (DÖVÉNYI – TÓTH 1986, 58.). 1900 és 1941 között a nagyközség a tényleges szaporodási mutatót tekintve nagyjából megfelelt a kilenc másik „békési kismezőváros” (Battonya, Endrőd, Füzesgyarmat, Gyoma, Mezöberény, Sarkad, Szeghalom, Tótkomlós, Vésztő) átlagértékeinek (SZABÓ 1981, 156-159.).

szívesen áttelepülne a Dunántúlra. Végül közülük 8 család, összesen 42 fő és néhány nőtlen fiatalember mehetett Alsónyékre, „új honfoglalásra”.⁴³⁰⁾

Összességében elmondható, hogy korszakunkban Dévaványán a demográfiai átmenet még nem zárult le, de a '20-as évek végétől egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a folyamat a végéhez közeledik. A település lakói valószínűleg születéskorlátozást, emellett tekintélyes migrációt vetettek be a túlnépesedés elkerülésére. Így tehát bizonyos mértékig képesnek látszottak kezelni a demográfiai gondokat (vagyis a túlnépesedés nemigen ösztönözhetette forradalmi megmozdulásokra a lakosságot). Azonban kérdéses, hogy az elvándorlás olyan megoldási mód-e, ami egy közösség, egy település összességének életképességét, élni akarását bizonyítja; és hogy az ilyen embertömeget elengedő nagyközségi joggal érezhetik-e bízakodónak a jövőjüket illetően a helyiek.

7.1.3. Öngyilkosságok

Dévaványa demográfiai magatartásában létezett egy olyan jelenség, amely mindenképpen azt támasztja alá, hogy az ott lakók bizonyos reménytelenség-érzéssel küszködtek: nevezetesen a szuiciditási jellemzők. A szuicidológia a reménytelenséget döntő tényezőnek – még a depressziónál is fontosabbnak – véli az öngyilkosságok magyarázatában.⁴³¹ (A fejezetet indító vers egyébként nem negatív elvárásokat, hanem a pozitívumokban való gondolkodásra való képesség hiányát jeleníti meg a jövőre vonatkozóan, mely bizonyos kutatások szerint éppen az öngyilkos személyekre jellemző vonás.⁴³²⁾

Az országos tendenciákról elmondható, hogy folyamatosan emelkedett az öngyilkosok száma ebben az időszakban, olyannyira, hogy 1931-ben az összes halálesetek már kb. 2%-ának öngyilkosság állt a hátterében, és 100.000 főre csaknem 34,4 öngyilkosság jutott.⁴³³ Dévaványán már a korábbi években is elő-előfordult, hogy az összhalálozás több mint 2%-át adták az öngyilkosságok, 1929-től pedig különösen sok volt az öngyilkosság. 1931-ben – amikor nem is volt kiemelkedően magas az öngyilkosok száma – 100.000 főre 47,7 jutott, de 1929-től a '30-as évek közepéig többször előfordult, hogy 70 körül járt a szuiciditási mutató, ami rendkívül magasnak

⁴³⁰ MUNKÁSTELEPÍTÉS 1932, 3-4.

⁴³¹ Ld. PERCZEL-FORINTOS – POÓS 2008, 4-21.

⁴³² MACLEOD – ROSE – WILLIAMS 1993, 441-455.

⁴³³ ÉVKÖNYV 1932, 31. (A két világháború közötti magyarországi öngyilkosságok számának alakulásához ld. BÖSZÖRMÉNYI 1991, 63-78.)

számít.⁴³⁴ A településen tehát meglehetősen elterjedt volt az öngyilkos magatartásmód (a helyi ráta a nagyvárosi értékeket is felülmúlta),⁴³⁵ a '30-as évek elejére pedig még népszerűbbé vált az önpusztító viselkedés.⁴³⁶

A dévaványai befejezett öngyilkosságot elkövetettek kb. háromnegyede református, a többiek szinte kivétel nélkül katolikusok voltak, vagyis a reformátusok felülreprezentáltak voltak ebben a tekintetben. (A jelenséggel kapcsolatban természetesen hivatkozhatunk a durkheimi megállapításokra a protestánsok öngyilkossági hajlandóságával kapcsolatban, ugyanakkor – mivel a reformátusok számítottak „öslakos ványainak” – talán megkockáztathatjuk, hogy a reformátusok magatartása nagyobb befolyással volt a közhangulatra, a dévaványaiak problémamegoldási módjainak megválasztására, így hajlamosított az önkárosító viselkedésmódok választására, annál is inkább, mivel az öngyilkosok többsége helyi származású volt.) Az így elhunytak mintegy kétötöde nő volt, ez azt jelenti, hogy a dévaványai nők valamelyest hajlamosabbnak tunk az öngyilkosságra, mint az országos átlag (ott 1931-32-ben az öngyilkosoknak valamivel kevesebb mint 30%-a került ki a nők közül),⁴³⁷ másképpen: a dévaványai magatartásminták közé bizonyára jobban illeszkedett az öngyilkosság. A női öngyilkosok között viszont igen kevés volt a katolikus: a hit, az egyház parancsainak megtartó ereje tehát a hagyományosan vallásosabbnak tartott (és az öngyilkosság megítélésében szigorúbb) katolikus körökből a hagyományosan vallásosabbnak tartott nők – azaz: a kettős védelmi háló – esetében érvényesült a leginkább, a többi csoportnak kevesebb támaszt nyújtott.

A foglalkozási, vagyoni viszonyok tekintetében nem egységes az öngyilkosok képe: tulajdonképpen minden csoportból akadt olyanok, akik az önkéntes halált választották. A vagyoni viszonyok a végrehajtás módjára hatottak: nevezetesen az öngyilkosok legnagyobb része önakasztást hajtott végre, a lövés a tehetősebbek kiváltságának számított. Külön érdekesség, hogy az öngyilkos nők többsége is felakasztotta magát, vagyis violens módszerhez folyamodott, és csupán a legidősebbek

⁴³⁴ Manapság magasnak számít a 25 feletti öngyilkossági mutató, közepes 10 és 25 között, alacsony a 10 alatti. TRINGER 2001, 446.

⁴³⁵ Akkoriban ugyanis – a mai tendenciákkal ellentétben – a nagyvárosokban volt jelentősebb az öngyilkossági ráta. MELLY 1928, 18-51.

⁴³⁶ Önsértő magatartásmód alatt nem csupán az öngyilkosságot értjük. Felmerülhetne, hogy a '30-as évek elején Dévaványát jellemző, viszonylag nagy baleseti ráta hátterében is efféle áll – azonban ez a feltételezés nem állja meg a helyét, ugyanis a sorozatos balesetek miatt vizsgálódó hatóság kiderítette, hogy a rossz gazdasági helyzet miatt olyan csekély eseteket is jelentettek – a kártérítés reményében –, melyre korábban nem sok gondot fordítottak volna. Ld. BALESET 1933, 1.

⁴³⁷ NÉPMOZGALOM 1937, 114.

végeztek magukkal úgy, hogy kútba ugrottak. Dévaványán tehát – az országos tendenciákkal ellentétben – igen kevés nő ölte meg magát méreggel, ehelyett a férfiakhoz hasonlóan ők is a speciális eszközt és szaktudást nem igénylő, de nagyobb letalitási mutatókkal leírható akasztást részesítették előnyben, ami kevésbé valószínűsíti, hogy mindössze „cry for help”-kísérletek⁴³⁸ fordultak volna tragédiába, azaz ezek az emberek tényleg öngyilkosok akartak lenni, és nem csak felhívni próbálták a figyelmet kétségbeesett helyzetükre. (Ha elfogadjuk, hogy a módszerválasztásban az eszkozhelyetteségek mellett a modellhatás a meghatározó,⁴³⁹ akkor a dévaványai öngyilkossági modelljét mindenképpen a drasztikusnak számító önakasztással írhatjuk le.)

A nők és férfiak között csak az életkort vizsgálva mutatkozik némi különbség. Mindkét nemnél a 25 éven aluliak és a 60 éven felüliek alkotják a többséget, azonban míg az öngyilkos nők kb. fele 25 éven aluli és kb. kétötöde 60 éven felüli, addig a férfiak több mint a fele tartozott a fiatal, egyötöde az idősebb generációhoz. Úgy tűnik, a nők esetében főleg a serdülőkori identitásválság és fiatal felnőttkori izoláció, valamint az időskori érintettség helyetti kétségbeesés,⁴⁴⁰ az elmagányosodás vezethetett az önsértéshez, a középkorú férfiak viszont hajlamosabbak voltak életközépi kríziseikből is ilyen módon szabadulni: esetükben még a házasság, mint legerősebbnek tűnő védőfaktor sem jelentett sokat. Mindenesetre a fiatalok és az idősök nagy száma mégis bizonyos kétpólusúságot jelez, amely alapján feltételezhetjük, hogy sem az életben való elinduláskor, az esetleges érzelmi problémák megoldásában, sem az életút összegzésekor nem állt elegendő támasz és segítség a dévaványaiak rendelkezésére. A tett elkövetésének idejének alapján nem állíthatunk fel kifejezett évszak-dominanciát, sajátos viszont, hogy különösen sok a délelőtti, és nem a kora reggeli vagy éjszakai órákra eső öngyilkosság:⁴⁴¹ ez talán arra utal, hogy nem egy kétségbeesetten töltött éjszakából igyekezett szabadulni a többség, döntésüket talán jobban (napvilágnál is) megfontolták, és nem pillanatnyi hangulatingadozás játszott fő szerepet az önpusztításban. A külvilág, a körülmények azonban kétségkívül hatottak az öngyilkos magatartás alakulásában, továbbá ahogy azt a későbbi amatőr helytörténész – egyébként orvos – megfogalmazta: „amikor egy öngyilkosság bejegyzésével találkoztam, biztosra

⁴³⁸ A szakirodalomban általánosan használt kifejezés az öngyilkosság-kutatás egyik alpműveként számon tartott mű címéből ered (SHNEIDMAN – FARBEROW, 1961).

⁴³⁹ MARIS – BERMAN – SILVERMAN 2000, 284-310.

⁴⁴⁰ Az eriksoni fogalmakat ismerteti RÉVÉSZ 2007, 224-243.

⁴⁴¹ Amennyiben elfogadjuk a halálesetet regisztráló orvos időpontokra vonatkozó megállapításait (ld. BIHGy LT 20.2 Halottvizsgálati jegyzőkönyvek, 1916-42.)

lehetett venni, hogy a következő napokban, de legkésőbb egy héten belül még újabb öngyilkosságról szóló értesítést fogunk találni.”⁴⁴² A túlzás ellenére van némi igazság a kijelentésben: így az elkövetett öngyilkosságok nyilvánvalóan hatással voltak a lakosságra, követésre ösztönöztek, amit Dévaványa kapcsán különösen érdemes hangsúlyozni, hiszen meglehetősen nagy a fiatal öngyilkosok száma, és a serdülők, ifjak esetében rendkívül nagy jelentősége, ereje van a szuicid viselkedés „fertőzésének”.⁴⁴³

Nem csupán az öngyilkosságok száma jellegzetes a községben: érdemes megvizsgálni azt is – amennyire módunkban áll –, hogy milyen módon reagált a közvélemény az ilyen halálesetekre, hogyan jelenítették meg a történeteket. Erre forrásul talán a helyi lap cikkei használhatók a legjobban. A dévaványai újság természetesen igyekezett minél teljesebben beszámolni a településen történetekről, azonban – sajtáságos módon – az öngyilkosságokról alig esett szó a lap hasábjain: mintha teljesen természetes, de legalábbis bevett halál mód lett volna az önakasztás vagy a kútba ugrás. Szinte csak azokról az esetekről írtak, amelyeknek körülményei valami miatt mégis különlegeseknek számítottak. Így például arról a 30 holdas birtokosról, aki éppen lánya lakodalmának hajnalán akasztotta fel magát ismeretlen okból (a lap sajátos összegzése: tetteire „nem volt több oka, mint másnak”).⁴⁴⁴

Nem csupán az elkövetés időpontját értékelhették adott esetben említésre méltónak, de annak körülményeit is. Így például arról a háromgyerekes gazdálkodóról is szójtak, aki 46 évesen, felesége szeme láttára föbe lőtte magát. A tudósító szerint az élete teljében lévő férfi határtalanul szerette a földet, a gazdaságát. Azonban – és a beszámolót író itt nem lát semmi ellentmondást az előbbi kijelentéssel – hónapok óta foglalkoztatta az öngyilkosság gondolata, bár kifelé ebből semmit nem mutatott. (Természetesen kérdés, hogy akkor honnan tudhatjuk mindezt?) „Igazi karakter volt, abból a fajtából, aki önmagából csak adni tud, és sem nem kér, sem nem panaszkodik, inkább önmaga lelki konfliktusaitól szenved, ég, omlik össze”⁴⁴⁵ – állítja a cikk.

Olykor az öngyilkosságot elkövető személye jelentett különlegességet. Így azt is érdemesnek tartották a Dévaványai Hírlapban közölni, hogy a község legidősebb embere lett öngyilkos. A 96 éves aggastyán két botjáról a kútba dőlt (állítólag korábban többször hangoztatta, hogy meg akar halni a rossz egészségi állapota miatt).

⁴⁴² GAÁL i. m., 92.

⁴⁴³ SPIRITO 1989, 335-363.

⁴⁴⁴ GAZDA 1933, 5.

⁴⁴⁵ BALOGH 1932, 3.

„Magyarország egyik legnagyobb és legviharzóbb történelmi korszakának parányi részese dőlt vele sírba” – összegezte a történeteket a helyi tudósító.⁴⁴⁶

Így hát Dévaványa újságja semmiképpen nem ítélte különlegesen tragikusnak, vagy akár egyszerűen: különlegesnek sem az öngyilkosságokat, ezek leginkább csak akkor mentek eseményszámba, ha az elkövetés körülményeiben akadt valami valóban szokatlan. Még a legutóbb említett férfi, aki életkora miatt került a tudósításokba, sem saját személye, hanem az általa megélték miatt számított jelentősnek (mintha a település egy emlékezeti helyét veszítette volna el). A cikkekből úgy tűnik, hogy bárkivel előfordulhat, hogy öngyilkosságot követ el; vagy, hogy a forrón szeretett föld sem nyújt elég kapaszkodót az életben maradáshoz (a családról nem is szólva); hogy az örlődés teljesen elfogadható, szinte tiszteletre méltó magatartás; hogy a szuicid szándékra vonatkozó esetleges jelzéseket sem tudja kezelni a környezet; hogy nem az a tragikus, ha egy 96 éves ember önként megvált az élettől, vagy hogy sokat kellett szenvednie, hanem az, hogy a régi idők tanúja elveszett a község számára. Mindezek ellenére kétségtelen, hogy a helyi tudósítóknak nem az lehetett a szándékuk, hogy népszerűsítsék az öngyilkosságokat, azonban a közvélemény számára úgy jelenítették meg – illetve úgy hallgatták el – az önpusztítás által bekövetkezett elhalálozásokat, hogy az nem szolgálhatta az öngyilkosságok visszaszorítását. A lap olvasói pedig elfogadták az efféle értelmezést, tehát valószínűleg a lakosság nagy része az újságírókhoz hasonlóan gondolkozhatott. Összességében nem csupán az öngyilkosságok ténye, de azok helyi interpretációja is a reménytelenség-elméletet támasztja alá.

7.2. Egyesületek

7.2.1. Alapítások

A helyi Úri Kaszinót Kaszinónak, Polgári Olvasókörnek is nevezték, amelynek tagjai főleg a nagyobb birtokosok és az értelmiségiek közül kerültek ki: ez minden helyi hagyomány szerint a legrégebbi alapítású, a helytörténész Gaál szerint 1861-ben keletkezett (bár a Budapesti Közlöny csak 1904-ben konstataulta a Kaszinó létrehozását).⁴⁴⁷ Mindenesetre a Kaszinó kivételével – a Belügyminisztérium alapszabály-engedélyeztetési gyakorlata révén – meglehetősen pontosan regisztrálhatjuk az első dévaványai egyesületek megalakulását.

⁴⁴⁶ ÖNGYILKOS 1933, 2.

⁴⁴⁷ GAÁL 1971, 254., PÓR 1988, 486-487.

A Déványai Katholikus Olvasó Társulat 1872. november 8-án tartotta alakuló ülését, 37 helyi férfi részvételével. Ahogy azt az értekezletvezető Halasy Lőrinc plébános előadta: „a valláserkölcsei művelődés képzi a nép és állam boldogságának alapkövét”, társulásuk pedig ezt hivatott elősegíteni a „jó szellemű” kiadványok beszerzésével, az ezekről való eszmecsere, felolvasások szervezésével. (A Belügyminisztérium 1873. augusztus 28-i keltezéssel hagyta jóvá az alapszabályt.)⁴⁴⁸ A reformátusok szervezete, a Déványai Keresztény Polgári Társalgó Kör csak 1886 áprilisában jött létre – célkitűzéseik között a népboldogítás, a vallási vonatkozású művek preferálása ugyan nem, de az önművelődés, az illedelmes társalgás, továbbá a tagok „egyesült, és kölcsönös erővel való támogatása az ipar és kereskedelem terén” viszont igen.⁴⁴⁹

Izraelita olvasókör ugyan nem alakult – a „könyv népének” vallási szokásai talán amúgy is nagyobb lehetőséget biztosítottak a férfiak számára az olvasás közösségformáló erejének megtapasztalására? –, azonban az izraelita nők létrehoztak egy saját szervezetet, a Déványai Izraelita Jótékony Nőegyletet, 1878 júliusában. Nevének megfelelően nem a művelődés elősegítése volt az elsődleges célja, hanem a helyi szegények, különösen a nők istápolása; a tagok közé pedig bármely ványai nő kérhette felvételét vallási különbségre való tekintet nélkül.⁴⁵⁰ Hamarosan (1886-ban, alapszabály-módosítás miatt csak 1892-es jóváhagyással) egy újabb karitatív egyletet alakítottak a hitközség tagjai, mégpedig a Déványai Izraelita Ifjúsági Jótékony Célú Egyesületet, amely a helyi szegény gyerekek támogatását, valamint ifjúsági könyvtár kialakítását célozta meg.⁴⁵¹ De nem csupán az izraelita hölgyek jótékonykodtak: a „Déványai Jótékonycélú Nőegylet” kifejezetten a helyi óvoda fenntartására alakult 1883-ban, emellett esetleges más közművelődési és emberbaráti tevékenységeket is támogatni kívánt.⁴⁵²

A Déványai Iparos Ifjúsági Egyletet 1879-ben hozták létre az iparossegédek művelődésének, erkölcsi nemesítésének pártolására, általánosságban: „az iparos-ifjúság működésének előmozdítására”.⁴⁵³ A Déványai Dalárda 1881-ben alakult, fő tevékenysége természetesen az éneklés, ezáltal „az izlés nemesítése” [sic!] volt, az

⁴⁴⁸ MOL K 150. BM-iratok. 238. 1873. III. 35.723/1873. A Déványai Katholikus Olvasó Társulat alapszabályai.

⁴⁴⁹ MOL K 150. 1471. 1886. 31.451/1886. A Déványai Keresztény Polgári Olvasó Kör alapszabályai.

⁴⁵⁰ MOL K 150. 683. 1878. III. 39.340/1878. A Déványai Izraelita Jótékony Nőegylet alapszabályai.

⁴⁵¹ MOL K 150. 2223. 1892. VII. 84.181/1892. A Déványai Izraelita Ifjúsági Jótékony Célú Egyesület alapszabályai.

⁴⁵² MOL K 150. 1240. 1884. VII. 1.572/1884. A Déványai Jótékonycélú Nőegylet alapszabályai.

⁴⁵³ MOL K 150. 743. 1879. III. 38.070/1879. A Déványai Iparos Ifjúsági Egylet alapszabályai.

egyesületbe bármely helyi férfi beléphetett, felekezettől függetlenül, sőt a dalárda a lelkeszés kérésére, illetve engedélyével felléphetett bármely vallási összejövetelen.⁴⁵⁴

A Dévaványai Egyetértési Olvasó Egylet 1883-ban alapították. A művelődési feladatok és a hasznos vagy vidám együttes időtöltés segítése mellett a közügyek iránti felelősség előmozdítását is vállalta.⁴⁵⁵ Ugyanezen célokkal – az alapszabályban lefektetettek szinte szó szerinti egyezéseivel – jött létre 1885-ben a Dévaványai Népkör.⁴⁵⁶ A Dévaványai '48-as Olvasókör 1884-ben tartotta alakuló ülését, azonban az alapítólevél formai gondjai miatt csak 1892-ben engedélyezte működésüket a hatóság. Az egyesület törekvései megegyeztek az előző két körével.⁴⁵⁷ Az 1886-ban alakult Dévaványai Tökerészi Olvasókör szintén alapszabály-gondokkal küszködött, a formai hibák kijavításával 1892-ben kezdhette meg hivatalos tevékenységét. Az alapszabályban lefektetett célkitűzéseik szintén csaknem szó szerint egyeztek az előbbi egyesületekkel.⁴⁵⁸ (Az alapító okiratban foglaltak egyezése szinte nem számít különlegességnek, hiszen az olvasókörök tulajdonképpen hasonló célokért alakultak – a Statisztikai Hivatal 1910-ben alapszabály-tervezetet készített, mely tulajdonképpen kötelező volt az efféle egyesületek számára.)⁴⁵⁹ A Dévaványai Földműves Olvasókör állítólag 1885. febr. 8-én alakult, az Önkéntes Tűzoltó Egyesület 1877. febr. 28-én. Dévaványai Jótékony Iparos Nőegylet alapítását 1908-ban, a Dévaványai Munkások Önképzőkörét 1920-ban jegyezték be.⁴⁶⁰

Ha a paraszti rétegekben az olvasókörök alakítása és az egyesületi buzgóság az individualizáció ellenhatásként értelmezhető,⁴⁶¹ akkor feltételezhetjük, hogy Dévaványán az individualizáció folyamata talán később kezdődhetett illetve később vált intenzívvé, mint a környező községekben, ahol hasonló egyesületek jóval korábban jöttek létre – vagyis a ványaiaknak tovább rendelkezésükre álltak olyan közegek, amelyeken keresztül meghatározhatták önmagukat, és nem sürgette őket a mesterséges csoportképzés, az intézményesülés vágya.⁴⁶² Az elképzelést valószínűsíti az erős

⁴⁵⁴ MOL K 150. 978. 1882. VIII. 23.564/1882. A Dévaványai Dalárda alapszabályai.

⁴⁵⁵ MOL K 150. 132. 1883. VII. 58.480/1883. A Dévaványai Egyetértési Olvasó Egylet alapszabályai.

⁴⁵⁶ MOL K 150. 1353. 1885. VII. 20.318/1885. A Dévaványai Népkör alapszabályai.

⁴⁵⁷ MOL K 150. 2222. 1892. VII. 65.972/1892. A Dévaványai '48-as Olvasókör alapszabályai.

⁴⁵⁸ MOL K 150. 2223. 1892. VII. 75.186/1892. A Dévaványai Tökerészi Olvasókör alapszabályai.

⁴⁵⁹ NEMES 2003, 94.

⁴⁶⁰ Országos Széchényi Könyvtár Könyvtártudományi Szakkönyvtára, Szakdolgozatosok – Kádár Imréné: Dévaványai olvasókörök története. Szakdolgozat (kézirat). Szeged: Juhász Gyula Tanárképző Főiskola, 2003. 18-19.

⁴⁶¹ GYÁNI 2003, 47-48.

⁴⁶² A szomszédos Kisújszálláson már 1865-ben megalakult az Úri Kaszinó, 1866-ban a Polgári Kör, 1867-ben a Nemzeti Kör, 1868-ban a Népkör, Petőfi Úti Olvasókör, Földműves Kör, Iparosok Köre, a

kálvinista, kismemesi, ellenzéki identitás hagyománya, mely az 1860-as években még sokkal határozottabban jelentkezhetett, mint a két világháború közötti időszakban: vagyis ezek a jellemzők jelentős részben még a „kommunikatív emlékezet” részei voltak.⁴⁶³ Így könnyebben magyarázható az is, hogy azok a csoportok jelentkeztek először egyletalapítóként a községben, amelyek nem tartoztak a község „többségi társadalmához”: vagyis az értelmiségiek és nagyobb birtokosok, a katolikusok, az izraeliták, az iparosok.⁴⁶⁴

A köralapítási láz beindulásával, 1885-ben egy sajátos egyesületindítási kísérlet is történt: a helyiek Antiszemita Kör létrehozását szerették volna engedélyeztetni, azonban a Belügyminisztérium visszautasította a kérelmet, mondván, antiszemita névvel nem lehet egyesületet alakítani Magyarországon.⁴⁶⁵ Tehát a 19. század utolsó évtizedeiben, amikor a helyi hitközség valóban elég jelentősnek számított, és virágzó izraelita közösség működött a településen (ellentétben az 1930-as évekkel), már léteztek Dévaványa antiszemita hangjai, és a zsidóság helyi működésének visszaszorítását célzó kísérletek (bár nem szabad megfeledkeznünk tisztaeszlári per hatásáról, valamint arról sem, hogy ez nem az egyetlen ilyen egyesületalapítási kísérlet volt az országban⁴⁶⁶). Az 1880-as években az Antiszemita Kör megvétózását mégsem követték rendszerellenes tevékenységek, fegyver- és egyenruhavasárlások a jövőendő forradalmat célozva, ehelyett a teljesen legális olvasóköri tevékenység lendült fel: az izraelitákkal szembeni szervezkedések helyett inkább a saját sorait erősítette a dévaványai „öslakosság”, és ez láthatóan elégségesnek bizonyult a feszültségek levezetésére.

Sajnos a legtöbb egyesület történetéről – az alapítási adatokon kívül – egyáltalán semmilyen anyag nem maradt fenn. Két helyi olvasókörről azonban bizonyos részleteket ismerhetünk (legfőképpen az olvasóköri tagok közösségének írásos beszámolójából).

Kisújszállási Önségélyző Egylet, a Temetkezési Egylet, 1869-ben a '48-as Kör, az Egyetértés és a Bocskai Úti Olvasókör – tehát ehhez viszonyítva Dévaványa viszonylagos lemaradásban volt. MÁTÉ 2009, 32.

⁴⁶³ ASSMANN 1999, 51.

⁴⁶⁴ Mint ahogy a dualizmus kori társadalmi egyletek jó része éppen a kedvezőtlen hatalmi, döntési pozíciói ellensúlyozásaként alakult. GYÁNI 2002, 161.

⁴⁶⁵ „Antiszemita cím alatt egylet alakítása engedélyezhető nem lévén.” MOL K 150 BM-iratok 1354. cs.

⁴⁶⁶ A Dévaványai Antiszemita Kör alapításáról. 1885. július 8.

⁴⁶⁶ BÖSZE 1991, 245-248. Természetesen a Belügyminisztérium egyetlen Antiszemita Kör alapítását sem engedélyezte.

7.2.2. A Tökerészi Olvasókör

A Tökerészi Olvasókör 50 éves fennállása alkalmából, 1936-ban készített kis feljegyzésben a kör tagjai a körök őseiként a szárazmalmokat, kovácsműhelyeket, fonókat nevezték meg, ahol alkalmuk lehetett a társas életre, a gondok megbeszélésére, olvasmányaik és történeteik megosztására, tehát a társas érintkezési szinterei korábban is bőséggel léteztek a kör tagjainak vélekedése szerint, Széchenyi Istvánnak mindössze annyi feladata volt, hogy – a közművelődés és az irodalom támogatására – egyesületekbe „tömörítette a népet”.⁴⁶⁷

A Tökerészi Olvasókör 41 taggal alakult meg 1886 áprilisában. Az első évtizedet a vándorlás éveiként tartották számon a kör tagjai, ugyanis 4 különböző házat béreltek ki az egyesület céljaira, míg 1898-ban meg nem vásárolták a községi úgynevezett parasztkocsmá épületét, ahol végre lehetőség adódott nagyobb összejövetelek, táncmulatságok tartására, 1900-tól az italmérési jogot is megszerezték, 1913-ban pedig biliárdasztalt vásároltak „hosszu vajudás [sic!] után, hogy a többi hasonczélú [sic!] egyletekkel lépést tartsunk.”⁴⁶⁸ 1911-ben, a 25 éves jubileum évében 53 tagja volt a körnek, a világháború kitörésekor már 76, azonban a tagság csaknem harmada, 21 fő hősi halált halt. Talán az egyleti tagok ilyen jelentős részének halála is közrejátszott abban, hogy az olvasókör 1919. március 20-tól Tökerészi Szociáldemokrata Körként definiálta önmagát (természetesen erről nem tett említést az ötvenedik évforduló tiszteletére lejegyzett történet), egészen május 4-ig, amikor azt a parancsot kapták a helyi vezetőségtől, hogy ki kell tiltani a zavart keltőket, aminek következtében három egyleti tagtól csakugyan megváltak.⁴⁶⁹

Az 1920-as években a politikai csatározások láthatóan teljesen háttérbe szorultak, és legfeljebb az italmérés körül keletkeztek rendetlenségek, károk, amellyel kapcsolatban olykor rendkívüli közgyűlés összehívása is szükségessé vált, azonban komolyabb következménye nem lett a dolognak.⁴⁷⁰ A szociáldemokrata irányzat helyett inkább kiszagda-kormánypárti színezetűvé vált az olvasókör: 1924-től a Horthy-rezsimet támogató Pesti Hírlapot járatták,⁴⁷¹ 1927-ben a kormánypárti helyi főjegyzőt

⁴⁶⁷ A Dévaványai Tökerészi Olvasókör története 1886-tól 1936-ig. (A továbbiakban: Tökerész.) Kézirat. Dévaványa, 1936. 1. (Tulajdonomban.)

⁴⁶⁸ Tökerész 1936, 2-3.

⁴⁶⁹ BIHGy LT 15. d. 1. Tökerészi Olvasókör, Jegyzőkönyv 2., 1907-1937., 1919. május 4. [s. p.]

⁴⁷⁰ BIHGy LT 15. d. 1. Tökerészi Olvasókör, Kérelem rendkívüli közgyűlés összehívásáról, 1929. március 2.

⁴⁷¹ BIHGy LT 15. d. 1. Tökerészi Olvasókör, Jegyzőkönyv 2., 1907-1937., 1924. [s. p.]

díszelnökké választották.⁴⁷² Azt, hogy nem mindenben értettek egyet a kormányzat intézkedésével, csak az 1933-as októberi debreceni „kisgazdagylásra” történő delegációküldés mutatta (bár valójában a Baltház Dezső debreceni református püspök, Jékey László császári és királyi kamarás, valamint Vásáry József felsőházi tag által szervezett földműves-találkozó nem ellenzéki hangszívallyal indult, mindössze a mezőgazdaságból élők problémáiról szóló diskurzusra hívott volna, azonban a hatóság betiltotta a rendezvényt – a döntés előtt értetlenül álltak a rendezők⁴⁷³).

A láthatóan fontos szerepet játszó italkimérési feladatok mellett jutott erő a jótekonyságra is: míg az első világháború előtt a vakoknak vagy a siketnémáknak ajánlottak fel évente adományt, addig az idők változásával a rászorultak is változtak: a háborút követően az oroszországi hadifoglyok hazaszállítására adakoztak, majd a Békés és Bihar megyei árvízkárosultaknak, a '30-as évek első felében viszont már kizárólag a helyi szegény családok, gyermekek megsegítésére adtak évente 10-40 pengőt. 1935-ben a kör összes bevétele 6782 pengő 70 fillér, kiadása 6342 pengő 20 fillér, tagjainak száma pedig 110 fő volt.⁴⁷⁴ (Összehasonlításképp: 1936-ban a 198 tagot számláló Kiskunlacházi '48-as Függetlenségi Olvasókör bevétele 850 pengő 85 fillér, kiadása 582 pengő 36 fillér, a maradvány 268 pengő 80 fillér, értékpapírban állt 862 pengő 80 fillér, vagyis mindösszesen 1131 pengő 29 fillér volt a kör vagyona, azaz kb. 16 pengő jutott volna egy körtagra.⁴⁷⁵ A 70 tagú Kisújszállási '48-as Olvasókörnek ugyanekkor 1113 pengő 22 fillér bevétele, 1057 pengő 47 fillér kiadása, vagyis 55 pengő maradványa, viszont 180 pengő adóssága volt, vagyis majdnem 2 pengő adósság esett egy tagra.⁴⁷⁶) A Tökerészi Olvasókör tehát nem számított a legnagyobbak közé, viszont igen jelentős pénzmozgást valósított meg, mely bizonyára nem a tagdíjakból, hanem az italmérés és a játékszerek használatából állt össze. Az egyesület vagyonmérlege igen kedvező volt, különösen ha figyelembe vesszük, hogy az említett évben 1058 pengőt költöttek a székház bővítésére, korszerűsítésére.⁴⁷⁷

Így a Tökerészi Olvasókör a '30-as évek közepén életképes, terjeszkedő, baloldali múltját elfeledni igyekvő, sőt inkább a kormánypárthoz kötődő szervezetnek látszik, ahol – a bevételek tanúsága szerint – elég nagy jelentőséggel bírhatott a szórakozás, kikapcsolódás, míg a művelődés talán kissé háttérbe szorulhatott. (A félévszázados

⁴⁷² BIHGy LT 15. d. 1. Tökerészi Olvasókör, Jegyzőkönyv 2., 1907-1937., 1933. október [s. p.]

⁴⁷³ DEBRECEN 1933, 1-2.

⁴⁷⁴ Tökerész 1936, 4.

⁴⁷⁵ FEITH s. a., 135.

⁴⁷⁶ MÁTÉ 2009, 42.

⁴⁷⁷ Tökerész 1936, 3-4.

fennállás ünnepére készült kis kézirat például meg sem említette a kör könyvtárát, így azt bizonyára nem gondolták kiemelt fontosságúnak.) Az egyesület tehát inkább a kormányzók felé mozdult el, bár az 1970-es évek helytörténésze szerint „az idejárók mindig igen harcosszerű ellenzéki gondolkodásukkal tűntek ki.”⁴⁷⁸ Nos ez az ellenzékiesség vagy a '19-es események következményeként ragadhatott meg a község emlékezetében, vagy bizonyos ellentét mutatkozott a kör testületi megnyilatkozásai és a tagok értékrendje között, akik számára az egyesület szelleme csak részben volt vállalható – mindenesetre az egyesület közösségére a nyilvánosság előtti megmozdulásait tekintve nem volt jellemző a harcosszerű ellenzékiesség.

7.2.3. Az Iparosok és Kereskedők Olvasóköre

Az Iparosok és Kereskedők Olvasóköre a második világháború befejezésekor 960 kötetes könyvtárat birtokolt.⁴⁷⁹ A korabeli népkönyvtárak nem rendelkeztek jelentős állománnyal: nagy népkönyvtárnak számított a 360 kötettel, közepesnek a 250 kötettel, kicsinek a 210 kötettel rendelkező intézmény, míg a tanyai könyvtáraknak átlagosan mindössze kb. 200 könyvük volt.⁴⁸⁰ A dévaványai Iparos Olvasókör állománya kétségtelenül a nagyobb községi könyvtárakra volt jellemző, noha korlátozott nyilvánossága miatt nem tekinthetjük a népkönyvtárak helyettesítőjének, tehát az összevetés nem mindenben állja meg a helyét. Mindenesetre a nagyobb olvasóköri könyvtárak között sem igen kellett szűken kezeznük a ványai egyesületnek, hiszen az első világháború idején egy átlagos olvasókörnek 100-300,⁴⁸¹ de például a tekintélyes orosházi '48-as Körnek sem volt több 1062 kötetnél egy 1928-as leltár szerint.⁴⁸² (Természetesen kérdéses, hogy Dévaványa egyéb olvasóköreink könyvtárai milyen nagyságrendű állománnyal rendelkeztek. Erre vonatkozóan egyáltalán nincsenek adataink, de feltételezésünk szerint kevesebb könyvük lehetett, mint az iparosoknak, hiszen egyébként miért éppen az iparosok könyvtárára hivatkoznának a helytörténészek.)

A viszonylag terjedelmes könyvtár láttán azt gondolhatnánk, hogy a Dévaványa legdinamikusabb olvasóköréről van szó, de a kör fejlődése nem mondható

⁴⁷⁸ GAÁL i. m., 255.

⁴⁷⁹ GAÁL i. m., 258.

⁴⁸⁰ SZABÓ 1966, 108.

⁴⁸¹ HAJDÚ 1977, 102.

⁴⁸² FÜLÖP 1974, 59. Természetesen ez a szám igencsak alulmaradt a városi nagy kaszinók könyvállományának. GYÁNI 2002b, 358-366.

egyenletesnek. (Az Ipartestület – alias Ipartársulat – és az Olvasókör működése viszont nem választható el egymástól.) A dévaványai Ipartársulat a céhek megszűntetése után, 1873-ban alakult, 1881-ben létrehozták a Dévaványai Dalárdát, mely a két világháború közötti időszakban már Iparos Dalárdaként működött (sőt az egyesület történetéről 1936-ban feljegyzést készítő meg sem említette, hogy valaha másképp volt). Az Iparos Olvasókör, ami 1895-ig intenzíven, utána „csak papíron” működött, csak 1932-től látta el újra a feladatát.⁴⁸³ 1919-ben a Dalárdának szintén újra kellett alakulnia, tehát ennek működése sem volt folyamatos. 1924-ben iparos műkedvelő zenekar is létrejött, és ebben az időszakban kezdett működni az amatőr szintársulat. 1924-ben korlátlan italmérési engedélyt szerzett az egyesület, 1930-ban az Ipartársulat székházában mozivetítések kezdődtek, melyek mindenki számára nyilvánosak voltak. A székházat és a hozzá tartozó parkot folyamatosan szépítették, a parkban kialakították a háborúban elesett iparosok és kereskedők emlékhelyét. 1931-ben a Társulat Dalárdája számára zászlót készítettek, melyet ünnepélyes külsőségek között adtak át. 1932-ben az Iparos Olvasókör a nevét Iparosok és Kereskedők Olvasókörére változtatta, így kezdve meg második „ciklusát”. 1933-ban az Iparos Nőegylet 25 éves jubileumát ünnepelte fényes külsőségek között. 1935. március 15-én osztották ki először egy néhai izraelita kortag, Guttman Izidor fakereskedő 1000 pengős alapítványának kamatait a szegény sorsú iparossegédeknek.⁴⁸⁴

1935-ben az akkor – folyamatosan – mindössze harmadik éve működő olvasókör 82 tagot kiderül, bevétele pedig 514 pengő 70 fillér, kiadásuk 372 pengő 58 fillér volt.⁴⁸⁵ Forrásaikból meglátszott, hogy nem üzemeltettek italmérést, hiszen jóval kevesebb bevételük volt, mint a Tőkereszi Olvasókörmek, de az előbb említett két olvasóegyletnek is. Mindenesetre a kör tevékenysége igen szorosan kötődött a társas élet szórakozásaihoz, hiszen bevételeik csaknem 75%-a a játék – biliárd, kártya, kugli – használatából származott, míg a kiadásai kb. 53%-át tette ki további efféle játékszerek vásárlása. Mindez nem jelentette azt, hogy a művelődés és a társas szórakozás mellett ne gondoltak volna a jótékonyásra, hiszen – amit azt az előző fejezetben idéztem – a helybeli szegény sorsúak megsegítésére javaslatot készültek írni a felsőbb hatóságokhoz

⁴⁸³ BIHGy A-2003.68.1 ifj. Berci Zsigmond: A dévaványai ipartestület 50 éves története. Kézirat. Dévaványa, s. a. 2.

⁴⁸⁴ BIHGy A-2003.68.1 ifj. Berci Zsigmond: A dévaványai ipartestület 50 éves története. Kézirat. Dévaványa, s. a. 2-4.

⁴⁸⁵ BIHGy LT 9. d. 5. Az Ipartestület iratai; Az 1933. évi március 5-n megkezdett Iparos és Kereskedő Olvasókör választmányi gyűlés jegyzőkönyvének folytatása. 1936. január 31., 17.

a település egyik vezető erkölcsi testületéeként.⁴⁸⁶ Abban, hogy az egyesület különleges jelentőségűnek érezte magát, bizonyára nagy szerepet játszott a mögötte álló „anyaszervezet”, az Ipartestület.

Az Ipartestület természetesen nagyobb formátumú egylet volt, mint az Olvasókör: 1935-ben 257 taggal rendelkezett, éves bevételük 14615 pengő 85 fillér, kiadásuk pedig 13587 pengő 20 fillér.⁴⁸⁷ A hatalmas bevételből 1000 pengőt ugyan egymagában Guttman Izidor már említett alapja jelentett, de csaknem 11500 pengőre rúgott a táncmuláságokból befolyt összeg, 300 pengőt hozott a mozibérlet, míg a tagdíjak még 250 pengőt sem jelentettek. A kiadások legtöbbször a létfenntartáson túl szintén a rendezvényszervezéssel függött össze (italok, zenekar stb.). Mindezek mellett szintén költöttek könyvekre és játékszerekre, akár az Iparos Olvasókör, melyeket szintén a székházban helyeztek el: így feltételezhető, hogy az Olvasókör valójában inkább az iparosok presztízisének emelése érdekében formálódott újjá, hiszen az Ipartársulat szintén igyekezett előmozdítani a társas szórakozást, fejleszteni az olvasáskultúrát.

Mindenesetre a Testület bevételeinek nagysága igencsak elismerésre méltó, különösen, hogy az olvasókörök korabeli vizsgálója szerint a falusi egyesületek rendezvényei, báljai révén nehéz volt nyereséget elérni a közönség korlátozott anyagi körülményei miatt⁴⁸⁸ (ez Dévanyán egyébként nem csupán az Ipartestületnek, hanem a Testület olvasókörének is, de még a Tökerészi Olvasókörnek is sikerült, és feltehetően a többi olvasókör sem lehetett veszteséges). Azonban az Ipartestület számára a kiadási oldal elfogadtatása bizony nehézséget jelentett. Éppen 1936-ban tört ki egy nagyobb botrány a tisztújító közgyűlésen, amikor Szarka József és társai kifogásolták, hogy a vezetőség túlságosan drágán vásárolta a bort – erre viszont érdemi magyarázatot nem kapott. Ehhez aztán egyéb anyagi jellegű panaszok is csatlakoztak: néhányan tiltakoztak az ellen, hogy az elnökség a székház folyosójának beépítését tervezi, még hozzá 4500 pengős költséggel, amely összeg nem állt az egyesület rendelkezésére, és annak legnagyobb részét kölcsönből kívánták fedezni. Ezt hallva az előbbi zajongók hangja újból megerősödött, Károlyfi Béla pedig felcsattant: „Rendben van, vegyünk fel 100.000 pengőt, majd visszafizeti valaki; ha nem, az se baj.”⁴⁸⁹ Az elnökség kifogást emelt a minősíthetetlennek vélt hangnem ellen, de Szarka, Károlyfi és társai csak akkor

⁴⁸⁶ BIHGy LT 9. d. 5. Az Ipartestület iratai; Az 1933. évi március 5-n megkezdett Iparos és Kereskedő Olvasókör választmányi gyűlés jegyzőkönyvének folytatása. 1936. március 2., 20-21.

⁴⁸⁷ VIHAROS 1936, 3.

⁴⁸⁸ SIMÁNDI 1938, 57.

⁴⁸⁹ VIHAROS 1936, 3.

hagyta el a közgyűlést, mikor mindezek után sor került az új vezetőség felállítására, és titkos szavazás megtartására irányuló kérésüket semmibe vették. A kaszaskeresztes vezető és barátai tehát szűkebb pátriájukban, saját egyesületükben sem voltak képesek vezető szerepre szert tenni, egyszerű borvásárlás vagy építkezés kapcsán sem vették figyelembe véleményüket, és a visszautasításra mindössze az ágálás és kivonulás maradt nekik válaszlehetőségül.

A filmvetítések megindítása révén az Ipartestület székháza véglegesen a község egyik leglátogatottabb kulturális központjává vált: főleg a fiatalság nagy számban kereste fel a hét két napján, összesen négy alkalommal megrendezett mozielőadásokat. Azonban nem csupán a mozi terelgette az iparosok székháza felé a kikapcsolódni vágyókat: az épület rendezett parkja, a bálók és más előadások szintén sok látogatót vonzottak. A község kulturális életének egyre nagyobb szeletét szerezte meg magának az – igencsak kisebbségben lévő – iparos réteg: a „Dévaványai Dalárdaként” megalakult egyesület a '30-as években egyértelműen az iparosok énekkaraként működött, és kiemelkedő szerepet játszott a település ünnepének számító március tizenötödikén.

7.2.4. Az olvasóköri körök az első világháború után

1922-ben a Falu Országos Szövetsége (Faluszövetség) 10 pontból álló kérdőívet készített, mellyel a vidéki egyesületek, körök tevékenységét szeretnék volna felmérni, azonban – várakozásokkal ellentétben – csak néhány száz helyről kaptak választ. Így teljes képet semmiképpen nem kaphatunk a dévaványai egyesületekről sem, hiszen semmi adatunk sincs a település egyesületeinek válaszadási hajlandóságára vonatkozóan.⁴⁹⁰ Az akkor kb. 13430 lakosú Dévaványán – a Faluszövetség felmérése alapján – a következő egyesületek működtek: Tökereszi Olvasókör, Munkás Önképzőkör (amely a felmérés szerint az átlagosnál élénkebb tevékenységet fejt ki), Független 48-as Olvasókör, Földmívesek Köre, Gazdakör, Polgári Kör, Ipartestület, Római Katolikus Olvasókör, Iparos Ifjúsági Egylete, Protestáns Nőegylet.⁴⁹¹

Egy 1935-ös vármegyei címtár szerint a következő egyesületek működtek ekkor Dévaványán: Szociális Misszió Szervezet, Református Jótékony Nőegylet, Ipartestület, Levente Egyesület, Polgári Lövész Egyesület, Kaszinó, Vadásztársulat, a Dévaványai Csordatartó Birtokosság Legeltetési Társulata, Dévaványa-Gabonási Legeltetési

⁴⁹⁰ Egyébként is rendkívül esetlegesek, bizonytalanok az egyesületi adatok országszerte.

⁴⁹¹ BODOR 1923, 43.

Társulat, a Stefánia Szövetség helyi csoportja, a Vöröskereszt egyesület helyi csoportja, Iparos Nőegylet, Izraelita Szentegylet, Iparos Ifjúsági Egyesület, Iparos Dalárda, Római Katolikus Olvasókör, Iparosok és Kereskedők Olvasóköre, Bethlen Gábor Szövetség, Gazdaszövetség, '48-as Olvasókör, Általános Népolvasó Kör, Munkások Önképző Köre, Izraelita Jótékony Nőegylet, Dévaványai Sport Egyesület, Tökerészi Olvasókör, Pusztacsegi Egyetértés Olvasókör, Sártó-Kérszigeti Olvasókör.⁴⁹² (Az ekkor 14500 lakosú szomszédos Kisújszállás városnak 19, a 24275 fős Karcagnak 20 egyesülete volt, tehát Dévaványa 27 egyesületével igen előkelő helyen állt az önszerveződés mutatóiban.⁴⁹³) A vallásos társulásoktól a sportegyletekig valóban sokféle egyesület működött a településen, tevékenységük valóban széles kört átfogott.

Az olvasókörök száma országrészenként igencsak eltérő volt. Az igen kedvező mutatókat felvonultató Hajú és Jász-Nagykun-Szolnok megyében és Békésben 3-4, illetve 4-5 ilyen egyesület jutott egy-egy községre.⁴⁹⁴ Dévaványán viszont kilenc kör működött ezidőtájt: a Kaszinó, a Római Katolikus Olvasókör, az Iparosok és Kereskedők Olvasóköre, a '48-as Olvasókör, az Általános Népolvasó Kör, a Tökerészi Olvasókör, a Pusztacsegi Egyetértés Olvasókör és a Sártó-Kérszigeti Olvasókör, a Munkások Önképző Köre (emellett az eredetileg gazdasági célok érdekében alakult Gazdakör, valamint a vallásos egyesületek is elláttak bizonyos közművelődési feladatokat). Mint látható, elsődlegesen nem a lakhely, hanem a foglalkozási-vagyoni elkülönülés volt az elsődleges, és ez jóval határozottabban jelentkezett, mint a háború előtt. Csupán a két tanyai kör – a Pusztacsegi és a Sártó-Kérszigeti – szerveződött területi elven, de ezek nem nagy befolyással voltak a község életére.

Mint már említettem, a Kaszinó a helyi elit szervezetének számított, a Gazdakörbe pedig természetesen a módosabb gazdálkodók jártak. A '48-as Kör tagsága kisebb birtokú parasztokból, földművesekből állt – vagyis itt is érvényes volt az az általános jelenség, hogy inkább a birtokosok, mint a földmunkások jártak a '48-as olvasóegyletekbe.⁴⁹⁵ A Földműves Olvasókört többnyire csak csutkakaszinóként emlegették, A helyiek szerint a csutkakaszinó azért kapta ezt a csúfnevet, mert az ide járó szegény földműveseknek nem volt annyi pénzük, hogy a székházuk számára tűzrevalót vásároljanak, így az elnök, Hajdú Gerzson kezdeményezésére naponta más-

⁴⁹² VAJDA 1935, 392.

⁴⁹³ VAJDA 1935, 312. 288.

⁴⁹⁴ CSAPODI 1987, 395. Más becslések szerint Békés megyében községenként átlagosan három kör működött: NEMES 2003, 95.

⁴⁹⁵ Z. NAGY i. m., 36.; BEZDÁN 1971, 61.

más tag adományozott fél zsák kukoricacsutkát a helyiség fűtésére.⁴⁹⁶ A másik helyi hagyomány szerint a melléknév eredete nem elsősorban a szegénységben, hanem az ellenzékiiségben keresendő; a szegénység csupán következménye volt annak, hogy a hatalom nem nézte jó szemmel a földműves kör megalakítását: „apám a csutkakaszinóba járt, azért volt ez a neve, mert semmi támogatást nem kaptak az előljáráságtól, ezért maguk vitték a csutkát, ha tüzelni akartak.”⁴⁹⁷ A második magyarázat talán teljesebb, hiszen a csutkás kaszinó vagy csutkakaszinó kifejezések országszerte ismertek voltak, és nem elsősorban a kör rossz gazdasági helyzetének, a tagok elesettségének jelzésére vonatkoztak. A csutkás kaszinók a két világháború közötti időszakban egyrészt jelenthették a nem a Faluszövetség (Falu Országos Szövetsége) által alapított, ellenzéki beállítottságú olvasóköroket,⁴⁹⁸ de a „Csutka Casinók” megnevezés már a 19. század végén előfordult, ugyanis 1891-ben a szolnoki alispán körrendeletében azt írta, hogy néha ezek „a népre valóságos erkölcsi mételeyt képeznek”.⁴⁹⁹ A helyi kaszinó bizonyára szintén ellenzékiinek számíthatott a megalakulása idején, de a Horthy-korszakban az ellenzéki magatartás helyett inkább rossz anyagi helyzetük volt ismert a község számára.

Egyébként a ványai hagyomány szerint a csutkás és a munkás olvasóköri társadalmi bázisa tulajdonképpen megegyezett, és csakis azért alakult két egyesület egy helyett, hogy az olvasni, szórakozni vágyóknak ne kelljen a téli sötétségben sokat gyalogolniuk.⁵⁰⁰ (Noha földműves illetve munkás körként tagjaik nyilván nem ugyanahhoz a foglalkozási csoporthoz tartoztak, anyagi helyzetük hasonló lehetett.) A többi olvasóköri tekintetében azonban egyértelműen az elkülönülés volt a meghatározó: a másik egyesület másik társadalmi csoportot jelzett, és nem volt mód a különbségek feloldására. Nem csupán – mint láttuk – a Katolikus Körben nem volt helye a reformátusoknak: a település lakói vagyoni alapon is elkülönültek egymástól annak ellenére, hogy a vallási identitásban, az ellenzékiiségben vagy a nemesi származás emlékében esetleg összetartozó csoportnak mutatkoztak. „Mikor cseléd voltam, és a fiatalabb gazdámval itthon voltunk, ő behívott a Gazdakörbe, hogy igyunk meg egy sört. Ott találkoztunk egy parasztgazda fiával, akivel én együtt jártam iskolába. Lenézően megkérdezett: hát te mit keresel itt? Dénes akkor azt mondta, hogy ő hívott

⁴⁹⁶ GAÁL i. m., 255.

⁴⁹⁷ 1. sz. interjú. 2004. június 20. 21.

⁴⁹⁸ CSAPODI 1987, 396.

⁴⁹⁹ KISS 1959, 190.

⁵⁰⁰ NAGY 2002, 10.

be. Én magamtól be se mentem volna. Tehát ennyire szigorú volt a rétegződés.”⁵⁰¹ Több interjúalanyom arról számolt be, hogy még a belépődíjhoz kötött műsoros esteken, táncmulatságokon sem szívesen látták a más társadalmi réteghez tartozót: „nem mehettem én a más kör báljára, mert úgyis kizavartak volna.”⁵⁰² (Az egyházi mulatságokon talán oldódott ez az elkülönülés: az egyházi kultúresteken csak egyetlen „másik”: a más vallású létezett, hiszen az azonos felekezethez tartozók részt vehettek ezeken az eseményeken, egyéb körülményeikre való tekintet nélkül. Ekkor „csupán” egyetlen kizárandó csoport volt: a „lúformátus” vagy a „katlanmókus”, esetleg az izraelita és a „hívő” polgár.)

A közművelődési egyletek foglalkozási és vagyoni differenciálódása természetesen nem számított dévaványai sajátosságnak: ez országszerte jellemző volt, sőt az elemzők szerint az elkülönülés csak növekedett az első világháború után.⁵⁰³ Kérdés, hogy az olvasókörök, szervezetek „elaprózódása” mennyiben jelentett problémát a település egészére nézve, illetve mennyiben volt ez az összetartozás kifejezője. (Ebben a könyvtártudomány nagyjai sem jutottak közös nevezőre: Gulyás Pál kárhoztatta ezt a rendszert, míg Hajdú Géza úgy vélte, hogy örvendetes jelenségnek számított a tagolódás, hiszen legalább az egyesületen belül igazi közösségre találtak „ott, ahol korábban semmi sem volt”⁵⁰⁴.) Mindenesetre ezek az elkülönülések, ellentétek évente csak egyetlenegyszer szublimálódtak: a március tizenötödikei megemlékezéseken, amikor mindegyik csoport a saját egységét és összetartozását kifejezve, de a többi körrel és szervezettel egyetértésben, közös cél érdekében vonult fel. (Azonban – mint láttuk – idővel ez az ünnepség is sokat veszített a korábbi, ellenzéikiségét demonstráló jellegéből.)

7.2.5. Előadások az olvasókörökben

A közművelődési egyesületek által szervezett előadások igencsak általánosnak számítottak ebben a korszakban, amikor a kultúrpolitika nagy súlyt helyezett a népművelésre, különösen a paraszti rétegek oktatására, nevelésére. Már a 19. század

⁵⁰¹ NAGY 2002, 10.

⁵⁰² 4. sz. interjú. 2005. július 18. 33.

⁵⁰³ HAJDÚ 1977, 91. Néha azért mégis megjelentek a körök közötti együttműködési törekvések: 1932 és 1936 között a szomszédos Kisújszálláson közös táncmulatságot tartott az Önképző Kör, a Gazdasági és Földműves Kör, az Egyetértés és Nemzeti Kör, melyhez később a Munkás Önképző Kör is csatlakozott. BANA 2009, 15.

⁵⁰⁴ GULYÁS 1913, 20., HAJDÚ 1977, 117.

végén egyre hangsúlyosabbá vált ez a kérdés. Ekkor még a megyei közművelődési egyesületek voltak a népművelés szervei. 1911-ben azután központi, Országos Szabadoktatási Bizottság alakult (tevékenységét természetesen igencsak korlátozta az első világháború), majd 1922-ben, a 123.500/1922. VKM és 132.243/1922. III. b. VKM-rendeletek révén létrejött az Iskolán Kívüli Népművelés Országos Bizottsága, melynek kötelességévé vált az iskolából kikerült népesség művelődésének megszervezése, elsősorban különféle tárgyú ismeretterjesztő előadások tartása, azonban az anyagiak miatt ez csak korlátozott mértékben teljesülhetett. Az 1929. évi XXXIII. tc. erősítette a népművelés anyagi bázisát, ugyanis a törvény a Károlyi-vagyon felhasználásával Nemzeti Közművelődési Alapítvány létrehozását mondta ki.⁵⁰⁵ A népművelés kérdése egyre hangsúlyosabbá vált a '30-as években, ugyanakkor előtérbe kerültek a nemzetnevelési célok, így a falusi ismeretterjesztő előadások (a népiskola vagy valamelyik közművelődési egyesület szervezésében, a megfelelő keretek között) kívánatos alkalmak voltak a kultúrpolitika szemében. „Amint eljön a vasárnapeste [sic!], ott van a tanító, megjön az orvos, a pap, az állatorvos, aki éppen soron van, hogy népművelési előadást tartson... Az előadók a mai magyar élet minden problémáját megtárgyalják előadásukban. Gyarapítják gazdasági ismereteiket, megvilágítják a mai világjelenségeket, az egészségügyi kérdéseket tárgyalják, a magyarság multjáról [sic!], jelenéről és jövőjéről beszélnek” – fest a falusi olvasóköri ismeretterjesztő előadásairól impozáns képet a korabeli elemző, Simándi Béla.⁵⁰⁶ Kétségtelen, hogy az ismeretterjesztő előadások – a kormányzati elvárásoknak megfelelően – igencsak változatosak voltak, előadói szerepre pedig a legtöbb községben – ha nem volt lehetőség vendégek szerepeltetésére – a helyi értelmiség tagjait kérték fel. A kevésbé idealizáló beszámolók szerint korántsem voltak általánosak a heti ismeretterjesztő alkalmak, ugyanis egyszerűen nem jelentkezett akkora érdeklődés irántuk. A gazdasági, esetleg ipari jellegű tanfolyamokra jelentkezők már kitartóbbaknak mutatkoztak, azonban ilyen tanfolyamot csak a nagyobb köröknek állt módjában rendezni.

A községekben az ismeretterjesztő előadásoknál általában jóval nagyobb népszerűségnek örvendtek a – szintén az iskolán kívüli népművelés eszközeként számon tartott, egy-egy közművelődési egyesület által szervezett – műkedvelő színelőadások. Az előadott darabok színvonala meglehetősen alacsony volt, legtöbbszörük a – városi közönség által már nemigen kedvelt – népszínművek, kis operettek, zenés

⁵⁰⁵ HAJDÚ 1977, 123-124.

⁵⁰⁶ SIMÁNDI 1938, 54.

vígjátékok közül kerültek ki.⁵⁰⁷ Virágh Ferenc szerint a Békés megyei olvasókörök színjátszó csoportjainak előadásain leggyakrabban Gárdonyi: A bor, Tóth: A falu rossza, Csepreghy: A sárga csikó című művek szerepeltek az igényesebb népszínművek közül, de emellett sok erősen kétes értékűnek minősíthető darab is színre került.⁵⁰⁸ Mindenesetre legtöbbször a színvonalasabb darabok és a fércművek is falusi környezetben játszódó, népies elemeket felvonultató színműveket jelentettek. A színházi előadások legtöbbje nem volt önálló program: bevett gyakorlatnak számított, hogy a műsort közgyűlés, vacsora, táncmulatság követte.

Dévaványa sajátosan ötvözte az ismeretterjesztő előadásokat és a műkedvelő színelőadásokat: az így összekapcsolt alkalmakat „kultúrelőadásoknak”, „kultúrestéknek” nevezték. Az olvasókörök többsége így már valóban hetente-kéthetente jelentkezhetett kulturális programmal, és a közönség láthatóan nagy örömmel fogadta a kezdeményezést. A településen az 1931/1932-es szezonban – a helyi lap beszámolója szerint – hetente 2000-2500 fő látogatta a „kultúrelőadásokat”, ebből a Református Kultúrház, az Ipartestület, a Munkások Önképzőköre és a Tőkerészi Olvasókör alkalmain olykor 500-600 ember is összeverődött.⁵⁰⁹

A református lelkész az 1932/1933-as évadban úgy nyilatkozott, hogy különösen fontosak ezek az alkalmak, hiszen az ezek révén megvalósuló „társadalmi nevelés ellensúlyozza az utca rossz példáját, a hosszú téli estéket, amidőn valósággal be vagyunk börtönözve a téli idők téltlenségébe”⁵¹⁰ – vagyis mind a lelkek nemesítését, mind a lélek felderítését kell hogy szolgálják a kultúrestek. Ebben az évadban még nagyobb népszerűségnek örvendtek az előadások: ekkor már a becslések szerint hetente 2500-3000 fős közönséggel számolhattak. A névtlenségbe burkolódzó cikkíró a lelkésznel is jelentősebbnek ítélte meg az esteket: szerinte nem csupán megelőzi az erkölcsi hanyatlást, szabadtást kínál a tél gyötrő unalmából, hanem valósággal létszükséglet az ilyesmi, hiszen „ugy [sic!] tudjuk ma ideges magunkat elcsitítani [sic!], ha a kultúresték [sic!] színpadáról narkotikumként humort, jókedvet is lophatunk a lelkünkbe.”⁵¹¹ Úgy tűnik, a dévaványaiak számára a népművelési programok haszna elsősorban nem olyan módon jelentkezett, mint azt a művelődéspolitikai hangadói elképzelték. Ugyan valószínűleg sokat tanultak az elhangzott ismeretterjesztő

⁵⁰⁷ HAJDÚ 1977, 130.

⁵⁰⁸ VIRÁGH 1968, 50.

⁵⁰⁹ NÉPMŰVELÉS 1932, 4.

⁵¹⁰ NYITÓEST 1933, 2.

⁵¹¹ NÉPMŰVELÉS 1933, 4.

előadásokból, megerősödhetnek hitükben és erkölcsükben és közben közösségük egyre jobban összekovácsolódott, de elsődleges adományként mégis azt érezték a helyiek, hogy a programokat – némi túlzással – nyugtatóként és antidepresszívumként alkalmazhatták. A településnek, amely – krónikása szerint – „reménységét eltemette”, bizonyára nagy szüksége lehetett a kultúresték kínálta felhőtlen szórakozásra.

Azonban a községben nem mindenkinek tetszett az efféle mulatozás. 1933 májusában Nagy Béla református elemi iskolai tanító, a Dévaványai Népművelési Bizottság képviselője (a Bizottság vezetője egyébként ikafalvi Farkas Béla volt) kifejtette, hogy igencsak elégedetlen az előadásokkal. Mennyiségi szempontból ugyan nem volt gondja, hiszen csak a belterületen 185 előadást tartottak, a külterületeken pedig 53-at, azonban a község belterületén folyó színházi munkát kimondottan sekélyesnek ítélte. „Városi mókák, aszfalt viccek, betonizú jelenetek, bárói, bankári, vidéki s frakkos szerepek leadása még nem népművelés, de nem is magyar kultúra... nemegyszer ki lehetett volna írni, hogy Csak 16 éven felülieknek!”⁵¹² Véleménye szerint a könnyed bohózatok helyett mindenképpen színvonalas művek kellenek, inkább ritkítva az előadásokat: elég lenne kéthetente közönség elé lépni, valamint hasznos lehet valamilyen téma köré csoportosítani az est programjait, előre jelezve: aznap vidám, irodalmi-oktató vagy vallásos szórakozásra számíthat a tisztelt publikum, így elejét lehetni venni annak, hogy valaki láthatóan-hallhatóan unatkozzék. (Vagyis nyilván volt olyan, aki a népművelő előadást csak a vígjátékok kedvéért szenvedte végig.)

Noha azt Nagy tanító úr sem állította, hogy az előadások mindegyike aszfaltizú lett volna, mégis igen érdekes, hogy Dévaványa, ez a történelmét számon tartó, a családi származást és felekezeti identitását sokra tartó, az uralkodó irányzatokat és szellemet – hagyomány szerint – gyanakodva fogadó, „földimádó” település önként magára öltötte a divatos, a községtől és értékrendjétől meglehetősen idegen szerepeket. Ez a jelmezbe bújás és a derülés a városiak, bárók bankárok stb. csetlésén-botlásán lehetőséget biztosított más perspektíva felvételére, az átalakulásra, időleges felemelkedésre a reménytelen mozdulatlanság közepette; a mulatságos jelenetek révén átélhető volt, hogy a ványai szikes talajról nézve irigylendő figurák is esendők és kikacaghatók.⁵¹³ A játékosok természetesen mindezeket túl már magával a szöveg tanulással vagy éppen a közönség tetszénnyilvánításával és számos egyébbel gazdagodhattak – továbbá nem elhanyagolható szempont az sem, hogy ezek a földmunkás- és iparos színjátékosok a

⁵¹² NAGY 1933a, 4.

⁵¹³ A humorról és nevetésről ld. CHRISTIE 1994, 479-489., LOTHANE 2008, 180-188., SÉRA 1980.

társadalom szempontjából veszélytelen terepen vezethették le esetleges elégedetlenségeiket. (Legfeljebb az ízlésre és erkölcsökre nézve tartották tevékenységüket nemkívánatosnak, mint a fenti vélemény mutatja.)

A kultúrprogramok körüli problémák továbbgyűrűztek a következő évadban: a döntéshelyzetben lévők láthatóan nem jutottak megegyezésre a műsor jellegére vonatkozóan. 1933 decemberében B. J. tollából, Nagy Béla szellemében újabb cikk jelent meg a helyi lapban, melynek szerzője szerint a dévaványai műsoros esteknek a faluról, annak „lelkiségéről”, hangulatáról, az esetleges gondok megoldási módjait bemutatva. B. J. szerint ez igencsak könnyen teljesíthető, hiszen elég Zilahy, Zágón, Zsindely, Móra, Áfra-Nagy, Pongrácz, Féja írásait színre vinni.⁵¹⁴ A bizonyára jó szándékú szerző elképzelésével ellentétben mégsem ment ilyen könnyen az arculatváltás. Két héttel később ismét a református tanító vállalkozott írásra. Felháborodásának adott hangot, ugyanis a Dévaványai Hírlap szerkesztője kritizálta a református Legényegylet műsorát: Papp Jenő szerint a darabok iskolás jellegűek voltak és legalább negyven évvel ezelőttieknek hatottak. Nagy Béla ebben a cikkében úgy vélte, hogy Pappnak inkább a megjelenített morál ellen van kifogása, amit az orvos a leghatározottabban visszautasított, megjegyzéseit továbbra is fenntartva.⁵¹⁵

A lapban kevéssel ezek után egy ismertetés jelent meg K. Pap János A cseperkekalap című színdarabjának Levente Egyesület-beli előadásáról. A cikkíró szerint a népszínmű hiába játszódik falusi környezetben, foglalkozik a vidéki élet eseményeivel, a figurák teljesen torzak, a párbeszédek irreálisak, és egyébként is: ez egy „tipikus múlt századvégi színmű, tele földszagu [sic!] szerelemmel, gátlás nélküli indulatokkal és isteni gondviseléssel”⁵¹⁶ (a századvéggel kapcsolatosan – illetve: azzal kapcsolatosan is – igaza volt a kritikusnak, hiszen a darabot 1891-ben mutatták be.⁵¹⁷) Néhány hét múlva egy újabb írás foglalkozott a kultúrestek programjaival: az ismeretlen szerző a „kultúrszellemet” hiányolta a dévaványai közművelődési egyesületekből, amelyre szerinte a ma emberének kifejezett igénye van, így szükséges a megújítás, a színvonalasabb előadások.⁵¹⁸ Az Iparos Ifjak Önképzőköre vélhetően megszívlelte a színvonal javítására vonatkozó felhívást, méghozzá nem minden hátsó szándék nélkül: az 1934 januárjában megjelent cikk arról számolt be, hogy a Kör újból meg szeretné

⁵¹⁴ MEGJEGYZÉS 1933, 1-2.

⁵¹⁵ NAGY 1933b, 4.

⁵¹⁶ CSEPERKEKALAP 1933, 4.

⁵¹⁷ K. Pap János munkásságáról és magáról A cseperkekalap című darabról lásd VARGA 1992, 233-248.

⁵¹⁸ KULTÚRSZELLEM 1934, 3.

nyerni a kultúrestek számára a „község intelligenciáját”, ennek érdekében – bár bohózatok, vígjátékok is szerepeltek a műsoron – Ady-verseket is előadtak.⁵¹⁹ Nem csupán az iparos ifjak kívánták növelni a helyi értelmiségiek szerepét a kulturális életben, maguk az érintettek is mozgolódtak: ’34 februárjában Vass Albert az úri kaszinó hivatását elemzte, és arra a következtetésre jutott, hogy az eddigi vegetálás helyett ismét át kell venniük a vezető helyet az olvasókörök között és a falu kulturális életében.⁵²⁰ (Egy héttel Vass írásának megjelenése után már a kaszinóbeli tagvacsoráról szóltak a híradások, ahol kiküszöbölték az eddigi ellentéteket, és további együttműködést ígértek.⁵²¹)

Dévaványán tehát „kultúrharc” bontakozott ki a ’30-as évek elején, felvetve mind az irányítás, mind a programok jellegének kérdését (bár természetesen ezek összefüggésben vannak egymással). A községi értelmiségieket tömörítő úri kaszinó ebben az időszakban láthatóan nem volt képes a helyi kulturális élet irányítására,⁵²² míg az iparosok egyesületeinek és a földmunkások, földművesek köreinek tevékenysége virágzott. A kaszinó tulajdonképpen klubként működött, a külvilág számára meglehetősen észrevétlenül, és csak egy-egy társas vacsora vagy bál erejéig adtak hírt magukról. Ugyanakkor a szellemi foglalkozásuk ténylegesen részt vállaltak Dévaványa művelődésében, hiszen rendszeresen tartottak előadást a különböző egyletekben. Azonban tevékenységük révén csak részben vállaltak irányító szerepet, hiszen mindössze felkért előadói minőségben szerepeltek, és az egész „kultúralkamat” többnyire nem ők szervezték, bonyolították le. Előadásaik témája valóban igen széles területet fogott át, egészségügyi kérdésektől kezdve a történelmi témákon keresztül a mezőgazdasági problémákig: tehát ebben a tekintetben teljesen hasonlóan működtek ezek az ismeretterjesztő előadások, mint az ország nagy részének olvasóköreiben. A községen belül sem mutatkoztak jelentős eltérések ebben a tekintetben: az egymástól elkülönülő körök egyáltalán nem preferálták egyik vagy másik előadót, ezt vagy azt a témát.

Sajátságos módon – az egyházi egyesületeket kivéve – a fent tárgyalt nevezetes vitáig igencsak hasonló színdarabokat adtak elő a különböző körökben: tehát ezeket sem ismeretterjesztő előadásaik témája és vezetője, sem színi előadásaik programja nem

⁵¹⁹ IFJAK 1934, 4.

⁵²⁰ VASS 1934, 1-2.

⁵²¹ TAGVACSORA 1934, 3.

⁵²² Ez nem számított különlegességnek (ld. GYÁNI 1995, 188.). Kérdés, hogy a Kaszinó valóban vezető szerepet töltött-e be a község művelődésében...

különítette el őket egymástól. Így a szórakozás módja, a műsoros estek jellege tulajdonképpen minden körben csaknem ugyanolyan volt, annak ellenére, hogy az egyesületek a különböző társadalmi rétegek számára többé-kevésbé átjárhatatlanok maradtak. (Hogy ez a felemás helyzet – a társasági elkülönülés és a kísérteties hasonlóság a szórakozás jellegét tekintve – hasznára vagy kárára volt-e a ványaiaknak, lehetetlen megítélni. Mind az identitáserősítő, mind a frusztráló hatás mellett szólnak jogosnak tűnő érvek.)

A helyi lap tudósításaiból és a néhány fennmaradt meghívókból úgy tűnik, hogy a legtöbb betanult színművény tényleg a „városi humor” terméke, kabaré és humoros kis jelenet volt,⁵²³ bár ezek mellett egy-két népszínművet és a helyi szerzők írását is előadták. Az átlagos falusi olvasóköri műsorához képest valószínűleg kevesebb „falusias”, a paraszti élethez kötődő darab került a csaknem kizárólag mezőgazdaságból élő dévaványaiak elé. Ezt a műsorrendet lakosság többsége egyáltalán nem kifogásolta, sőt – a beszámolókból úgy tűnik – rendkívül nagy népszerűségnek örvendtek az előadások. A korábban már tárgyalt hitéleti reform azonban a műsoros estek programját is átalakította (mellesleg ez az átalakítás igencsak jól illeszkedett a nemzetvédelmi szempontokat erőteljesebben hangoztató kultúrpolitikához). Így tehát egyre több vallásos szellemű, a „szenteknek” is megfelelő darab került színre, és szaporodtak az aszfaltízűnek nem nevezhető jelenetek, népszínművek. A megváltozott műsorrend azonban ismét ellentéteket generált: az újabban a helyi közönség elé került, népiesnek, a nép világához illőnek ítéltetett művek egy részét ódivatúnak és alacsony színvonalúnak ítélte a községi kritika. Ugyanakkor a vezető réteg megnyerésének érdekében is történtek kísérletek: főleg az Ipartestület egyesületei igyekeztek a modern, művelt értelmiségi számára élvezhető produkciókkal készülni, míg az értelmiségieket tömörítő Kaszinó – a tagok elhatározásaival ellentétben – nem volt képes átvenni a vezető szerepet a színházi alkalmak szervezésében és kivitelezésében (viszont az „intelligencia” szívesen játszott az Ipartestület színdarabjaiban).⁵²⁴ Az ominózus vitát követően a helyi lap nem szentelt akkora teret a kultúrprogramoknak, így ezután jóval kevesebb információk van arra nézve, hogy melyik körben mit adtak elő. Mindenesetre a település színházi estjeinek jellege valamelyest megváltozott, jobban idomult az erkölcsök és a népiség védelmét hiányoló írások követelményeihez. Nem lehet tudni,

⁵²³ Például az iparosok 1932. december 10-i műsoros estjén László Aladár: *Aszfaltbetyár*; László Aladár: *Éjjel a patikában*; Szöke Szakáll: *Kelemen Palika c. kabaréja* és Toselli: *Hűtlen lettél jaj, nagyon c.* vonósnyesét adták elő. BIHGy LT 22. d. 8. Nyomdatermékek.

⁵²⁴ BIHGy A-2001.147.1 id. Vad Imre: Dévaványa kisgyerekkoromban. Kézirat. Dévaványa, s. a. 6.

hogy a néhány évvel azelőtt kedvelt darabok révén nyert élményeket nélkülözte-e a helyi közönség, vagy egyre nőtt az igénye a színház iránt – de tény, hogy 1936 februárjában már a község kínálta színházi előadások sem bizonyultak elégségesnek, és egy utazó társulat hat héten keresztül szórakoztatta a helyi közönséget.

Az előadások körüli vitát tekintve nem kerülhetjük meg a „magas kultúra” és a tömegek kultúrájának kérdéskörét, hiszen két eltérő kultúrafelfogás csapott össze a lap hasábjain. Ki képviselte ebben a vitában az elit kultúrát és ki a tömegkultúrát; kié a népi, és kié a polgári kultúra; illetve: beszélhetünk-e egyáltalán ezekről a kategóriákról a nagyközség esetében? Az elit- és a tömegkultúra közötti különbségtétel egyik módja: mennyire számít értékesnek az adott kultúrjelenség.⁵²⁵ Azonban korántsem egyértelmű, hogy a két pártra szakadó előadások tekintetében melyik preferált stílus számított értékesnek, vagy legalábbis értékesebbnek: a nagyközség által kedvelt kabaréjelenetek vagy a „felülről javasolt” népszínművek (noha kétségtelen, hogy az erkölcs szempontjából mindenképpen az utóbbi kategória számított annak). Amennyiben a népi és a polgári felosztást alkalmazzuk,⁵²⁶ akkor sem lenne egyszerű a feladat: az az érdekes helyzet áll elő, hogy Dévaványa földműves népe sokkal szívesebben fogadta a városias, kispolgári humor megnyilatkozásait, mint a hangsúlyozottan népies – bár korántsem eredeti népi értékeket felvonultató –, „földszagú” darabokat, amelyeket viszont a hatalmi helyzetben lévők láttak volna szívesebben a pódiumokon. A település műkedvelő előadásain szereplők, illetve a befogadók kétségtelenül eljutottak a választható identitás, választható kultúridentitás fázisáig:⁵²⁷ tehát ilyen értelemben az öröklött, hagyományozódott népi kultúra produktumai helyett – vagy azok mellett – a polgári kultúrtermékeket részesítették előnyben. (Talán téved Hofer, mikor azt állítja, hogy „az átalakuló parasztság kulturális mintaképeit messzemenően a fölötté levő társadalom feudális szektorában kereste, s az egykori köznemesi kultúra bizonyos elemeit sajátította el,”⁵²⁸ vagy csupán a 20. századra nem volt érvényes ez a megállapítás.) A választással azonban a nagyközség, a nép kiműveléséért felelős vezetők nem értettek egyet, sőt mindenáron el akarták távolítani a ványaiakat ezektől a művektől és ettől a kultúrfelfogástól (bár ezzel a törekvéssel a község „intelligenciáján” belül sem volt teljes az egyetértés). Ők egy

⁵²⁵ GANS 2003, 114-149.

⁵²⁶ POVEDÁK 2004, 84-88.

⁵²⁷ Ld. GRÁFIK 2005, 562-574.

⁵²⁸ HOFER 1994, 179.

másfajta, de tulajdonképpen szintén választáson alapuló, bár külsőségeiben a népiességre emlékeztető stílust éreztek kívánatosnak.

A kultúrprogramokkal kapcsolatban nem csupán a bemutatandó darabok okoztak feszültséget. A helyi lapban azt is felvetette az ismeretlen szerző, hogy bár sokan járnak a kulturális eseményekre, még csak ványai népesség töredéke mozdul ki otthonról valamilyen szervezett közösségi program kedvéért. Az 1934 áprilisában megjelent, Vasárnap Dévaványán című cikk sorra veszi az április nyolcadika vasárnapján a községben fellelhető szórakozási lehetőségeket: szerinte a Bethlen Gábor Szövetség tízéves fennállását ünneplő alkalmon kb. 400-an, a Munkáskör kultúrestjén 600-an, a Hitelszövetség közgyűlésén 20-an, a Sportegylet edzőmérkőzésén 100-an, a három mozielőadáson összesen 450-en, a frontharcosok közgyűlésén 300-an voltak, a két legnagyobb felekezet istentiszteletein pedig 1500-an vettek részt. Így tehát mindössze 3370-en választottak maguknak vasárnapi kultúrprogramot, ha feltételezzük, hogy egy fő csak egyetlen helyen fordult meg, vagyis legjobb – és a valóságot nyilván nem fedő – esetben is több mint hatezer felnőtt maradt távol az eseményektől. Az írás névtelen szerzője úgy vélte, ezen mindenképpen változtatni kell: „Itt a legfőbb ideje, hogy a felvilágosítás fénycsóvjával bevilágosítsunk az elmaradt hatezer ember életébe, mert mindaddig, amíg a mai állapotban élnek, nem számítanak a magyar kultúrközösségben [sic!]. Fel kellene emelni a szellemi életnek arra a nívójára, ahol szebbé, jobbá és boldogabbá tehetik életüket.”⁵²⁹

Az elemző szerint tehát a közösség teljes jogú tagja csakis az lehet, aki a társadalmi, művelődési eseményeken részt vesz, vagyis egyrészt kifejezi elhatárolódását az individualizációtól és vágyát a közösségbe tartozás iránt, másrészt elfogadja és értékeli a helyi társadalom szervezetei által kínált kulturálódási lehetőségeket – utóbbi révén ismét visszakanyarodunk a magas és népi kultúra kérdéséig, immár a barbár tömeg és a helyi társadalom értékeit felvállaló polgár ellentétét jelenti. (Úgy tűnik, a cikkíró a felvilágosodás korában hódító kultúrfelfogást tette magáévá: nevezetesen a kultúra, a művelődés számított olyan jelenségnek, amely a polgári társadalmakat a barbár népektől, de legalábbis a társadalmi elittől megkülönbözteti.⁵³⁰) Ezt figyelembe véve ismét előkerül a népi kultúra kérdése. A cikk álláspontja alapján mindenki, aki részt vett az olvasóköri, egyesületek, egyházak programjain, a polgárosult elemekhez sorolható,

⁵²⁹ VASÁRNAP 1934, 1.

⁵³⁰ Ld. MÁRKUS 1992, 9-41.

míg az ezekről távol maradók az „elit” alapján semmire sem becsült népi kultúra művelőinek és befogadóinak számítottak.

Természetesen nincsenek pontos adataink arra nézve, hogy milyen csoportok nem vettek részt a „hivatalos” vasárnapi szórakozásokon, bár bizonyos fogódzóink lehetnek. A dévaványai terekről szólva említettük, hogy a többség által lenézett Bogya-telepi lakosság a nagy távolság miatt nem szívesen vállalkozott a vasárnapi gyaloglásra és – ugyanezen okok miatt – többnyire a körök, egyletek egyéb tevékenységéből is kimaradtak, ugyanakkor az ott élők a telepi közösséget igencsak jól működőnek festették le, ahol az összetartozás megélése és a közös szórakozás remekül megvalósult, bár kétségtől nem a kultúrházban, nem a helyi vezetőség által irányítottan és nem a művelődés szándékával jöttek össze. Az ároksági beszélgetéseken, a „tanyázásokon” kívül gyakran emlegették a cuháret (alias rongyos bál, batyus bál) is, mint számukra elérhető lehetőségeket. A telepiekhez hasonlóan nyilván a belterületen élőkhez viszonyítva kevésbé intenzíven vették ki a részüket a pusztákon, a Dévaványához tartozó tanyákon lakók (bár a tanyai istentiszteleteken való részvételt talán a kíváncsiság tevékenységekhez illeszthetjük). A tanyai színházi élmények egy-egy maskarás estét jelentettek: a közös munka szüneteiben néhány legény kecskének, cigánynak, halottnak, katolikus papnak (!) öltözött. A „népi kultúra” ilyen megnyilvánulásait viszont a cikk szerint a legkevésbé sem tartotta elégségesnek a dévaványai társadalom felső rétege, sőt missziós lelkiállattal igyekezett az eltévelyedettek felvilágosítására. (Kérdéses, hogy mennyiben kultúrpolitikai, ízlésbeli és mennyiben erkölcsi feladat volt ez a felvilágosítási törekvés. A második világháború után lejegyzett pletyka szerint a határ északnyugati részén élő gazdagabb tanyaiak, a később kulákkokként számon tartottak állítólag meztelen bálokat is rendeztek,⁵³¹ ami meglehetősen valószínűtlen, viszont általánosan elterjedt toposz volt országszerte, bár változó „ellenségképpel”). A cikk alapján viszont kizárhatjuk a kulturális közösségből kivetettnek számítókat közül a vallásos („szent”) vagy vallási hagyományaihoz ragaszkodó reformátusokat és katolikusokat, akik bizonyára kötelességüknek érezték a vasárnapi prédikáció meghallgatását (azonban a maguk istentiszteletén megjelenő kisegyházak tagjait – a cikk alapján – tulajdonképpen nem sorolhatjuk a kíváncsiságos társadalmi eseményeken részt vevők közé). Annyi mindenesetre elmondható, hogy a település korántsem volt

⁵³¹ BIHGy A-99.46.1 Bereczki Imre: Vázlatok a szocialista gazdálkodóinak [sic!] társas életéhez Dévaványa környékén. Kézirat. Dévaványa: s. a. 7.

egységes a kultúrafelfogások tekintetében, és bár a községben jelentősnek mondható egyesületi, olvasóköri aktivitás volt, ez mégsem érintette a lakosság egészét.

Bár ez a helyi lapban megjelenő kis írás előhozta a kultúra és művelődés meghatározásának kérdését, talán ennél is lényegesebb az individualitás és közösség ellentétének problémája, hiszen a felsorolt vasárnapi események között olyanok is vannak, amelyek nem sorolhatók a művelődés (vagy éppen testkultúra) elemei közé. Így a Hitelszövetség közgyűléséről feltételezhetjük, hogy ott kizárólag gazdasági ügyekről volt szó; a prédikációkat és miséket pedig nem elsősorban a műveltség forrásaiként,⁵³² hanem a hitélet táplálójaként, illetve sajátos rituális cselekvéseként tartjuk számon. (Vagyis a kultúrát meglehetősen tágan értelmezték, bizonyos életmód-elemeket is a művelődési lehetőségek közé soroltak.) Mivel az említett cikk ezeket a rendezvényeket is kultúrprogramokként emlegette, úgy tűnik, hogy a szerző számára tulajdonképpen bármilyen egyesületi összejövetel vagy a többségi társadalom (értsd: nem a szektások és hasonlók) számára elfogadható nyilvános rendezvény a művelt – vagy: civilizált – emberek közösségébe való belépést jelentette, míg az esetleges otthoni vagy szűkebb környezethez kapcsolódó szellemi töltökezés lehetősége fel sem merült benne. A község kulturális életében való részvételhez tehát elegendő volt megjelenni bármely ilyen rendezvényen, lényegtelen, hogy az kapcsolódott-e a művelődéshez. Aki kimaradt ezekből az alkalmakból, az – a szerző szerint – menthetetlenül kimaradt az összmagyar kultúrából, sőt a boldogabb és teljesebb élet lehetőségét is elveszítette. Így hát nem részesülhetett a gyógyító alkalmakként számon tartott kollektív kacagásokban vagy éppen az egyház közösségében biztosított lelki megtisztulás lehetőségében sem.

Mint látható, nem csupán a műsoros estek színvonala, de – a virágzó egyesületi élet ellenében, azzal párhuzamosan – a polgárok jelentős részének passzivitása, közösségből való kimaradása is gondot jelentett. 1936 januárjában sokkal többről: általános passzivitásról, a mindenbe beletörődésről, életuntságról beszélt a falu orvosa (immár teljes nevét vállalva, ha csakugyan ő volt a fejezet elején idézett vers szerzője). Papp Jenő a *Mit akarunk?* című cikkében meglehetősen kemény szavakkal ostromozta a dévaványai lelkeket, akik mindent csak megszokásból tesznek az iskolába járástól a házasságkötésig, és teljességgel hiányzik belőlük a kezdeményezőkézség. A doktor szerint tenni akarásról szó sincs, a felmerülő nehézségekre tehetetlen legyintés a válasz,

⁵³² Bár a vallásosság meglehetősen fontos tényező a kulturális attitűdben: újabb kutatások éppen arra hívják fel a figyelmet, hogy a vallásukat gyakorlók intenzívebb „kultúrfogyasztók”. GERESEN 2009, 73-96; NÉMETH 2009, 312-319.

itt minden mindegy, a kiút- és megoldáskeresést minden próbálkozás nélkül visszautasítják. „Úgy kong a kaszinóélet, az üres ellenzékieskedés, a pletyka, a kárörvendés, mint temetéskor a lélekharang. Vagy csakugyan temetni akarunk?” – szölt a költői kérdés.⁵³³ Dr. Papp így tehát – bármennyire is a közművelődési egyesületek pártfogójaként mutatkozott néhány évvel ezelőtt, bármekkora szenvedéllyel vetette bele magát a kultúresték programjának kritikájába Nagy Béla ellenében – 1936 elején elérkezett arra a pontra, hogy a felemelkedés lehetőségének tekintett egyesületeket egy sorba helyezte az ostoba pletykázkodással, a rosszindulatú fecsegésekkel, a semmitmondó és gyerekes dacoskodással a hatalom ellen. Az olvasókörök tevékenysége tehát tulajdonképpen ugyanolyan üres szócséplés, mint a gonosz nyelvek munkája vagy a kormányellenesek hőbörgése: nem tesz javaslatot és nem változtat semmin, legfeljebb ventillálási lehetőséget kínál, ami hosszú távon semmiképpen nem jelenthet megnyugtató megoldást.

A ványai polgárok depresszív megnyilvánulásai, kilátástalan jövőképe valamelyest emlékeztetnek a kaszáskeresztes vezér soraira: „Kínzott, gyehehnás lelkemből Gyászrózsák sarjadnak”; „Nem vágyom a sirt [sic!], de az élet nem maraszt már engem itten” stb.⁵³⁴ A keresztút kínjainak Böszörmény verseiben és retorikájában fontos szerepe volt, pártja szervezésében ugyanis ezek jó eszközt jelentettek a kiábrándult tömegekkel való együttérzés kinyilvánítására, a csüggedtség kifejezésére. A megértettség illúziójába kapaszkodóknak pedig valóban úgy tűnhetett, hogy a vezér által javasolt megoldás lehet az egyetlen helyes út a sérelmek orvoslására és fájdalomak enyhítésére.

7.3. Reménytelenség?

Természetesen vizsgálhattunk volna más jelenségeket is a társadalmi reményt és reménytelenséget megjelenítő változóként,⁵³⁵ és kétségtelen, hogy az agenciát igencsak

⁵³³ PAPP 1936, I.

⁵³⁴ ÚRNAK 1926, 5.; FEHÉR 1914, 16.

⁵³⁵ Ennek legjobb módja bizonyára a szövegek elemzése lenne, azonban sajnos nem sok önvalomás vagy közszegleírás maradt fenn a korabeli Dévaványa lakosainak tollából. De vizsgálhatnánk például az alkoholfogyasztást, amely ígéretes terület lehetne egy közösség lelkiállapotának feltárása szempontjából, azonban Dévaványával kapcsolatban ebben az időben igen kevés adat áll rendelkezésünkre. Bizonyos nyomok arra utalnak, hogy ez nem lenne haszontalan: 1931-ben az alkoholfogyasztás fejénként 12 liter volt (SZEGÉNYEK 1932, 6.), ami meglehetősen magas érték, azonban közelebbi adatok nem ismertek. Tény, hogy 1932-ben a helyi lapban megjelent cikkében a katolikus plébános kijelentette, hogy nagy segítséget jelentene, ha a ványaiak lejjebb adnák az igényeket, és mérséklődne a luxuscikk-, elsősorban az alkoholfogyasztás, ami bár jó ideig felüdülést ad, mégsem jelent megoldást, sőt fokozza a gondokat.

nehezen lehet mérni, főleg egy közösség életében. A demográfiai adatokból és az olvasókörök működéséből mindenesetre bizonyos következtetéseket levonhatunk erre vonatkozóan.

Az első világháború igencsak jelentős áldozatokat szedett a községben, és ez nem csupán a hősi halottak számában tükröződik, bár az elesettek nagy száma már önmagában igen rossz hatással lehetett a település hangulatára, mentális állapotára. A helyi közvélekedés szerint a háború utáni fellazult légkörben, „megfordult világban” számos olyan házasság kötöttet, amely nem valósulhatott volna meg korábban (a felek átléptek bizonyos vallási és gazdasági korlátokat) – ezek aztán a békés időszak stabilizálódásával felülvizsgáltattak, és válás vagy – a vegyesházasságokban – áttérés oldotta meg a gondokat. Nem tudjuk, valóban ez állt-e a felbomló házasságok és a vegyesházasságok vallási egyenmősítése mögött: tény, hogy a háború után házasodottak körében igencsak megemelkedett a válások és az áttérések száma a '20-as évek végétől. A '30-as évek elején tehát meglehetősen drasztikus megoldásokkal szüntették meg a házassági problémákat: így egyfelől bizonyos cselekvési szándék és képesség, másfelől labilitás és bizonytalanság figyelhető meg a házastársi kapcsolatokban. A születésszámokat vizsgálva korántsem elkeserítő és reménytelenséget tükröző a kép, mint bizonyos baranyai falvakban (ahol a rendkívül rossz termékenységi mutatókról számos elemzés született a korszakban), azonban kétségtelen, hogy a születéskorlátozás éppen a '30-as évektől kezdett látványosabb formát ölteni. Szintén a megoldások kereséséről, de korlátozott cselekvési lehetőségekről beszél a migrációs adatsor, a nagyarányú elvándorlás. Az öngyilkosságok meglehetősen magas – a '20-as évek végétől kiugró – száma újra a kiútkeresés kudarcára és beszűkült lehetőségekre utal.

Az egyesületek, olvasókörök esetében bizonyos kétarcúság mutatkozik. Egyrészt virágzó egyesületi élet bontakozik ki előttünk, rendszeres és igen gyakori programokkal, melyekben a tagság jó része szerepet vállalt. Az itt bemutatott működvelő előadások nagy népszerűségnek örvendtek, jelentős látogatottsággal rendelkeztek. Az egyesületi életben, a színházszervezésben nem a település elitje, hanem a földmunkások, kisbirtokosok és iparosok körei voltak a legaktívabbak, vagyis a kaszáskeresztes – vagy más szélsőséges – agitáció által leginkább veszélyeztetett csoportok. A közművelődési egyesületbeli tevékenységüket tekintve úgy tűnik, ezek a rétegek egyáltalán nem voltak híján az kezdeményzőképességnek. Nyilván számos

„Tudom én azt nagyon, hogy jó néha a borgőzben néhány percig gondtalan kiskirálynak lenni” – állította. (OROSZ 1932, 1.)

probléma akadt a településen – másképp talán nem igényelték volna olyan erősen a kacagást és az önfeledtséget –, viszont ezek egy részére megfelelő feldolgozási módot találtak a színjátszásban, a kabarétréfák hallgatásában.

Másrészt viszont a '30-as évek első felében a község közművelődéséért felelősök a nevetetésre, búfelejtésre szánt műsorok helyett erkölcsösebb, színvonalasabb és a paraszti életmódhoz közelebb álló darabokat szerettek volna látni, és a kibontakozó ellentétek révén szükségült a közönség többségének elvárásai és igényei ellenére módosult a műsorstruktúra. A korábbi nevetetés már nem folytatódhatott teljes szabadságában, a szórakozni és felejtetni vágyó előadás-látogatóknak meg kellett elégedniük a kevésbé intenzív hatású darabokkal, és választott kultúridentitásuk is egy másikat, a hatalom által kedvezőnek és hozzájuk illőbbnek ítéltet kaptak, legalábbis azt igyekeztek átadni számukra. A kétségtelenül jó szándékú ízlésformálás a helyi társadalom „biztonsági szelepeinek” egy részének kiiktatásával járt.

Nem csupán az előadások programjának változtatási terve jelentett gondot az egyesületek működésében. Mint láttuk, az olvasókörökön belül is voltak összetűzések (az egyik összecsapásban éppen a kaszáskeresztes alvezér és társasága maradt alul), tehát azokat sem tekinthetjük a béke és az összetartás szigeteinek a '30-as évek közepén. Ezen kívül még mindig jelentős volt a körökön kívül maradtak száma: és ezt a kifejezést átvitt értelemben is használhatjuk, hiszen a település egyetlen sajtótermékében megjelentek szerint a hivatalos kultúrprogramokról való távol maradás egyet jelentett a közösségből való kirekesztettséggel. Akár valódi szórakozást jelentett a még élő népi kultúra ezek az emberek számára, akár szó sem lehetett élő hagyományról, és tényleg csak a „minden mindegy” tartotta őket távol a községi alkalmaktól – a dévaványaiak számára a kultúra legalább annyira jelenthetett énerősítést és feszültségelvezetést, mint újabb frusztrációs lehetőséget.

8. ÖSSZEGLÉS

Azt kerestük, hogy miért éppen Dévaványa volt a kaszákkeresztes mozgalom egyik támaszpontja. A társadalom soktényezős vizsgálata alapján ezt a kérdést ugyan talán nem lehet teljes bizonyossággal megválaszolni, de annyi egyértelmű, hogy ez a település igen sok tekintetben frusztrációk martaléka volt ebben az időszakban.

Először is Dévaványa terei a Horthy-korszakot megelőzően számos alkalommal változtak, mind közigazgatási, mind természetföldrajzi értelemben. Bár a megyehatár már évtizedek óta állandónak számított, ez ebben az időszakban a legkevésbé szolgált a helyiek megelégedésére, és sokkal szívesebben tartoztak volna Békés vármegyéhez, azonban erre nem volt lehetőségük. A Nagyatádi-féle földreform tovább módosította a nagyközség külső és belső képét, határait: a terület egy részét két – jobb érdekérvényesítő képességgel rendelkező – szomszédos település kapta meg; a pusztacsegi külterületi rész benépesült; a dévaványai földigénylések kielégítésére a belső rész a külső rovására megnövekedett. Az újonnan a belterülethez csatolt és lakottá vált rész, a Bogya-telep a település mentális térképében is jelentős változásokat hozott: erőteljes affektuális járulékot nyert a telep és az ott lakók. A földreform révén tehát bizonyos ellentétek keletkeztek a település lakói között (ugyanakkor látszólag reflektálatlanul maradtak az összterületet érintő változások).

Dévaványa önképéhez szorosan hozzátartozott a nemesi múlt, és ehhez is frusztráció kapcsolódott. Az egykori vitézség, a törökellenes harcok hagyományai élénken éltek a helyiek képzetében; a kiváltságokat számon tartották, sőt rendkívüli hatalmat tulajdonítottak az ösöknök. Mindez annak ellenére történt így, hogy a település nemeseinek többsége nem rendelkezett birtokkal, sőt egy részük már a 19. században olyan mesterséggel kereste a kenyerét, amit a legkevésbé sem tartott előkelőnek a magyar közvélekedés. A két világháború között a nemesi múlttal kapcsolatosan kétféle konfliktushelyzet adódott: egyrészt, hogy a hajdani nemesek utódainak életkörülményei és lehetőségei gyökeres ellentétben álltak a fennen hangoztatott vitézi múlttal – vagy annak képzetével – és kiváltságokkal (vagyis egyfajta belső konfliktus); másrészt, hogy ezek az emberek – az őslakossággal azonosítván magukat, szinte a nemlétező birtokaikként kezelve Dévaványát – még mindig komolyan számon tartották, hogy ki nem rendelkezik kiváltsággal felmenőikkel, azaz ki tekinthető idegennek.

A kálvinista hagyomány legalább annyira fontosnak számított, mint a nemesi identitás emlékei – ez szintén frusztrációs forrás volt. Református vallásúnak lenni – ez

tulajdonképpen azt jelezte: őslakos, ványai az illető, és nem a hatalom által betelepített vagy a jobb megélhetés reményében a településre költözött „matyó”, noha természetesen nem minden református család élt helyben évszázadok óta. A rendkívül hangsúlyos községi kálvinista önkép ellenére a katolikusok aránya meghaladta a környező településeken tapasztalhatót. A két nagy vallás képviselői éles ellentétben álltak egymással, bár ez a harc mérséklődni látszott a Horthy-korszakra, még mindig békétlenség uralkodott, noha ez kevésbé számított szabadon kinyilváníthatónak, mint korábban. A vegyesházasságok száma ugyan azt mutatja, hogy a vallási endogámia inkább csak kívánt, mint gyakorolt normaként szerepelt, azonban a vegyesházasságokon belüli nagyarányú reverzálisadás és az egyik fél – gyakran évekkel a házasságkötést követő – áttérése a másik vallására, tehát a pár „egyneműsödése” arra utal, hogy a vallás mégis fontos szerepet játszott, legalább a mikrokörnyezet szintjén. A református egyházközségben éppen erre az időszakra tehető egy megújulási kísérlet, amelyet az 1929-ben megválasztott lelkész, illetve a vele szimpatizáló „szent” körök szerveztek. Erősíteni kívánták a kálvinista identitást, rendkívül nagy hangsúlyt helyezve a belmisszióra, a kegyesség és közösség megélésére – ezt azonban korántsem minden egyháztag nézte jó szemmel (noha tulajdonképpen Dévaványa sajátos belmissziói központként működött a korszakban). A településen ugyan léteztek kisegyházak, „szekták”, melyek rendkívül intenzív hitéletet éltek, azonban a többségi társadalom lenézte, idegennek és furcsának tartotta az efféle vallásosságot. A zsidósággal kapcsolatban nem beszélhetünk vallási indíttatású ellenségeskedésről, és semmiféle „zsidó térhódításról” sem, hiszen az izraeliták száma egyre fogyott, a hitközség lélekszáma meg sem közelítette a 19. század virágzó hitközségének méreteit.

A nemesi, kálvinista hagyományokhoz szorosan kapcsolódott a település ellenzéki mentalitása, ami ismét frusztrációs tényező volt. A hatalommal – bármiféle hatalommal és felsőbbiséggel – való szembenállást büszkén vallották sajátjuknak a ványaiak, számos történelmi példát sorakoztatva fel ennek igazolására. A nagyközség kiemelkedő, rítuselemeket tartalmazó ünnepe természetesen a függetlenség és szabadság kivívására irányuló forradalom évfordulója, március 15-e volt, amikor bőség költözött a községbe, amikor egyetlen napra határátlépések történhettek, látszólag megszűntek az ellentétek a község lakói között, megélhető volt a település egysége. Március 15-e emellett azt is jelentette, hogy „mindent szabad”, azonban ez a szabadság igencsak korlátok közé szorítottat ebben a korszakban, ami egyúttal a feszültségek levezetésének, autoritás elleni megnyilatkozásuknak korlátozásával járt. Azonban a szabadságharc

emblemikus figurájának, Kossuthnak személyéhez nem csupán pozitív tartalmak kapcsolódtak – mint várnánk –: elhagyó apaként szerepelt a község megítélésében, aki cserbenhagyta az övéit. Ennek ellenére a dualizmus korában Dévaványa – a magyarlakta vidékek nagy részéhez hasonlóan – a függetlenségi pártra szavazott. Így hát a kormánypárti színekben feltűnő, máskülönben a község értékrendjének megfelelő idősebb Horthy István alkalmatlan apának nyilvánított – a történeteknek mégis valamiféle elszalasztott lehetőség-jelleget adott az elkergetett képviselőjelölt fiának, Horthy Miklósnak kormányzósága a kollektív emlékezetben (amellett, hogy számos mulatságos jelenet élt a jelölt elutasításáról). A '30-as években az ellenzéki érzelmeket, a függetlenségi és önérvényesítési vágyakat ügyesen használta fel Böszörmény, az ideálisnak tűnő apa, aki végül mégsem állt ki hívei mellett és nem vállalkozott a népet megmentő hős szerepére.

A községet gazdasági ellentétek is nyomasztották. 1935-ben Dévaványa földjének szokatlanul nagy részét birtokolták a 100 holdon felüli földtulajdonosok, és – ezzel összefüggésben – 1000 holdon felüli birtokból hat is akadt a határban, míg a legtöbb helybeli – és ebben nem különböztek az országos és a környező vármegyék átlagától – 1 és 5 hold közötti törpebirtokkal rendelkezett. Ez az állapot azonban még mindig sokkal kedvezőbb, mint a korábbiak: a nagyközség földterületének több mint egynegyedét érintő földreform sokat javított a helyzeten (bár természetesen ezek a változások egyáltalán nem jelentettek kielégítő megoldást). A birtokstruktúra aránytalansága azért volt különösen hangsúlyos, mert a lakosság több mint háromnegyede még mindig a mezőgazdaságból élt. A községben hagyományosan alacsony volt az önálló mezőgazdasági keresők, és – ezzel párhuzamosan – magas a mezőgazdasági munkások, cselédek száma, de 1930-ra legalább a környező vármegyék értékeit sikerült megközelíteni. A település nagy állattartó hagyományokkal rendelkezett, ám a lehetőségek szűkülése miatt egyre fontosabbá vált a földművelés, az egyoldalú szemtermelés. A helyiek többségének nem sok esélye volt a meggazdagodásra, az a teljes nincstelenségből indulva szinte csak az izraelitáknak sikerülhetett, akik e tekintetben a ványaiak vágyait, törekvéseit testesítették meg. A közvélekedés szerint az újabb, a 19. század vége felé birtokot szerzett földesurak alkalmazásában állni sokkal nehezebb feladat volt, mint a haszonszerzéssel kevesebbet törődő elődeiké, azonban a legnagyobb keservet a sokkal szigorúbb parasztgazdák szolgálata jelentette. A ványai földtulajdonosok görcsösen kapaszkodtak a földbe, mint az egyetlen számukra elképzelhető, legalább látszólagos biztonságot jelentő megélhetési lehetőségbe.

A demográfiai adatok szintén problémák jelenlétére utalnak. A település igencsak megérezte az első világháború pusztítását (ez mind az elesettek számában, mind a kieső születésekben érződött). A helyiek a háborút követő gyökeresen megváltozott világnak tulajdonították az elietett, korábban meg nem valósítható házasságokat, amelyek a konszolidálódással válságba kerültek – és a békekötés után kötött házasságok közül valóban sok végződött válással, vegyesházasságok esetén pedig jellemző volt az egyik fél áttérése is a '20-as évek végétől kezdődően. Az öngyilkosságok szintén a '20-as évek végétől emelkedett látványosan; a magas szuiciditási arány mellett egyéb jellemzők (pl. a *violens* elkövetési módok) szintén arra utalnak, hogy a dévaványai magatartásmintákba jól illeszkedett az öngyilkosság. A születési ráta ugyan magasabb volt az átlagosnál, mint ahogy a halálozási ráta is, azonban a népesedési tendenciák az országos értékekhez hasonlóan alakultak, mégis: ebben az időszakban különösen felgyorsultak – a modern társadalmakéhoz közeledtek – a termékenységi mutatók változásai. A népességfölösleget a jelentős migráció vezette le, amely egyrészt bizonyos megoldási módot nyújtott a nagyközség gondjaira, másrészt éppen azt jelezte, hogy a település nem képes megfelelően gondoskodni lakosairól.

Dévaványán nagy népszerűségnek örvendtek az olvasóköri, közművelődési egyesületek, melyet az egyesületek viszonylag nagy száma és az igen látogatott kultúrestek sokasága jelzett. Az olvasóköriekkel kapcsolatban azonban szintén több konfliktus, frusztrációs tényező adódott: a foglalkozási-vagyoni elkülönülés határozottan és folyamatosan jelen volt, és ennek különös hangsúlyt adott, hogy a közművelődési estek jellegükben egyáltalán nem különültek el egymástól. A hagyományaira oly' büszke földműves közösség közönségként leginkább a „városi humort”, a kabarétréfákat értékelte, és nem a népies képződményeket. A '30-as évek elején éppen a műsorrenddel kapcsolatosan bontakozott ki egy újabb községi konfliktus: a református lelkész vezetésével működő Közművelődési Bizottság nívósabb, a paraszti valósághoz közelebb lévő, erkölcsi és vallási szempontból is nevelő hatású színdarabok előadását szorgalmazta. A „kultúrharc” a népies vonalat képviselő kultúra előretörésével végződött, amely ha színvonalasabbnak is tartott, mint a másik, de mégis ellenkezett a nép választásával, ráadásul megfosztotta a közönséget egy „biztonsági szeleptől”. További problémát jelentett, hogy a nagy látogatottság ellenére mégis sokan maradtak távol a kultúrprogramokról, amely a község hangadóinak szemében azt jelentette, hogy nem is tartoznak a közösséghez.

Dévaványa nagyobb ellentéteit, gondjait számba véve tehát megállapítható, hogy a nagyközség bővelkedett ezekben:⁵³⁶ úgy tűnik, a nagyközségre a „stabil instabilitás”⁵³⁷ a legjellemzőbb a '30-as évek elején. Bizonyos nehézségek valóban a rossz gazdasági és demográfiai mutatókból adódtak, azonban ezek mellett egyéb konfliktusok is tetten érhetők, bár a gazdaság és népesedés gondjainak egy része éppenséggel mérséklődött a közelmúltban (de még mindig nem jelentett végleges megoldást, a kis lépések talán még erőteljesebbé tette a viszonyok radikális megváltoztatásának vágyát; ráadásul a világviszonyok bizonyára kedvezőtlenül hatott ezekre a jellemzőkre). A település intenzíven őrizte hagyományait: dicsőséges múltját, lakosai kiváltságait, ugyanakkor folyamatosan szembesülnie kellett mindezek eltűnésével. Így a jelentől annyira különböző múlt szeleteinek összerendezgetése az identitáserősítő funkciók mellett erős és folyamatos frusztrációs tényezőt jelentett.⁵³⁸

Mindemellett ebben az időszakban – például a község tereinek változása révén – további konfliktusforrások adódtak, amelyek tovább növelték az instabilitás-érzést. Bár a '20-as évek végétől, leginkább az ekkor megválasztott református lelkész tevékenységéhez köthetően megújulási kísérletek is történtek a település egészét tekintve, ezek nem minden tekintetben jártak eredménnyel. A belmissziós törekvések bizonyára sokaknak biztosítottak lelki támaszt, adtak új életcélt, és erősítették a vallásos közösség összetartozását, de egyrészt a település – és a kálvinista egyházközség – nagy részének hagyományos egyházképebe nem fért bele ez a kegyességi irányzat, tehát ezáltal ismét összeütközési felület keletkezett; másrészt a református öntudat felélesztését célzó kíváncsiság révén újabb, az ediginél „kifinomultabb” formákat öltött a hagyományos vallási ellenségeskedés. A községi kultúra megújítása szintén konfliktusforrásként szolgált, ráadásul valami olyat vett el a ványaiaktól, ami segítséget nyújthatott volna a gondok feldolgozásában, vagy legalább némi felszabadulást hozhatott volna. Az indulatok kiélésének lehetőségei egyébként is csökkentek a korábbiakhoz képest (ld. a katolikus-református ellentét „szalonképesebbé” alakítása; a március tizenötödikék ünnepi rítusának módosulása).

⁵³⁶ És a perbe fogott kaszáskeresztesek részvétele is megállapítható, vagy legalábbis sejtethető a konfliktusokban. Néha közvetlen adatunk van erre (mint például a kaszáskeresztesek már említett eredménytelen pozícióharcra az olvasóköri körben), de legtöbbször csak valószínűsíthetjük (pl. abból, hogy volt közöttük kismenesi származású, az új telepen élő vagy a családja révén a „szektákhoz” tartozó letartóztatott is).

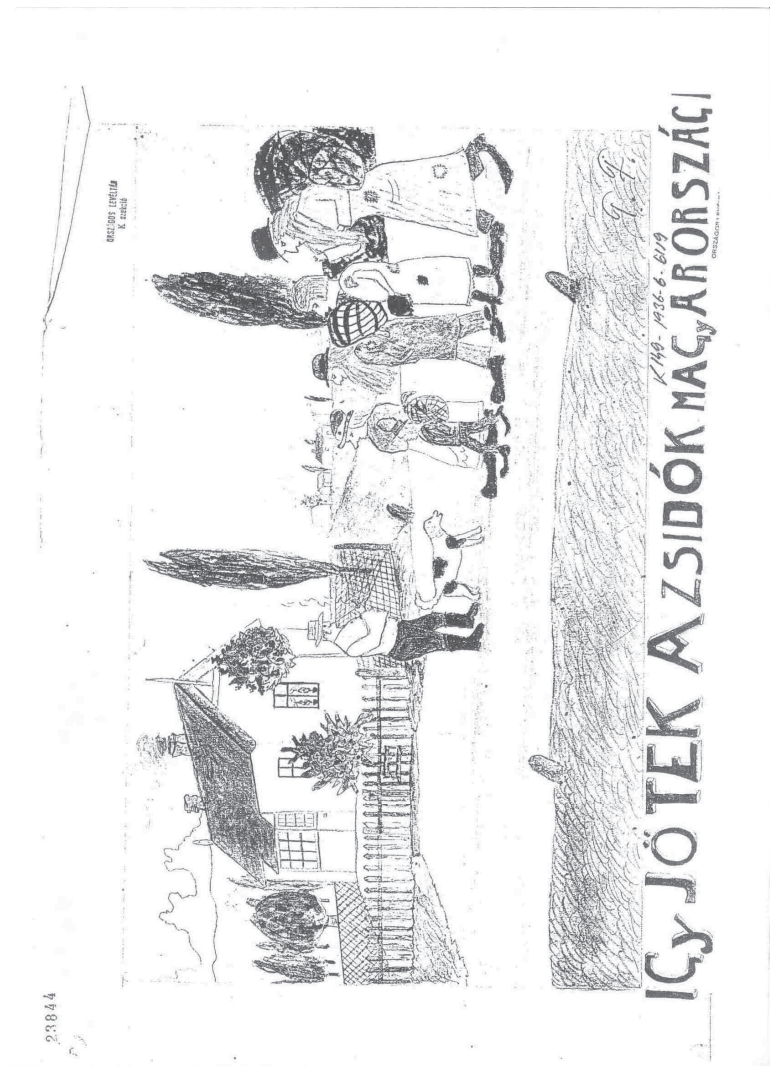
⁵³⁷ A kifejezés eredetéről ld. MACKINNON – MICHELS – BUCKLEY 2010, 284.

⁵³⁸ Mint ahogy a salemi puritánok vagy a Chiesa család számára is hasonlólt jelenthetett az elvesztett presztízs.

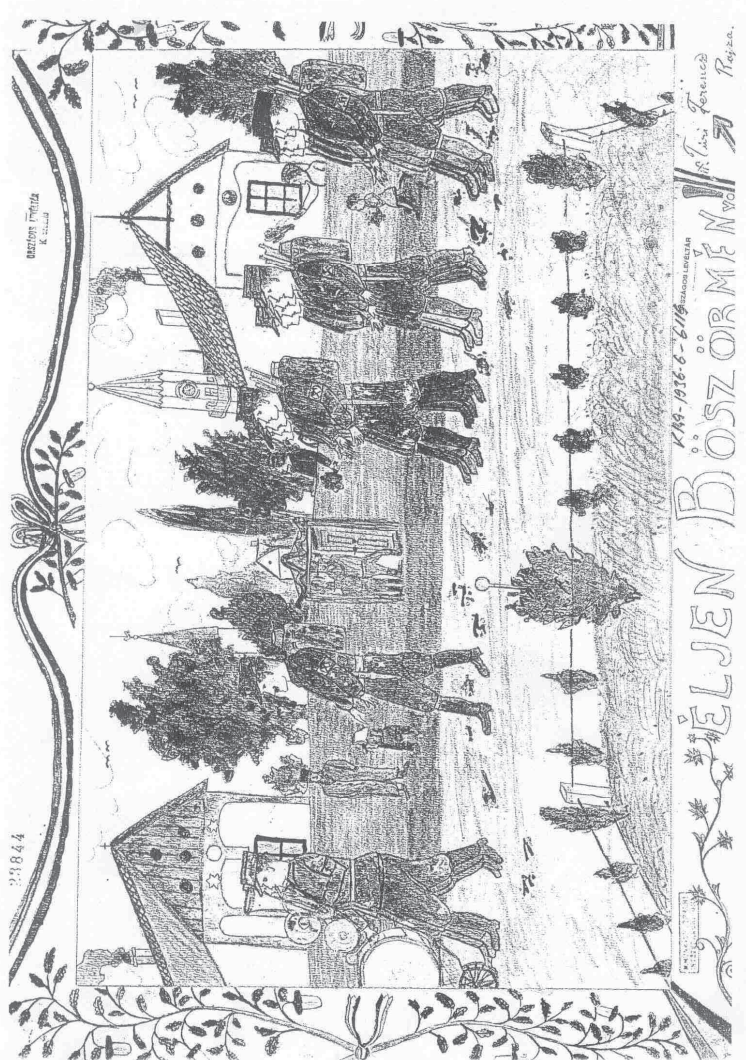
Dévaványát tehát számos ellentét, konfliktus és megoldatlan kérdés feszítette a Horthy-korszakban: mintha a kompetitív, reaktív és proaktív tömegakciók formák bizonyos elemei egyaránt megtalálhatók lettek volna a községben. Jellemzők voltak a településen belüli lakóhelyi és vallási szelíd összecsapások; a nemesi-kálvinista-ellenzéki hagyományok, a megfakult kiváltságok erőteljes hangsúlyozása, ugyanakkor a „betolakodók által elvett” javak és pozíciók visszaszerzésére irányuló kísérlet; valamint a Nemzeti Szocialista Magyar Munkáspárt szervezésében az államhatalom átvételére irányuló mozgalomhoz történő csatlakozás, vagyis a kaszáskeresztesek jelenléte. Dévaványát egyrészt az jellemezte, hogy biztos közösségi identitással ruházta fel az övéit (és ez a település életképességét bizonyította), másrészt a konfliktusok sokaságával és a reménytelenség megnyilvánulásaival volt leírható a település. A nagyközségeit feszítő ellentétek mellett ez a kettősség is bizonyára közrejátszott abban, hogy a sorsuk jobbra fordulását váró helyiek a kaszáskeresztes mozgalomba kapaszkodtak.

9. Ábrák, táblázatok

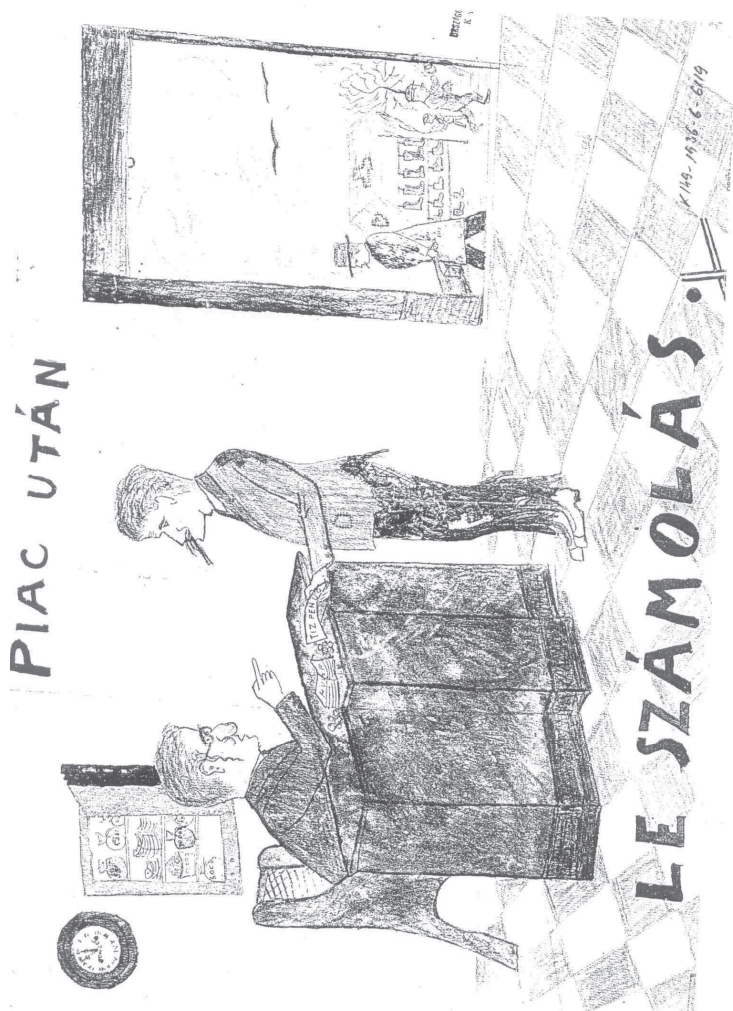
1. a. „Így jötek [sic!] a zsidók Magyarországra”
- 1.b. „Éljen Böszörmény!”
- 1.c. „Piac után le számolás [sic!]
- 1.d. „Jönek [sic!] már a rohamosztagok”
- 4.a. Bemerítkezők a Dévaványai Baptista Gyülekezetben, 1918-1945
- 4.b. Dévaványa vallási összetétele 1900-1941
- 4.c. Dévaványa vallási viszonyai 1900-1941
- 4.d. Dévaványa, Békés és Jász-Nagykun-Szolnok vármegyék, valamint Magyarország vallási összetétele 1920-ban
- 4.e. Dévaványa, Békés és Jász-Nagykun-Szolnok vármegyék, valamint Magyarország vallási összetétele 1930-ban
- 4.f. Dévaványa és néhány környező település vallási összetétele 1920-ban
- 4.g. Dévaványa és néhány környező település vallási összetétele 1930-ban
4. h. Át- és kitérések a helyi református egyházban
- 6.a. Jelentősebb állatfajták 1895-ben
- 6.b. Jelentősebb állatfajták 1935-ben
- 7.a. Áttérések a vegyesházasságokban 1920-1934
- 7.b. Válások és áttérések a vegyesházasságokban az 1920 és 1934 között házasodottaknál
- 7.c. Válások, vegyesházások válásai és áttérések vegyesházasságokban 1920-1934 között
- 7.d. Válások és áttérések a vegyesházasságokban 1920-1934 között
- 7.e. A férj foglalkozása a vegyesházások áttéréseinél, illetve a válásoknál
- 7.f. Az országos és a dévaványai népesség 1910-1941
- 7.g. Az országos és a dévaványai népesség 1910-1941
- 7.h. Élveszületések 1000 főre számítva 1914-1941
- 7.i. Halálozás 1000 főre számítva 1920-1941
- 7.j. Dévaványa természetes és tényleges szaporodása 1900-1941
- 7.k. Házasságkötések 1000 főre 1914-1935

1.a. „Így jötek [sic!] a zsidók Magyarországra” MOL K149.1936.6.6119.

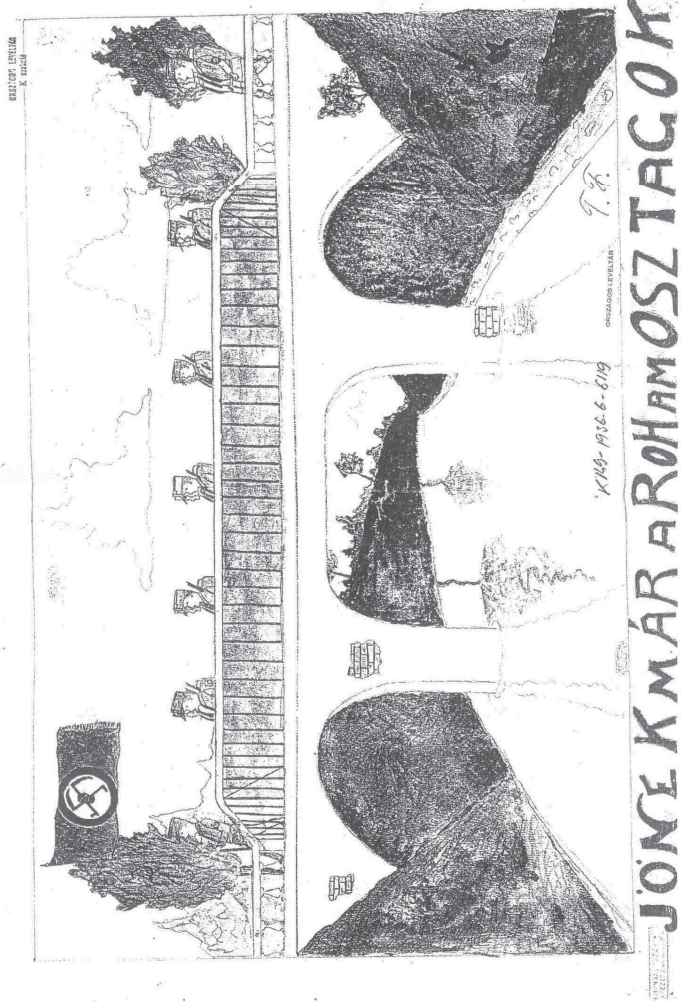

1.b. „Éljen Böszörmény!” MOL K149.1936.6.6119.

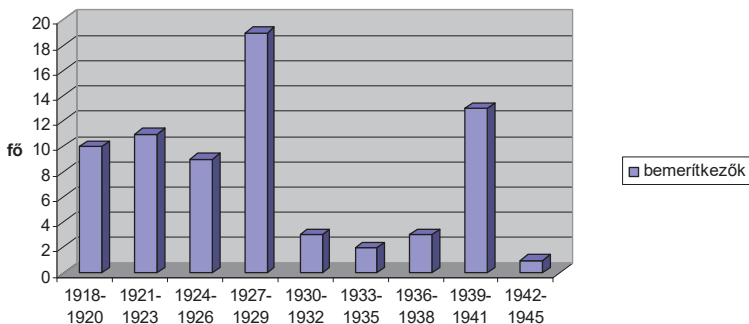
1.c. „Piac után le számolás [sic!]" MOL K149.1936.6.6119.

23844

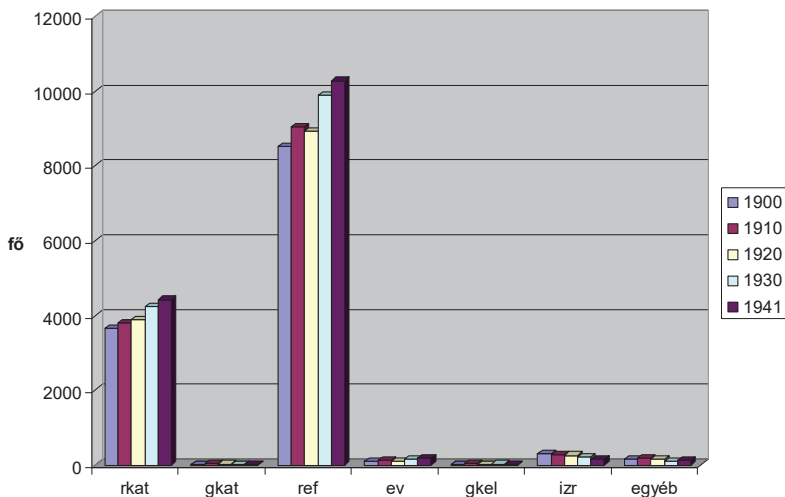
1.d. „Jönek [sic!]már a rohamosztagok” MOL K149.1936.6.6119.

4.a. Bemerítkezők a Déványai Baptista Gyülekezetben, 1918-1945
(hároméves periódusokban)

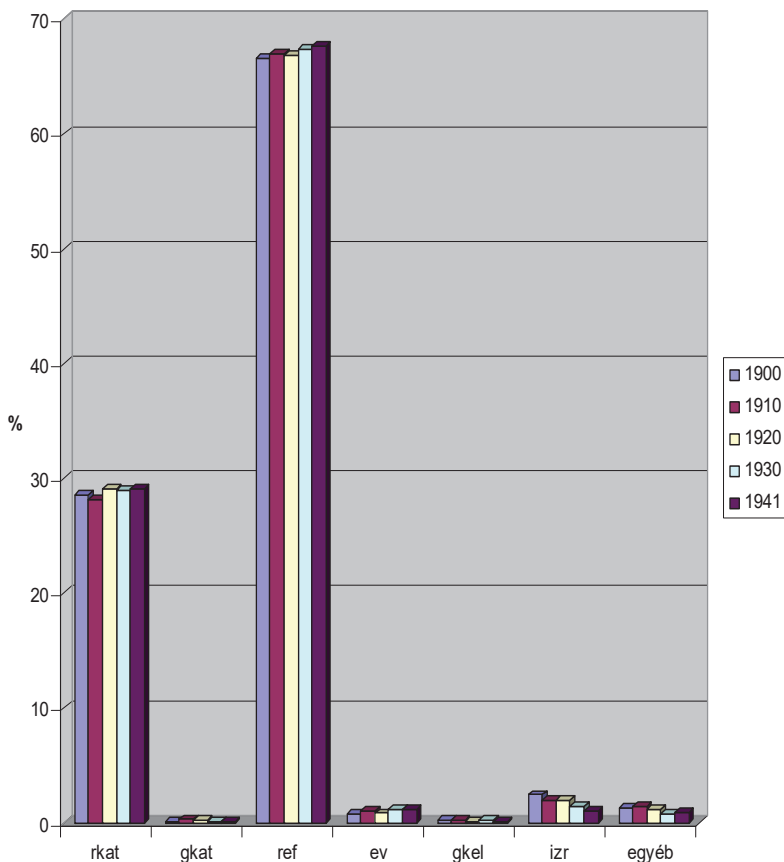
Déványai Baptista Gyülekezet Irattára, Bemerítkezések 1918-1945.

4.b. Déványa vallási összetétele 1900-1941

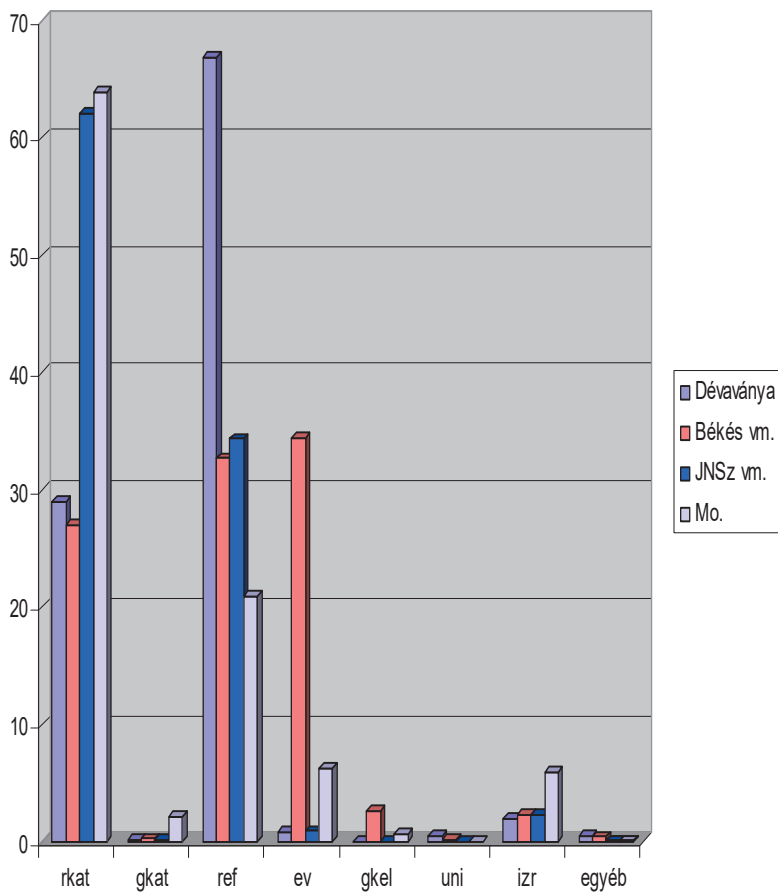
NÉPSZÁMLÁLÁS 1900-1941. adatai.

4.c. Dévaványa vallási viszonyai 1900-1941

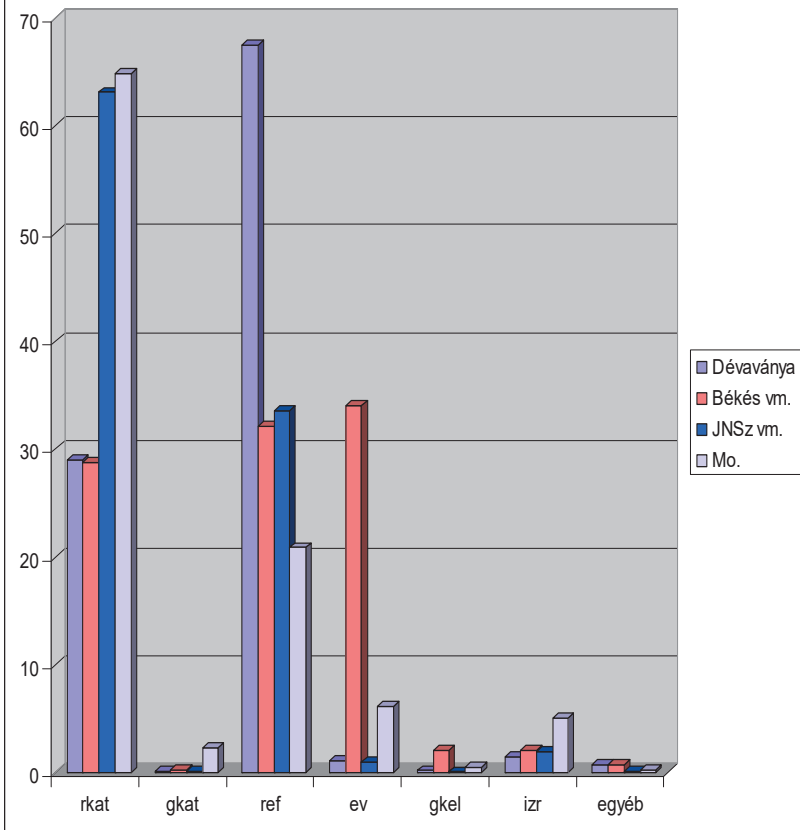
NÉPSZÁMLÁLÁS 1900-1941. adatai.

**4.d. Dévaványa, Békés és Jász-Nagykun-Szolnok vármegyék,
valamint Magyarország vallási összetétele 1920-ban (%)**

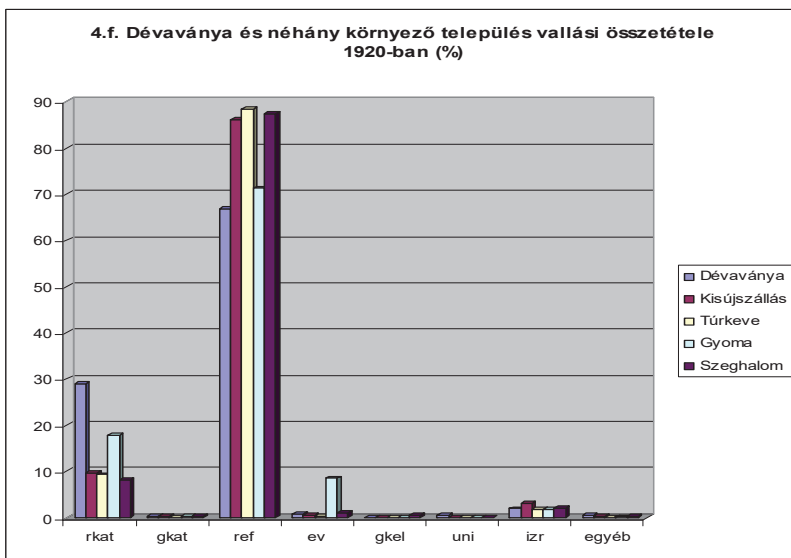

NÉPSZÁMLÁLÁS 1920. adatai

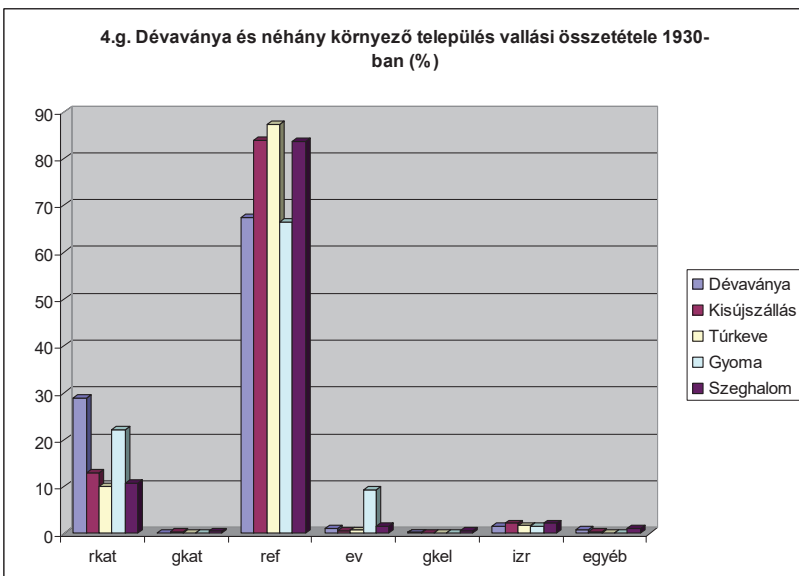
4.e. Dévaványa, Békés és Jász-Nagykun-Szolnok vm., valamint Magyarország vallási összetétele 1930-ban (%)

NÉPSZÁMLÁLÁS 1930. adatai

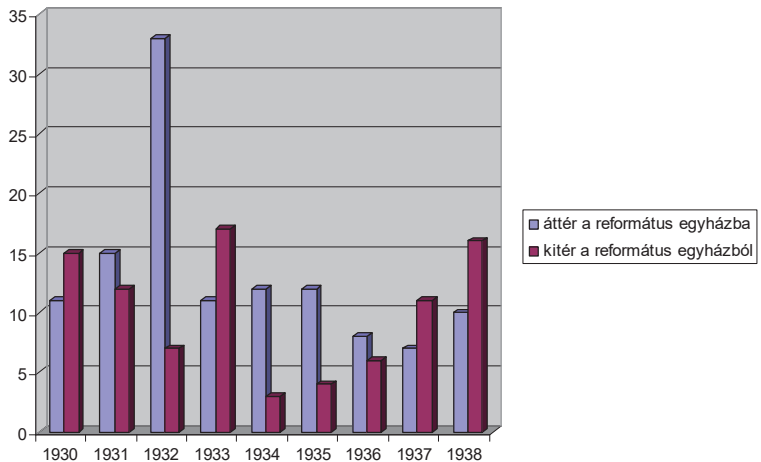

NÉPSZÁMLÁLÁS 1920. adatai

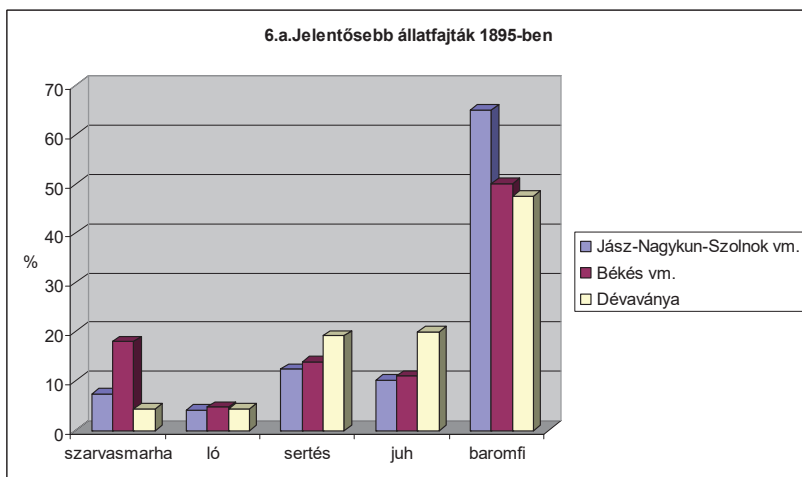

NÉPSZÁMLÁLÁS 1930. adatai

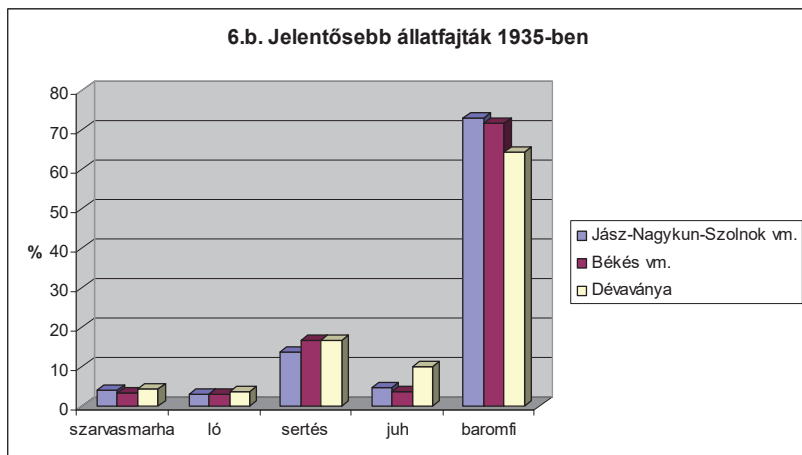
4.h. Át- és kitérések a helyi református egyházban (1930-1938)

Déaványai Református Egyház Irattára, Át- és kitérők anyakönyve 1911-1938.

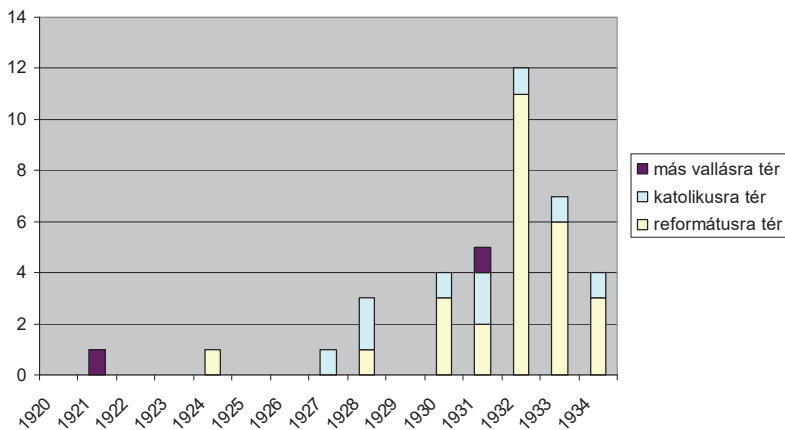

MEZŐGAZDASÁGI 1897, 296-297., 432-433.

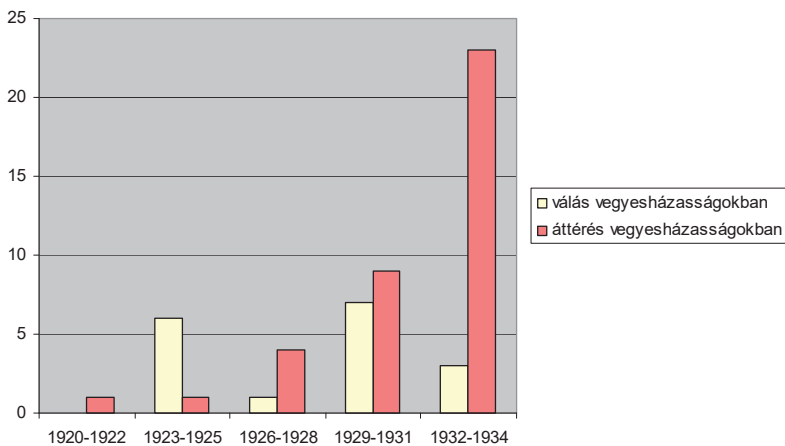
ÁLLATÁLLOMÁNY 1937, 10*-11*, 256-257.

7.a. Áttérések a vegyesházasságokban 1920-1934 (az ugyanebben az időszakban házasodottaknál)

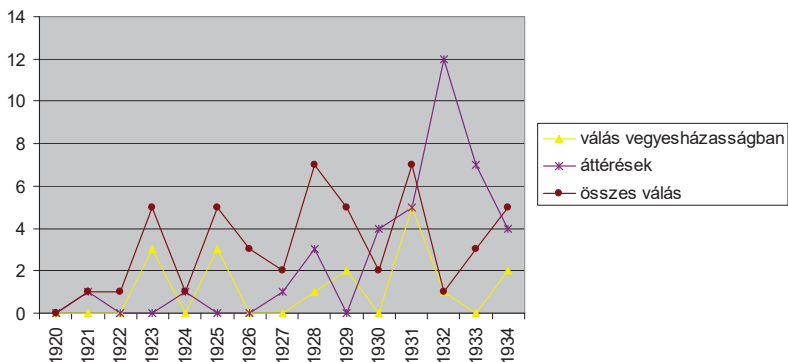
Békés Megyei Levéltár Mikrofilmtára 121. 361-362. (Dévaványai házasságkötési anyakönyvek.)

7.b. Válások és áttérések a vegyesházasságokban az 1920 és 1934 között házasodottaknál (1920-1934 között, háromévenkénti bontásban)

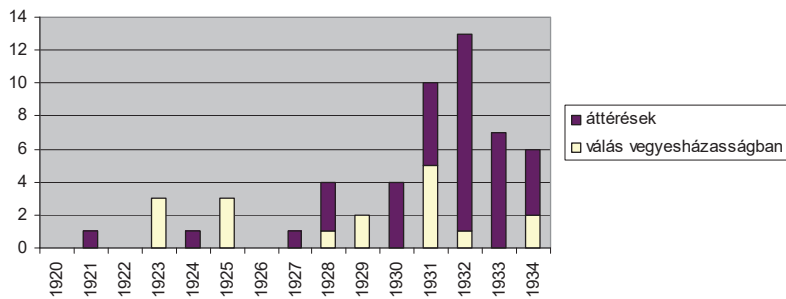
Békés Megyei Levéltár Mikrofilmtára 121. 361-362. (Dévaványai házasságkötési anyakönyvek.)

**7.c. Válások, vegyesházások válásai és áttérések
vegyesházasságokban 1920 és 1934 között (az ugyanebben az
időszakban házasodottaknál)**

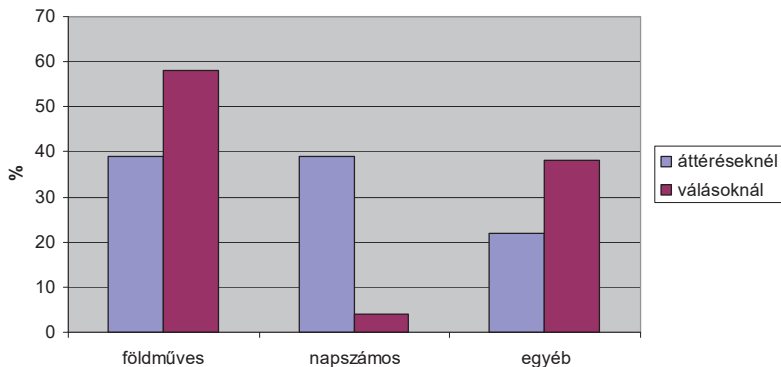
Békés Megyei Levéltár Mikrofilmtára 121. 361-362. (Dévaványai házasságkötési anyakönyvek.)

**7.d. Válások és áttérések a vegyesházasságokban 1920 és
1934 között (az ugyanebben az időszakban házasodottaknál)**

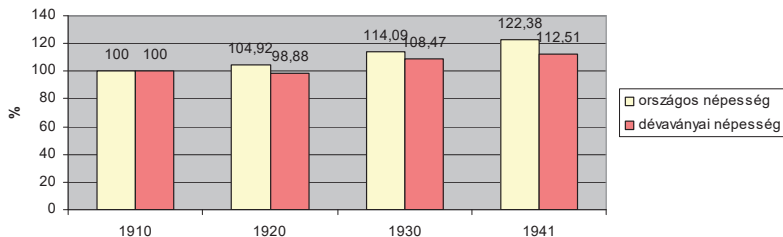
Békés Megyei Levéltár Mikrofilmtára 121. 361-362. (Dévaványai házasságkötési anyakönyvek.)

7.e. A férj foglalkozása a vegyesházások áttéréseinél, illetve a válásoknál 1920-1934 (az ebben az időszakban házasodottak között)

Békés Megyei Levéltár Mikrofilmtára 121. 361-362. (Déványai házasságkötési anyakönyvek.)

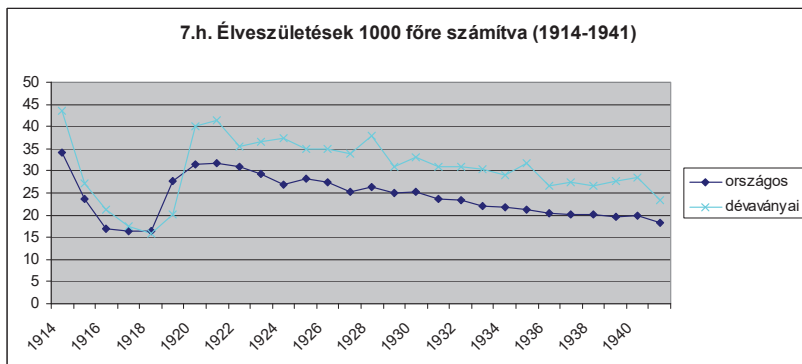
7.f. Az országos és a déványai népesség 1910 és 1941 között (1910-es érték=100%)

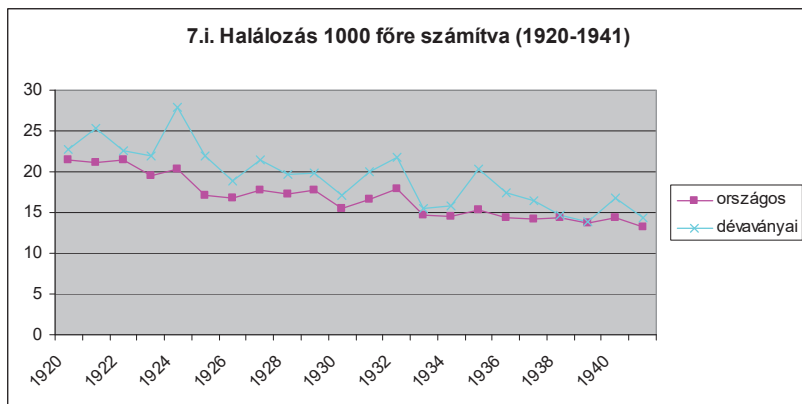
NÉPESSÉG 1910-1941.

7. g. Az országos és a dévaványai népesség 1910 és 1941 között						
	országos népesség	dévaványai népesség	változás a 2 népszámlálás között (%)		változás évi átlagban (%)	
			országos	dévaványai	országos	dévaványai
1910	7612114	13511				
1920	7986875	13349	4,92	-1,19	0,49	-0,24
1930	8685109	14655	8,74	9,78	0,87	0,98
1941	9316074	15202	7,26	3,73	0,73	0,34

NÉPSZÁMLÁLÁS 1910-1941. adatai.

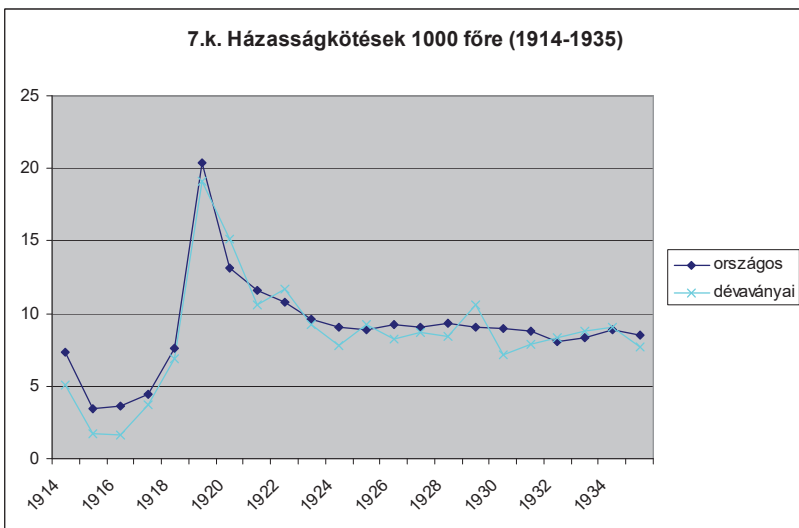
KLINGER 1969, 62-63., GYÁNI - KÖVÉR 2001, 201.

KLINGER 1969, 314-315.; GYÁNI - KÖVÉR 2001, 200.

7.j. Dévaványa természetes és tényleges szaporodása (1900-1941)			
	<i>természetes szaporodás</i>	<i>tényleges szaporodás</i>	<i>helyben maradtak a természetes szaporodás %-ában</i>
1901-1910	1692	724	42,79
1911-1920	647	-162	-25,04
1921-1930	1969	1306	66,33
1931-1941	1883	547	29,05

KLINGER 1969, 62-67., 314-319.

GYÁNI – KÖVÉR 2001, 202., Békés Megyei Levéltár Mikrofilmtára 121.361-362. (Déványai házasságkötési anyakönyvek.)

10. Felhasznált iratok; hivatkozások

I.

Bereczki Imre Helytörténeti Gyűjtemény – Adattár, Levéltár 1-22.

Déványai Baptista Gyülekezet Irattára von. anyagai

Déványai Református Egyház Irattára von. anyagai

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 3.1.2. M-29007 „Bácskai” munkadossziéja; 3.1.9. V-88666.; V-109172. Vizsgálati dosszié – Böszörmény Zoltán.

Békés Megyei Levéltár Mikrofilmár 121. 88., 361-362. Dévaványa házassági anyakönyvei

Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár V. 606. Dévaványa Nagyközség iratai, 10-17., 50.

Magyar Mezőgazdasági Múzeum Adattára III.6916. Községi felmérések: Jász-Nagykun-Szolnok vármegye, Dévaványa.

Magyar Országos Levéltár K. 149. 7. (BM-res.) 147-185.; K 150.7.5. (BM, egyesületek)

Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattár Kézirattár von. anyagai

Pest Megyei Levéltár Nagykőrösi Osztálya V. 279/b. Nagykőrösi polgármester iratai.

Történeti interjúk 1-27. sz. (2004. június 20. – 2006. augusztus 13.)

II.

A. GERGELY 1997 – A. Gergely András: A térszerveződés szimbolikus üzenetei: Térátélés és politika a kilencvenes évek elején. In: SZABÓ Márton szerk.: *Szövegvalóság: Írások a szimbolikus és diszkurzív politikáról*. Budapest: Scientia Humana, 1997. 287-303.

AJDACIC-GROSS 2008 – Ajdacic-Gross, Vendeta et al.: Methods of Suicide Patterns Derived from the WHO Mortality Database. *Bulletin of the World Health Organization*. 86. vol. (2008) 9. n. 657-736.

ALMANACH 1892 – *Országgyűlési almanach 1892-1897*. Budapest: Pester Lloyd, 1892.

APOR 1998 – Apor Péter: A népi demokrácia születése: Kunmadaras, 1946. *Századok*, 132. évf. (1998) 3. sz. 601-632.

ASSMANN 1999 – ASSMANN, Jan: *A kulturális emlékezet: Írás, emlékezet és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest: Atlantisz, 1999.

ÁGOSTON 2000 – ÁGOSTON Sándor: *Déványai önkéntesek és honvédek az 1848-49-es szabadságharcban*. Déványa: Szerzői kiadás, 2000.

ÁGOSTON 2010 – ÁGOSTON Sándor: *Szarajevótól – a trianoni „békediktátumig”: Román katonai megszállás Gyomán, Endrődön és Déványán 1919-1920*. Gyomaendrőd – Déványa: Szerzői kiadás, 2010.

ÁLDOR – ORMÓDY 1897 – ÁLDOR Imre – ORMÓDI Bertalan szerk.: *Kossuth-album*. Pest, Gyurián-Deutsch, 1868.

ÁLLATÁLLOMÁNY 1937 – *Magyarország állatállománya, gazdasági gépfelszerelése és gyümölcsfaállománya az 1935. évben: Törvényhatóságok és községek (városok) szerint*. (Magyar Statisztikai Közlemények 100.) Budapest: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1937.

B-né 1934 –B. Gy-né: [Ember! segits [sic!] magadon...] *Nemzeti Szociálista* 3. évf. (1934. febr. 18.) 5. sz. 3.

BALASSA 1956 – BALASSA Iván: *Földosztó mozgalom a Bodroghözben 1898-ban*. Sárospatak, Borsod Megyei Nyomda, 1956.

BALÁZS 1952 – BALÁZS József et al.: *Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára I-II.: Kossuth emlékkönyv 1802-1952*. Budapest: Akadémiai, 1952.

BALESET 1933 – Feltűnően sok baleset történik Déványán. *Déványai Hírlap* 1. évf. (1933. november 26.) 2. sz. 1.

BALOGH 1932 – Balogh András gazdálkodó agyonlőtte magát. *Magyar Vidék* 1. évf. (1932. szept. 11.) 3. sz. 3.

BALOGH 1968 – BALOGH András: *Magyarország nevezetes fái*. Budapest: Mezőgazdasági, 1968.

BALOGH 2007 – BALOGH István: *Békés békétlenség: A Békés megyei zsidók története*. Tótkomlós – Budapest: Szerzői kiadás, 2007.

BANA 2009 – Bana Sándorné: A kisújszállási '48-as Olvasókör története. In: *140 éves a '48-as Olvasókör*. (Helytörténeti füzetek 23.) Kisújszállás: '48-as Olvasókör – Kisújszállás Város Önkormányzata – Arany János Könyvtár, 2009. 6-20.

BARTHA 1934 – Bartha Gedeonné írása. *Nemzeti Szociálista* 3. évf. (1934. július 15.) 25. sz. 4.

BARTHA s. a. – Bartha Elek: A szakrális táj fogalma a néprajztudományban és a folklorisztikában. In: KEMÉNYFI Róbert – ILYÉS ZOLTÁN szerk.: *Tiszteletadás*

Szabó Istvánnak. Debrecen – Eger: Debreceni Egyetem – Esterházy Károly Főiskola, s. a. 109-115.

BASICS 2002 – BASICS Beatrix et al.: *Kossuth Lajos 1802-1894: Kossuth Lajos és kortársai*. Budapest: Kossuth, 2002.

BENDA 2008 – BENDA Gyula: *Zsellérből polgár: Keszthely társadalma, 1740-1849*. Budapest: L'Harmattan, 2008.

BEZÁRTÁK 1934 – [Bezárták a nemzeti szocialisták...] *Déványai Hírlap* 2. évf. (1934. aug. 12.) 32. sz. 3.

BEZDÁN 1971 – BEZDÁN Sándor: *Hódmezővásárhelyi olvasóköri körök (1869-1900)*. Klny. a Szegedi Tanárképző Főiskola közleményeiből. Szeged: Szegedi Tanárképző Főiskola, 1971.

BÉKESSÉGET 1933 – Több békességet! *Déványai Hírlap* 1. évf. (1933. nov. 26.) 1. sz. 5.

BODNÁR 1947 – BODNÁR István: *Nagyatádi Szabó István pályafutása*. Budapest: Sarló, 1947.

BODOR 1923 – BODOR Antal összeáll.: *Falusi egyletek, körök címtára és útmutatója*. Budapest: Falu Országos Szövetség, 1923.

BODROGKÖZY 1929 – BODROGKÖZY Zoltán: *A magyar agrármozgalmak története 1-2*. Budapest: Egyetemi Ny., 1929.

BOROVSKY 1910 – BOROVSKY Samu szerk.: *Magyarország vármegyéi és városai: Heves vármegye*. Budapest: Országos Monografia Társaság, 1910.

BOURDIEU 1985 – Bourdieu, Pierre: Az identitás és a reprezentáció: A régió fogalmának kritikai elemzéséhez. ford. Derdák Tibor. *Szociológiai Figyelő* 1.évf. (1985.) 1. sz. 12-19.

BOYER – NISSENBAUM 2002 – BOYER, Paul – NISSENBAUM, Stephen: *Boszorkányok Salemben: A boszorkányság társadalmi gyökerei*. Budapest: Osiris, 2002.

BÖSZÖRMÉNYI 1991 – BÖSZÖRMÉNYI Ede: *Az öngyilkosság múltja és jelene*. Budapest: Magánkiadás, 1991.

BÖSZÖRMÉNYNÉ 1937 – BÖSZÖRMÉNY Zoltánné vál.: *Böszörmény*. Budapest: Fáklya, 1937.

BŐSZE 1991 – Bősze Sándor: Egy epizód az 1880-as évek somogyi antiszemita zavargásaiból: Egy antiszemita egyesületalakítási kísérlet. In: Á. VARGA László szerk.: *Társadalmi konfliktusok: Salgótarján, 1989. június 15-18*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 3.) Salgótarján: Nógrád Megyei Levéltár, 1991. 245-248.

BRANDT 1996 – Brandt, Juliane: Die Würderung des Großen Toten: Lajos Kossuth in der protestantischen Presse und in Gelegenheits Publikationen der Jahrhundertwende. *Berliner Beiträge zur Hungarologie* 9. (1996.) 63-111.

BRANDT 1999 – Brandt, Juliane: A magyarországi protestantizmus politikai kötődései a dualizmus korában. In: HEGEDŰS András, BÁRDOS István szerk.: *Egyház és politika a XIX. századi Magyarországon: Nemzeti Történeti Konferencia előadásai 1998. május 27-28.* Esztergom: Esztergom-Budapesti Érsekség et al., 1999. 195-213.

BRANDT 2002 – Brandt, Juliane: A nemzeti történelem protestáns koncepciója az első világháborúig. In: *Hagyomány, közösség, művelődés: Tanulmányok a hatvanéves Kósa László születésnapjára.* Budapest: BIP, 2002. 150-159.

CHRISTIE 1994 – Christie, George L.: Some Psychoanalytic Aspects of Humour. *The International Journal of Psychoanalysis* 75. vol. (1994.) 3. iss. 479-489.

CSAPODI 1987 – CSAPODI Csaba – TÓTH András – VÉRTESY Miklós: *Magyar könyvtártörténet.* Budapest: Gondolat, 1987.

CSEPERKEKALAP 1933 – Népművelés: A cseperkekalap. *Déványai Hírlap* 1. évf. (1933. december 31.) 6. sz. 4.

CSÓTI 1999 – Csóti Csaba: 1848-49 kultusza az irredentizmus szolgálatában: Somogy megyei források alapján. In: HUDI József – TÓTH G. Péter szerk.: *Emlékezet, kultusz, történelem: Tanulmányok az 1848/49-es forradalom és szabadságharc 150. évfordulója alkalmából.* Veszprém: Laczkó Dezső Múzeum – VEAB, 1999. 51-59.

D. TÓTH s. a. – D. TÓTH Sándor: *Életem.* Kézirat (a szerző tulajdonában). Déványa, s. a.

DARNTON 1984 – DARNTON, Robert: *Lúdanyó meséi. A nagy macskamészárlás: Két epizód a francia kultúrhistoria köréből.* Budapest: Akadémiai, 1984.

DAVIS 2001 – DAVIS, Natalie Zemon: *Kultúra és társadalom a kora újkori Franciaországban.* Budapest: Balassi Kiadó, 2001.

DEÁKNÉ 1933 – [id. Deák Istvánné beszámolója.] *Nemzeti Szocialista* 2. évf. (1933. dec. 3.) 23. sz. 4.

DEBRECEN 1933 – A tiszántúli gazdák hatalmas megmozdulása Debrecenben. *Debreceni Hírlap* 22. évf. (1933. november 6.) 46. sz. 1-2.

DÉGH 1947 – DÉGH Linda: Beszámoló az 1848-as néphagyománygyűjtés eddigi tapasztalatairól. *Ethnographia* 58. évf. (1947.) 3-4. sz. 230-235.

DÉGH 1952 – Dégh Linda: A szabadságharc népköltészete. In: uő. szerk.: *A szabadságharc népköltészete.* Budapest: Akadémiai, 1952. 11-45.

DÉVAVÁNYÁN 1934 – [Böszörmény Zoltán Dévaványán.] *Dévaványai Hírlap* 2. évf. (1934. május 27.) 21. sz. 6.

DÉVAVÁNYÁT 1936 – [Dévaványát közelebbről érdeklő...]. *Dévaványai Hírlap* 4. évf. (1936. május 3.) 18. sz. 5.

DÓZSA 1932 – Dévaványa története. *Magyar Vidék* 1. évf. (1932.) 1. sz. 5.

DÖMÖTÖR 1998 – DÖMÖTÖR Ákos: *Hősök és vértanúk: Mondák és visszaemlékezések a szabadságharcról*. Budapest, MNT, 1998.

DÖVÉNYI – TÓTH 1986 – Dövényi Zoltán – Tóth József: A mobilitás és a migráció főbb tendenciái a Viharsarokban a dualizmus korában. In: SZABÓ Ferenc szerk.: *Agrárszocializmus Magyarországon: Az 1981. május 5-6-án Orosházán tartott tudományos ülészek előadásai és hozzászólásai*. Békéscsaba – Orosháza: Békés Megyei Tanács V. B. Tudományos-Koordinációs Szakbizottsága, 1986. 42-58.

DURA 1906 – DURA Máté szerk.: *Magyarok Daloskönyve: A legszebb, legújabb [sic!], legfelkapottabb szerelmi-, dévaj-, hazafias-, bor-, elbeszélő- és katonadalok kincsháza*. Budapest: Rákosi Jenő Budapesti Hírlap Ujságvállalata [sic!], 1906.

ECKHART 1941 – ECKHART Ferenc: *A magyar közgazdaság 100 éve*. Budapest: s. n., 1941.

ECSERI 1898 – ECSERI Lajos: *Az alföldi munkáskérdés és a mezőgazdasági válság*. Budapest: Lampel, 1898.

ELŐRE 1935 – Károlyfi Béla: Előre, néptársak! *Böszörmény-mozgalom Nemzeti Szocialista Munkás Párt Tagértéskönyve*. 1935. június 9. 1-2.

ERDEI 1957 – ERDEI Ferenc: *Futóhomok*. Budapest: Gondolat, 1957.

ERDÉLYI 1999 – ERDÉLYI Mónika: Az első évforduló: 1849. március 15. – a korabeli sajtó tükrében. *Honismeret* 27. évf. (1999.) 4. sz. 53-60.

ERDÉLYI 2000 – ERDÉLYI Mónika: Egy nemzeti ünnep születése: 1849. március 15. *Belvedere Meridionale* 12. évf. (2000.) 1-2. sz. 44-62.

ERDÉLYI 2003 – Erdélyi Mónika: Egy nemzeti ünnep születése: március 15.: Kutatói céljaim és a források bemutatása. In: SCHOBLOCHER Judit szerk.: *Mi leszünk a jövő kultúrakutatói?: Öndefiníció az új évezred küszöbén: A Kárpát-medence néprajz és kulturális antropológia szakos hallgatóinak konferenciája Domaszék, 2001. szept. 27-30. s. 1.: Fiatal Kultúrakutatók Szervezete, 2003. 43-53.*

ERDÉLYI 2004 – Erdélyi Mónika: Nemzeti ünnep születik: 1849. március 15. In: BARNA Gábor szerk.: *Rítusok, folklór szövegek*. Paulus Hungarus – Kairosz, 2004. 159-173.

ERDÉLYI 2005 – Erdélyi Mónika: „Emlékezzetek sokszor e’ napra, és imádjátok Istent”: Március 15. emlékének megszerkesztése 1849-ben. In: BARNÁ GÁBOR szerk.: *Idő és emlékezet: Tanulmányok az időről az ezredfordulón.* Budapest: Kairosz, 2005.167-179.

ERDÉLYI – GYANÓ 2007 – Erdélyi Mónika – Gyanó Szilvia: „Mert Tásán ennek hagyománya van”: Nemzeti vacsora Tásán. In: SCHOBLOCHER Judit szerk.: *Cool-túra képekben: A Kárpát-medence néprajz és kulturális antropológia szakos hallgatóinak konferenciája: Szolnok 2003, Mezőkövesd 2005.* Budapest: Fiatal Kultúrakutatók Szervezete, 2007. 105-115.

ERDÉSZ 1998 – Erdész Sándor: 1848-49 folklórja Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében. In: KRÍZA Ildikó szerk.: *Történelem és emlékezet: Művelődéstörténeti tanulmányok a szabadságharc 150. évfordulója alkalmából.* Budapest: Néprajzi Társaság, 1998. 93-104.

ERDŐS 2000 – Ezernyolcszáznegyvennyolc emlékezete. In: ERDŐS Ferenc szerk.: *Pákozdi. s. l.: Száz Magyar Falu Könyvesháza Kht., 2000.* 153-163.

ÉVKÖNYV 1932 – *Magyar statisztikai évkönyv: Új folyam, XL., 1932.* Budapest: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1933.

ÉVKÖNYV 1935 – *Magyar statisztikai évkönyv: Új folyam, XLV., 1935.* Budapest: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1936.

FARBEROW – SHNEIDMAN 1961 – FARBEROW, Norman L. – SHNEIDMAN, Edwin S.: *The Cry for Help.* New York: The Blekiston Division, 1961.

FARKAS 1968 – FARKAS József: *Agrárszocialista mozgalmak 1890-1907.* Szeged: MSzMP Csongrád Megyei Bizottsága, 1968.

FARKAS 1989 – FARKAS József: „Ne legyen többé se úr, se szolga”: *Az agrárszocializmus eszmévilága.* Budapest: Kossuth, 1989.

FARKAS – SZABÓ 1979 – Farkas József – Szabó Ferenc: A Viharsarok: Egy tájegység sajátos történeti problémái. *Párttörténeti Közlemények* 24. évf. (1979.) 1. sz. 196-207.

FAZEKAS 1996 – FAZEKAS Csaba: *Kisegyházak és szektakérdés a Horthy-korszakban.* Budapest: TEDISz – Szt. Pál Akadémia, 1996.

FAZEKAS 2001 – Fazekas Csaba: Felekezetalapítás a két világháború között Magyarországon. In: DÖBÖR András – KISS Gábor Ferenc szerk.: *Magyarország és Európa, 1919-1939.* (Belvedere Meridionale kiskönyvtár 14.) Szeged: Belvedere Meridionale, 2001. 81-106.

FEHÉR 1914 – BÖSZÖRMÉNY Zoltán: Fehér tüzek In: uő: *Uj énekek*. Budapest: Magyar Ujság [sic!], 1914. 16.

FEITH s. a. – FEITH János: *Akik nem engedtek a '48-ból...: A Kiskunlacházi '48-as Függetlenségi Olvasókör Története*. Kiskunfélegyháza: s. n., s. a.

FEJŐS 1998 – Fejős Zoltán: A nemzeti hős három „arca”: A Kossuth-szobrok az Egyesült Államokban. In: KRÍZA Ildikó szerk.: *Történelem és emlékezet: Művelődéstörténeti tanulmányok a szabadságharc 150. évfordulója alkalmából*. Budapest: Néprajzi Társaság, 1998. 45-60.

FEKETE 1934 – Fekete Ferenc: Szeretett vezérem! *Nemzeti Szociálista* 3. évf. (1934. júl. 8.) 24. sz. 4.

FELJEGYZÉSEK 1954 – Feljegyzések az újsághoz. *Ványai Tanyázók: A Dévaványai Múzeum Havi Jelentése*. 1. évf. (1935.) 4. sz. 17-18.

FELVONULÁS 1936 – Budapestet akarták elfoglalni a kaszákereztesek: Felvonulás ócska tábornoki ruhában, nagykésekkel és hentesbárdal. *8 Órai Újság* 22. évf. (1936.) 99. sz. április 30. 5.

FÉJA s. a. – FÉJA Géza: *Viharsarok: Az alsó Tiszavidék földje és népe*. Budapest: Athenaeum, s. a.

FOGLALKOZÁS 1934 – *Az 1930. évi népszámlálás: 2. rész, Foglalkozási adatok községenként és külterületi lakóhelyek szerint, továbbá az ipari és kereskedelmi nagyvállalatok*. (Magyar statisztikai közlemények 86.) Budapest: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1934.

FÖLDBIRTOK 1935 – *Magyarország földbirtokviszonyai az 1935. évben*. (Magyar statisztikai közlemények 99.) Budapest: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1936.

FÜLÖP 1979 – FÜLÖP Géza: *A könyv és a könyvtári kultúra a kapitalizmus időszakában (1789-1917): II. köt.* (2. kiad.) Budapest: Tankönyvkiadó, 1974.

GAÁL 1978 – GAÁL József szerk.: *Dévaványa nagyközség története*. Dévaványa: Dévaványa Nagyközség Tanácsa, 1978.

GANS 2003 – Gans, Herbert J.: Népszerű kultúra és magaskultúra. In: WESSELY Anna szerk.: *A kultúra szociológiája*. (2. kiad.) Budapest: Osiris Kiadó – Láthatatlan Kollégium, 2003. 114-149.

GAZDA 1933 – Leánya lakodalmának hajnalán felakasztotta magát egy dévaványai gazda. *Dévaványai Hírlap* 1. évf. (1933. december 7.) 2. sz. 5.

GAZDACZIMTÁR 1897 – A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája: 2. köt., Gazdaczimtár. Budapest: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1897.

GÁRDONYI s. a. – Göre Gábor [GÁRDONYI Géza]: *Vakarts vagyis a zutósó könyvem mer a kutya is mögbánnya ha 9-tzet kölykezik de a guminizmust meg köllött írnom*. Budapest: Szukits, s. a.

GEREBEN 2009 – Gereben Ferenc: Olvasási – művelődési szokások és a vallásosság. In: uő. szerk.: *Vallásosság és kultúra*. Budapest: Faludi Ferenc Akadémia, 1999. 73-96.

GERGELY – GLATZ – PÖLÖSKEI 2003 – GERGELY Jenő – GLATZ Ferenc – PÖLÖSKEI Ferenc szerk.: *Magyarországi pártprogramok 1919-1944*. (Magyarországi pártprogramok 2.) Budapest: ELTE – Eötvös Kiadó, 2003.

GERŐ 1988 – GERŐ András: *Az elsőpró kisebbség*. Budapest: Gondolat, 1988.

GERŐ 1993 – Gerő András: Március 15.: Fejezetek a nemzeti szabadságünnephányatott történetéből. In: uő.: *Magyar polgárosodás*. Budapest: Atlantisz, 1993. 397-415.

GERŐ 1998 – GERŐ András: *Az államosított forradalom: 1848 centenáriuma*. Budapest: Új Mandátum, 1998.

GERŐ 2004 – GERŐ András: *Képzelt történelem: Fejezetek a magyar szimbolikus politika XIX-XX. századi történetéből*. Budapest: PolgArt, 2004.

GINZBURG 1983 – GINZBURG, Carlo: *The Night Battles: Witchcraft and Agrarian Cult in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*. Baltimore: John Hopkins University Press, 1983.

GINZBURG 1991 – GINZBURG, Carlo: *A sajt és a kukacok: Egy XVI. századi molnár világképe*. Budapest: Európa, 1991.

GRÁFIK 2005 – Gráfik Imre: A népi kultúra és a tömegkultúra értelmezéséhez, illetve összefüggéseikhez: Továbbgondolások Józsa Imre nyomán. *Vasi Szemle* 59. évf. (2005.) 5. sz. 562-574.

GULYÁS 1913 – GULYÁS Pál: *Népkönyvtárak szervezése, fenntartása és kezelése*. 2. kiad. Budapest: s. n., 1913.

GUNST 1970 – GUNST Péter: *A mezőgazdasági termelés története Magyarországon (1920-1938)*. Budapest: Akadémiai, 1970.

GYARMATI 1998 – GYARMATI György: *Március hatalma a hatalom márciusa: Fejezetek március 15. ünnepelésének történetéből*. Budapest: Paginarium, 1998.

GYÁNI 1995 – Gyáni Gábor: Elkülönülés és egységesülés. In: MIKÓ Zsuzsa szerk.: *Mezőváros – kisváros: A Hajnal István Kör kezshelyi konferenciája 1990. június 23-25.* (Rendi társadalom, polgári társadalom 4.) Debrecen: Csokonai Kiadó, 1995. 181-190.

GYÁNI 1991 – Gyáni Gábor: Fővárosi zavargások a dualizmus évtizedeiben: In: Á. VARGA László szerk.: *Társadalmi konfliktusok: Salgótarján, 1989. június 15-18.* (Rendi társadalom – polgári társadalom 3.) Salgótarján: Nógrád Megyei Levéltár, 1991. 345-354.

GYÁNI 2000 – Gyáni Gábor: Kollektív emlékezet és nemzeti identitás. In: uő: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése.* Budapest: Napvilág, 2000. 81-94.

GYÁNI 2002 – Gyáni Gábor: Civil társadalom” kontra liberális állam a XIX. század végén. In: uő: *Történelemszisztematikusok.* Budapest: L’Harmattan, 2002. 161-173.

GYÁNI 2002b – Gyáni Gábor: Közkönyvtárak mint a polgárosodás emeltyüi. In: ABLONCZY Balázs et al. szerk.: *Hagyomány, Közösség, művelődés: Tanulmányok a hatvanéves Kósa László születésnapjára.* Budapest: BIP, 2002. 358-366.

GYÁNI 2002c – Gyáni Gábor: Nyugtalan századvég. In: uő: *Történelemszisztematikusok.* Budapest: L’Harmattan, 2002. 174-182.

GYÁNI 2003 – Gyáni Gábor: Individualizálódás és civil társadalom – történeti megfontolások. In: KISS Bori, SÁNDOR Tibor szerk.: *Önszerveződő helyi társadalom: Történelmi változatok, új formák: A helyismereti könyvtárosok X. országos tanácskozása 2003. július 16-18.* Budapest: Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, 2003. 43-49.

GYÁNI 2007 – Gyáni Gábor: Emlékezés és oral history. In: BÖGRE Zsuzsanna szerk.: *Élettörténet a társadalomtudományokban.* (Pázmány társadalomtudomány 6.) Budapest – Piliscsaba: PPTe, 2007. 155-167.

GYÁNI – KÖVÉR 2001 – GYÁNI Gábor – KÖVÉR György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig.* (2., jav. kiad.) Budapest: Osiris, 2001.

GYÖRFFY 1967 – Györffy Lajos: Nagykunsági házoromdíszek. *Ethnographia* 78. évf. (1967.) 2. sz. 263-268.

HAEFFLER s. a. – HAEFFLER István szerk.: *Országgyűlési almanach az 1935-40. évi országgyűlésről.* Budapest: MTI, s. a.

HAJDÚ 1977 – HAJDÚ Géza: *Vásárhelyi egyletek és könyvtárak 1827-1944.* (A Somogyi-könyvtár kiadványai 20.) Szeged: Somogyi-könyvtár, 1977.

HAJDÚ 1996 – HAJDÚ József szerk.: *Sárgult lapok üzenete*. (Ványai helyismereti füzetek 1.) Dévaványa: Kulturális és Hagyományörző Egyesület, 1996.

HAJNAL 1934 – Hajnal István: Szeretett Vezérem! *Nemzeti Szociálista* 3. évf. (1934. ápr.) 13. sz. 3-4.

HAMILTON 2007 – Hamilton, David L.: Understanding the Complexities of Group Perception: Broadening the Domain. *European Journal of Social Psychology* 37. vol. (2007.) 6. iss. 1077-1101.

HANÁK 1988 – Hanák Péter: Az agrárszocialista mozgalom mentalitása és szimbólumai. In: uő: *A kert és a műhely*. Budapest: Gondolat, 1988. 204-221.

HATVANY 1935 – Hatvany Lajos: Nyiltan lássad általam... In: *Éljen Böszörmény! Kaszások szabadságindulók*. Budapest: Kaszás Nyomda és Kiadóvállalat, 1935. 3-6.

HEGEDÜS 1999 – Hegedüs Zoltán: 1848-1849 emlékezete Moson vármegyében. In: HUDI József – TÓTH G. Péter szerk.: *Emlékezet, kultusz, történelem: Tanulmányok az 1848/49-es forradalom és szabadságharc 150. évfordulója alkalmából*. Veszprém: Laczkó Dezső Múzeum – VEAB, 1999. 25-34.

HERMANN 1999 – Hermann Róbert: A Kossuth-kultusz. In: G. GERVA Mária szerk.: '48 kultusza. (Gödöllői múzeumi füzetek 4.) Gödöllő: Gödöllői Városi Múzeum, 1999. 11-20.

HOBSBAWM, Eric: *Primitív lázadók: Vázlatok a társadalmi mozgalmak archaikus formáiról a XIX. és XX. században*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1974.

HOBSBAWM 1984 – HOBSBAWM, Eric: *Worlds of Labour: Further Studies in the History of Labour*. London: Weidenfeld and Nicolson, 1984.

HOFER 1994 – Hofer Tamás: Változó paraszti műveltség és a róla alkotott elképzelések. In: LACKÓ Miklós szerk.: *A tudománytól a tömegkultúráig: Művelődéstörténeti tanulmányok 1890-1945*. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 14.) Budapest: MTA Történettudományi Intézete, 1994. 169-190.

HOMOK 1934 – Homok Lajos: [Mi itt...] *Nemzeti Szociálista* 3. évf. (1934. júl. 1.) 23. sz. 3.

HORVÁTH 2000 – Horváth M. Ferenc: 1848/49 váci kultuszának rövid története. In: HORVÁTH M. Ferenc – MÁNDLI Gyula – ZOMBORKA Márta szerk.: *Népek, hősök, emberek: Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc 150. évfordulója tiszteletére rendezett konferencia előadásai*. Vác: Váci Múzeum Egyesület, 2000. 7-12.

HUNT 1984 – HUNT, Lynn: *Politics, Culture and Class in the French Revolution*. Berkeley – London: University of California Press, 1984.

IFJAK 1934 – Az Iparos Ifjak Önképzőköre a község intelligenciáját újból meg akarja nyerni a kultúresték [sic!] számára. *Dévaványai Hírlap* 2. évf. 3. sz. 1934. január 21.

ILLYÉS 1902 – ILLYÉS Bálint: *Kossuth apánk és kora: 1802-1902: Költői dalok*. Budapest: s. n., 1902.

IRGALOM 1926 – BÖSZÖRMÉNY Zoltán: És nincsen benne irgalom. In: uő.: *A gálya prédikátora*. Budapest: Felvidéki Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesülete, 1926. 20.

ÍGY 1934 – Böszörmény Zoltán: Csak így. *Nemzeti Szocialista* 3. évf. (1934. június 3.) 19. sz. 1.

JAKAB 2005 – Jakab Albert Zsolt: 1848-1849 emlékezetének kialakítása Kolozsváron. In: JAKAB Albert Zsolt – SZABÓ Á. Tőhötöm szerk.: *Lenyomatok 4.: Fiatal kutatók a népi kultúráról*. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság, 2005. 29-46.

JÁNOSHALMA 1936 – Kaszáskeresztes szervezkedést leplezett le a rendőrség Jánosahalmán. *Magyar Hírlap* 16. évf. (1936. április 29.) 98. sz. 5.

JESZENSZKY 1940 – Jeszenszky Árpád: Gyümölcstermelésünk. In: HORVÁTH József szerk.: *A trianoni Magyarország mezőgazdasága (Magyar mezőgazdaság). 1. köt.* Budapest: Új Barázda, 1940. 385-418.

JÓZSA 1999 – JÓZSA László: Az 1848-48-es forradalom és szabadságharc emlékezete Kunszentmártonban. *Honismeret* 27. évf. (1999.) 3-4. sz. 24-28.

K. HORVÁTH 1999 – K. Horváth Zsolt: A lehetséges emlékezésektől a lehetséges történelmekig: Az 1848-49-es emlékezők történeti képe és olvasási dilemmái. In: HUDI József – TÓTH G. Péter szerk.: *Emlékezet, kultusz, történelem: Tanulmányok az 1848/49-es forradalom és szabadságharc 150. évfordulója alkalmából*. Veszprém: Laczkó Dezső Múzeum – VEAB, 1999. 7-17.

K. HORVÁTH 1999b – K. Horváth Zsolt: Az eltűnt emlékezet nyomában: Pierre Nora és a történeti emlékezetkutatás francia látképe. *Aetas* 15. évf. (1999.) 3. sz. 132-141.

KARACS 1998 – Karacs Zsigmond: 1848-49 öröksége és a földesi hagyományápolás. In: KRÍZA Ildikó szerk.: *Történelem és emlékezet*:

Művelődéstörténeti tanulmányok a szabadságharc 150. évfordulója alkalmából.
Budapest: Néprajzi Társaság, 1998. 145-150.

KARCAGI 1936 – Dévaványán őrizetbe vették Böszörmény Zoltán „kaszáskeresztes” vezért, aki csapataival be akart vonulni Pestre. *Karcagi Hírlap* 31. évf. (1936. május 2.) 49. sz. 3.

KARDOS – SZIGETI 1988 – KARDOS László – SZIGETI Jenő: *Boldog emberek* könyve: *A magyarországi nazarénusok.* Budapest: Magvető, 1988.

KARVALICS 2000 – KARVALICS László szerk.: *Magyarország városai* 3.
Budapest: Égisz, 2000.

KATONA – LÁBADI 1980 – KATONA Imre – LÁBADI Károly szerk.: *Erdők, mezők, vad ligetek: Drávaszögi magyar népballadák.* Újvidék: Forum, 1980. 74-80.

KÁROLYFI 1933 – Károlyfi Kopasz Béla levelei. *Nemzeti Szocialista* 2. évf. (1933. dec. 25.) 26. sz. 3-4.

KECSKÉS 1934 – Kecskés Pál: Foglald gyermekeid imájába. *Nemzeti Szocialista* 3. évf. (1934. jún. 10.) 20. sz. 1-2.

KELET 1938a – Hatóságilag engedélyezett szekta az Alföldön. *Kelet Népe* 4. évf. (1938.) 1. sz. 59.

KELET 1938b – Helyreigazítás. *Kelet Népe* 4. évf. (1938.) 3. sz. 187-188.

KENYERES 1967 – KENYERES Ágnes főszerk.: *Magyar életrajzi lexikon. 1. köt., A-L.* Budapest: Akadémiai, 1967.

KESZEG 2004 – Keszeg Vilmos: Az ünneplő Torda: Az ünneplés alkalmi és terei egy kisvárosban. In: PÓCS Éva szerk.: *Rítus és ünnep az ezredfordulón: Tudományos konferencia Marcaliban, 2002. május 13-15.* Budapest: L'Harmattan – Marcali Városi Helytörténeti Múzeum, 2004. 21-42.

KINEVEZÉSEK 1935 – Kinevezések. *Böszörmény-mozgalom Nemzeti Szocialista Munkás Párt Tagterjesztője*. 1935. június 9. 3-4.

KIRÁLY 1997 – Király István: A magyar paraszti polgárosodás és az agrárszocialista mozgalmak. In: GLATZ Ferenc szerk.: *Agrármozgalmak Délkelet-Európában.* (Begegnungen Schriftenreihe des Europa Institutes Budapest 5.) Budapest: Europa Institut, 1997. 45-53.

KISS 1881 – KISS Áron: *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzése.* Budapest: Magyarországi Protestáns Egylet, 1881.

KISS 1959 – KISS Jenő: *Az agrárszocialista olvasókörok történetéből (1867-1914)*. (Az OSZK Kiadványai 47.) Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 1959. Klny. a Magyar Könyvszemléből. 180-193.

KISS 1968 – Kiss Lajos: A munkásság dalai Várpalotán és környékén. In: KATONA Imre – MARÓTHY János – SZATMÁRI Antal szerk.: *A parasztdaltól a munkásdalig*. Budapest: Akadémiai, 1968. 307-448.

KISS 1968 – KISS József: *Jász-kunsági agrármozgalmak a kiegyezéstől a millenniumig: 1867-1895*. (Értekezések a történeti tudományok köréből 46.) Budapest: Akadémiai, 1968.

KISS 1981 – KISS Lajos: *A szegény emberek élete: 2. köt., A szegény asszony élete*. (3. kiad.) Budapest: Gondolat, 1981.

KLINGER 1969 – KLINGER András összeáll.: *A népmozgalom főbb adatai községenként 1901-1968*. Budapest.: Központi Statisztikai Hivatal, 1969.

KOCSIS 1998 – Kocsis Gyula: A Ceglédi Százas Küldöttség és a Kossuth-kultusz. In: KRÍZA Ildikó szerk.: *Történelem és emlékezet: Művelődéstörténeti tanulmányok a szabadságharc 150. évfordulója alkalmából*. Budapest: Néprajzi Társaság, 1998. 61-70.

KOROMPAINÉ 2001 – Korompainé Szalacsi Rácz Mária: A szabadságharc emléke a 19. századi debreceni hírlapokban. In: KOROMPAI Balázs et al. szerk.: *Emlékek és források...: Debrecen 1849/49*. (A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár kiadványai 26.) Debrecen: Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, 2001. 317-330.

KOVALSZKY 1991 – Kovalszky Mária: Kegyeletszolgáltatás. In: KOVÁCS Ákos szerk.: *Monumentumok az első háborúból*. Budapest: Corvina, 1991. 91-103.

KOVÁCS 1989 – KOVÁCS Imre: *A néma forradalom. A néma forradalom a parlament és a bíróság előtt*. Budapest: Cserépfalvi, Gondolat, Tevan, 1989.

KOVÁCS 1991 – Kovács Ákos: „Emeljünk emlékszobrot hőseinknek!” In: uő.: szerk.: *Monumentumok az első háborúból*. Budapest: Corvina, 1991. 104-124.

KOVÁCS 2008 – Kovács Éva: Interjú módszerek és technikák. In: uő. szerk.: *Közösségtanulmány: Módszertani jegyzet*. (2., jav. kiad.) Budapest – Pécs: Néprajzi Múzeum – PTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 2008. 269-277.

KOVÁCS – VAJDA 2007 – Kovács Éva – Vajda Júlia: Elbeszélés, identitás, értelmezés. In: BÖGRE Zsuzsanna szerk.: *Élettörténet a társadalomtudományokban*. (Pázmány társadalomtudomány 6.) Budapest – Piliscsaba: PPTE, 2007. 217-231.

KOVÁTS 1986 – Kováts Zoltán: A társadalmi mozgalmak összefüggése a viszonylagos túlnépesedéssel. In: SZABÓ Ferenc szerk.: *Agrárszocializmus*

Magyarországon: Az 1981. május 5-6-án Orosházán tartott tudományos ülészek előadásai és hozzászólásai. Békéscsaba – Orosháza: Békés Megyei Tanács V. B., 1986. 36-41.

KÓSA 1988 – Kósa László: A katolikus és protestáns magatartásformák az abszolutizmus idején. In: *Forradalom után – kiegyezés előtt.* Budapest: Gondolat, 1988. 350-365.

KÓSA 1993 – Kósa László: Vallási magyarországek Dél-Magyarországon az újkorban. In: *úó.: Egyház, társadalom, hagyomány.* Debrecen: Ethnica, 1993. 135-146.

KÓSA 1993b – KÓSA László: Egyházi hagyomány – protestáns vallási néprajz. In: *úó.: Egyház, társadalom, hagyomány.* Debrecen: Ethnica, 1993. 11-52.

KÓSA 1999 – Kósa László: Protestáns történelemértelmezés Csehországban és Magyarországon. In: HEGEDŰS András, BÁRDOS István szerk.: *Egyház és politika a XIX. századi Magyarországon: Nemzeti Történész Konferencia előadásai 1998. május 27-28.* Esztergom: Esztergom-Budapesti Érsekség et al., 1999. 135-148.

KÓSA 2001 – KÓSA László: „Hét szilvafa árnyékában”: *A nemesség alsó rétegének élete és mentalitása a rendi társadalom utolsó évtizedeiben Magyarországon.* Budapest: Osiris, 2001.

KÖRMÖCZI 1994 – KÖRMÖCZI Katalin szerk.: „...leborulok a nemzet nagysága előtt”: *A Kossuth-hagyaték.* Budapest: M. N. M., 1994.

KÖVÉR 2002 – Kövér György: Források, értelmezések, történelmek. In: *úó.: A felhalmozás íve.* Budapest: Új Mandátum, 2002. 384-393.

KÖVÉR 2009 – KÖVÉR György: *A tisztaeszlári dráma: Társadalomtörténeti látószögek.* (Akadémiai doktori értekezés.) Kézirat. Budapest, 2009. (Az MTA tulajdonában.)

KÖZGYŰLÉS 1933 – A képviselőtestület közgyűlése Dévaványán. Magyar Vidék, 2. évf. (1933. január 1.) 1. sz. 3-4.

KÖZSÉGEK 1935 – *Magyarország községeinek háztartási viszonyai az 1934. községi költségelőirányzatok szerint.* (Magyar Statisztikai Közlemények 93. köt.) Budapest: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1935.

KULTÚRSZELLEM 1934 – *Kultúrszellemet a közművelődési egyesületekbe.* Dévaványai Hírlap 2. évf. (1934. január 14.) 2. sz. 3.

KUNSZENTMÁRTONI 1936 – Őrizetbe vették a „kaszáskeresztes” vezért. *Kunszentmártoni Híradó* 19. évf. (1936. május 3.) 18. sz. 5.

LACKÓ 1962 – Lackó Miklós: Vázlat a szélsőjobboldali mozgalmak társadalmi háttéréről Magyarországon az 1930-as években. *Történelmi Szemle* 5. évf. (1962.) 3-4. sz. 449-468.

LACKÓ 1966 – LACKÓ Miklós: *Nyilasok, nemzetiszocialisták 1935-1944*. Budapest: Kossuth, 1966.

LÁBADI 1999 – Lábadi Károly: Negyvennyolc emlékezete a folklórban. In: G. GERVA Mária szerk.: *'48 kultusza*. (Gödöllői múzeumi füzetek 4.) Gödöllő: Gödöllői Városi Múzeum, 1999. 149-160.

LE ROY LADURIE 1997 – LE ROY LADURIE, Emmanuel: *Montaillou*. Budapest: Osiris, 1997.

LEVELEK 1933 – Károlyfi Kopasz Béla levelei. *Nemzeti Szociálista* 1. évf. (1933. december 25.) 26. sz. 3-4.

LEVI 2001 – LEVI, Giovanni: *Egy falusi ördögűző és a hatalom*. Budapest: Osiris, 2001.

LIH 1990 – LIH, Lars T.: *Bread and Authority in Russia, 1914-1921*. Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press, 1990.

LOTHANE 2008 – Lothane, Zvi: The Uses of Humor in Life, Neurosis and in Psychotherapy: Part 1. *International Forum of Psychoanalysis* 17. vol. (2008.) 3. iss. 180-188.

LUKÁCS 1998a – Lukács László: *1848-48 jeles napjai a néphagyományban*. Székesfehérvár: Szent István Király Múzeum, 1998.

LUKÁCS 1998b – Lukács László: 1848-49 emléke a néphagyományban. *Honismeret* 26. évf. (1998.) 6. sz. 24-35.

LUKÁCS 2002 – Lukács László: Ha még egyszer azt üzeni...: Kossuth Lajos a magyar néphagyományban. *Honismeret* 30. évf. (2002.) 3. sz. 40-45.

MACKINNON – MICHELS – BUCKLEY 2010 – MACKINNON, Roger A. – MICHELS, Robert – BUCKLEY, Peter J.: *Pszichiátriai interjú a klinikai gyakorlatban*. (Lélekben Otthon könyvek.) Budapest: Oriold és Társai, 2010.

MACLEOD – ROSE – WILLIAMS 1993 – MacLeod, Andrew K. – Rose, Gillian S. – Williams, J. Mark: Components and Hopelessness and the Future in Parasuicide. *Cognitive Therapy and Research* 17. vol. (1993.) 5. iss. 441-455.

MAGYAROK 1926 – BÖSZÖRMÉNY Zoltán: Ha magyarok vagyunk. In: uő.: *A gályá prédikátora*. Budapest: Felvidéki Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesülete, 1926. 14.

MAGYARORSZÁG 1936 – Erélyes illetékes nyilatkozat a kaszáskeresztesek komolytalan voltáról. *Magyarország* 43. évf. (1936. április 30.) 99. sz. 99.

MAILÁTH 1898 – MAILÁTH József: *Az ügynevezett Független-Szocializmus különös tekintettel a Bodroghözre*. Sátoraljaújhely: s. n., 1898.

MAJOR 1953 – MAJOR Ervin: *Kossuth-dalok*. Budapest: s. n., 1953.

MARCSA 2003 – L. PAPP Zsigmondné Marcsa Lenke: *Őseim és utódaik napjainkig*. Kézirat (a szerző tulajdonában). Dévaványa, 2003.

MARIS – BERMAN – SILVERMAN 2000 – MARIS, Ronald W. – BERMAN, Alan L. – SILVERMAN, Mark M.: *Comprehensive Textbook of Suicidology*. New York: The Guilford Press, 2000. 284-310.

MÁNDOKI 1975 – Mándoki László: Az aradi vértanúk nótájáról. In: *Baranya helytörténetírás 1973*. Pécs: Baranya Megyei Levéltár, 1975. 163-176.

MÁNDOKI – BOGDÁL 1974 – Mándoki László – Bogdál Ferenc: Az aradi gyásznap 125. évfordulójára. In: *Janus Pannonius Múzeum évkönyve XIV-XV*. Pécs, Janus Pannonius Múzeum, 1974. 207-232.

MÁRCIUS 1932 – Hogyan ünnepelte Dévaványa március 15-ét? *Magyar Vidék* 1. évf. (1932. március 30.) 7. sz. 3.

MÁRCIUS 1934 – Március 15. Dévaványán. *Dévaványai Hírlap* 2. évf. (1934. március 18.) 11. sz. 3.

MÁRKUS 1992 – Márkus György: A kultúra: Egy fogalom keletkezése és tartalma. In: *Kultúra és modernitás*. Budapest: T-Twins, 1992. 9-41.

MÁTÉ 2009 – Máté Endre: A '48-as Olvasókör története. In: *140 éves a '48-as Olvasókör*. (Helytörténeti Füzetek 23.) Kisújszállás: '48-as Olvasókör, Kisújszállás Város Önkormányzata, Arany János Könyvtár, 2009. 21-44.

MEGFÚVOM 1990 – KÖVESDI Péter – MARTON Péter – SZILÁGYI Márton vál., szerk., előszó: *Megfúvom fűzfalantomat: Szórakoztatóan rossz versek antológiája*. Budapest: Zenit Könyvek, 1990.

MEGJEGYZÉS 1933 – B. J.: Néhány megjegyzés a kultur-esték programjához. *Dévaványai Hírlap* 1. évf. (1933. december 3.) 2. sz. 1-2.

MEGVÁLTÓ 1926 – BÖSZÖRMÉNY Zoltán: Megváltó napon. In: uő.: *A gálya prédikátora*. Budapest: Felvidéki Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesülete, 1926. 7.

MELLY 1928 – MELLY József: *Az öngyilkosságok Budapesten és az európai nagyvárosokban*. (Statistikai közlemények.) Budapest: Székesfőváros, 1928.

MERRE s. a. – BÖSZÖRMÉNY Zoltán: Merre az út. In: uő.: *Vérem és oltárom*. Budapest: Magyar Szocialisták Országos Pártja, s. a. 25.

MEZŐGAZDASÁGI 1897 – *A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája: 1. köt., A magyar mezőgazdaság fejlődése s az 1895. évi VIII. törvényczikk alapján végrehajtott összeírás főbb eredményei községenként*. Budapest: Országos Magyar Központi Statisztikai Hivatal, 1897.

MONORON 1933 – Mi történt Monoron? *Nemzeti Szociálista* 2. évf. (1933. július 22.) 11. sz. 3-4.

MORRIS 1983 – Morris, Robert J.: Voluntary Societies and British Urban Elites, 1780-1870: An Analysis. *Historical Journal* 26. vol. (1983.) 1. iss. 95-118.

MORRIS 1990 – Morris, Robert J.: Clubs, Societies and Associations. In: Thompson, F. M. L.: *The Cambridge Social History of Britain: Vol. 3., Social Agencies and Associations. 1750-1950*. Cambridge: s. n., 1990. 395-443.

MORRIS 1998 – Morris, Robert J.: Civil Society and the Nature of Urbanism: Britain, 1750-1850. *Urban History* 25. vol. 3. (1998.) iss. 289-301.

MUNKÁSTELEPÍTÉS 1932 – Munkástelepítés. *Magyar Vidék* 1. évf. (1932. szeptember 25.) 33. sz. 3-4.

NAGY 1924 – NAGY Sándor ifj.: *A szocializmus keletkezése Hódmezővásárhelyen*. Hódmezővásárhely: Haladás Nyomda, 1924.

NAGY 1933a – Nagy Béla: A dévaványai népművelési bizottság beszámolója az 1932-33. évi munkájáról. *Magyar Vidék* 2. évf. (1933. május 28.) 22. sz. 4.

NAGY 1933b – Nagy Béla: Néhány szó a vallásos kultürest [sic!] kritikájához. *Dévaványai Hírlap* 1. évf. (1933. december 17.) 4. sz. 4.

NAGY 1986 – Nagy Dezső: A mozgalmak jelentkezése a népköltészetben. In: SZABÓ Ferenc szerk.: *Ágrárszocializmus Magyarországon: Az 1981. május 5-6-án Orosházán tartott tudományos ülésszak előadásai és hozzászólásai*. Békéscsaba – Orosháza: Békés Megyei Tanács V. B. Tudományos-Koordinációs Szakbizottsága, 1986. 169-177.

NAGY 2002 – NAGY Lajos: *Családom története 1832-2002*. Kézirat. Dévaványa, 2002. (A Bereczki Imre Helytörténeti Gyűjtemény tulajdonában.)

NAGYATÁDI 1995 – *Nagyatádi Szabó István emlékkönyv 1863-1924*. Budapest: Mezőgazdasági, 1995.

NAGYSÁG 1933 – Isten csodálatos nagyságának fénye villan ki szavai közül. *Nemzeti Szociálista* 2. évf. (1933. dec. 3.) 23. sz. 1-2.

NAPLÓ 1937 – Böszörmény Zoltánt kétévi és kéthónapi fegyházra ítélte a bíróság. *Pesti Napló* 88. évf. (1937. okt. 21.) 239. sz. 9.

NEMES 2003 – Nemes Erzsébet: Olvasókörök. In: KISS Bori – SÁNDOR Tibor szerk.: *Önszerveződő helyi társadalom: Történelmi változatok, új formák: A helyismereti könyvtárak X. országos tanácskozása 2003. július 16-18.* Budapest: Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, 2003. 93-97.

NETTLE – DUNBAR 1997 – Nettle, Daniel – Dunbar, Ian MacDonald: Social Markers and the Evolution of Reciprocal Exchange. *Current Anthropology*, 38. iss. (1997.) 1. n. 93-99.

NÉHÁNY 1936 – [Néhány naiv lélek...]. *Déványai Hírlap* 4. évf. (1936. május 24.) 21. sz. 3.

NÉMETH 2009 – Németh Nóra Veronika: Művelődés és szórakozás? In: FORRAY Katalin – JUHÁSZ Erika szerk.: *Nonformális – informális – autonóm tanulás.* Debrecen: Debreceni Egyetem, 2009. 312-319.

NÉPMOZGALOM 1937 – *Az 1926-32. évi népmozgalom.* (Magyar statisztikai közlemények 97. köt.) Budapest: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1937.

NÉPMŰVELÉS 1932 – Népművelés: Dévaványán hetenként 2000-2500 ember látogatja a Kultur [sic!] előadásokat. *Magyar Vidék* 1. évf. (1932. március 6.) 5. sz. 4.

NÉPMŰVELÉS 1933 – Népművelés. *Magyar Vidék* 2. évf. (1933. február 19.) 8. sz. 4.

NÉPSZÁMLÁLÁS 1900 – *A Magyar Korona országainak 1900. évi népszámlálása: 1. rész, A népesség általános leírása községeként.* Budapest: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1902.

NÉPSZÁMLÁLÁS 1910 – *A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása: 1. rész, A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint.* Budapest: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1912.

NÉPSZÁMLÁLÁS 1920 – *Az 1920. évi népszámlálás: 1. rész, A népesség főbb demográfiai adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint.* Budapest: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1923.

NÉPSZÁMLÁLÁS 1930 – *Az 1930. évi népszámlálás. 1. rész, Demográfiai adatok községi és külterületi lakothelyek [sic!] szerint.* Budapest: Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, 1932.

NÉPSZÁMLÁLÁS 1941 – *Az 1941. évi népszámlálás: demográfiai adatok községek szerint.* Központi Statisztika Hivatal, 1947.

NIPPERDEY 1972 – Nipperdey, Thomas: Verein als soziale Struktur im späten 18. Jahrhundert. In: BOOKMANN, Hartmut: *Geschichtswissenschaft und Vereinswesen im 19. Jahrhundert*. (Veröffentlichungen des Max-Planck Instituts für Geschichte 1.) Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1972. 1-44.

NORA 1999 – Nora, Pierre: Emlékezés és történelem között: A helyek problematikája. *Aetas* 15. évf. (1999.) 3. sz. 142-157.

NORA 2010 – NORA, Pierre: *Emlékezet és történelem között: Válogatott tanulmányok*. Budapest: Napvilág, 2010.

NOVÁK 2000 – Novák László: Az alföldi települések struktúráváltozásai a 17-20. században. In: CSERI Miklós – KÓSA László – T. BEREZCKI Ibolya szerk.: *Paraszi múlt és jelen az ezredfordulón: A Magyar Néprajzi Társaság 2000. október 10-12. között megrendezett néprajzi vándorgyűlésének előadásai*. Szentendre: Magyar Néprajzi Társaság, 2000. 217-226.

NYITÓEST 1933 – Nyitóest a Kultúrházban. *Magyar Vidék* 2. évf. (1933. január 8.) 2. sz. 2-3.

OLÁH 2000 – Oláh György: Változatok rituális térteremtésre. In: BODÓ Julianna szerk.: *Miénk a tér?: Szimbolikus térhasználat a székellyöldi régióban*. Csíkszereda: Pro-Print, 2000. 106-122.

OROSZ 1932 – Orosz Pál: Segítsünk magunkon. *Magyar Vidék* 1. évf. (1932. szeptember 18.) 32. szám 1.

ORSZÁGGYŰLÉS 1934 – *Az 1931. évi július 18-ára hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*. 19. köt. Budapest: Athenaeum, 1934.

ORTUTAY 1952 – ORTUTAY Gyula: Kossuth Lajos a magyar nép hagyományaiban. *Ethnographia* 63. évf. (1952.) 3-4. sz. 263-307.

ORTUTAY 1981 – Ortutay Gyula: Kossuth Lajos a magyar nép hagyományaiban. In: uő: *A nép művészete*. Budapest: Gondolat, 1981. 131-184.

ÖNGYILKOS 1933 – Öngyilkos lett Dévaványa legidősebb embere. *Magyar Vidék* 2. évf. (1933. május 28.) 22. sz. 2.

ÖRSI 1998 – Örsi Julianna: Emlékezés és emlékeztetés 1848/49-re a Nagyikunságban. In: DUCZA Lajos szerk.: *1848/49 emlékezete a Nagyikunságban*. (Helytörténeti füzetek 5.) Kisújszállás: Kisújszállás Város Önkormányzata, 1998. 89-104.

PAKSA 2009 – Paksa Rudolf: Szélsőjobboldali mozgalmak az 1930-as években. In: ROMSICS Ignác szerk.: *A magyar jobboldali hagyomány, 1900-1948*. Budapest: Osiris Kiadó, 2009. 275-304.

PAPP 1936 – Papp Jenő: Mit akarunk? *Dévaványai Hírlap* 4. évf. (1936. január 19.) 3. sz. 1.

PAPP 2007 – Papp Barbara: A kaszáskeresztes pártvezér látogatása Dévaványán. In: *Tavaszi Szél 2007. május 17-20.: Konferenciakiadvány*. Budapest: Doktoranduszok Országos Szövetsége, 2007. 129-134.

PAPP 2009 – Papp Barbara: „Oszt’ van-e Bogyá-telepi belépőd? : A földreform és a szimbolikus térképződés Dévaványán. *FONS (Forráskutatás és Történeti Segéd tudományok)*, 16. évf. (2009.) 1. sz. 45-54.

PARASZTKÉRDÉS 1985 – JUHÁSZ Antal – SIPOS József szerk.: *Parasztkérdés 1890-1930*. Szeged: Csongrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1985.

PERCZEL-FORINTOS – POÓS 2008 – Perczel-Forintos Dóra – Poós Judit: Kiút a kiúttalanságból – problémamegoldó tréning az öngyilkos veszélyeztetettség megelőzésében. *Psychiatria Hungarica* 23. évf. (2008.) 1. sz. 4-21.

PEREGRINUS 1934 – „PEREGRINUS” [Papp Jenő?]: Dévaványa. *Dévaványai Hírlap* 2. évf. (1934. január 14.) 2. sz. 1.

POVEDÁK 2004 – Podevák István: Népi kultúra vagy populáris kultúra? Birkózás a fogalmakkal. *Tiszatáj* 58. évf. (2004.) 8. sz. 84-88.

PÓR 1988 – PÓR Edit szerk.: *A magyarországi egyesületek címtára a reformkortól 1945-ig: I., Vidéki egyletek és körök*. Budapest: Művelődéskutató Intézet, 1988.

PÓTÓ 2003 – Pótó János: Köztéri szobor és politika. In: uő: *Az emlékeztetés helyei: Emlékművek és politika*. Budapest: Osiris, 2003. 17-29.

PÖLÖSKEI – SZAKÁCS 1962 – PÖLÖSKEI Ferenc – SZAKÁCS Kálmán szerk.: *Földmunkás- és szegényparaszt-mozgalmak Magyarországon 1848-1948*. 1-2. köt. Budapest: Mezőgazdasági és Erdészeti Dolgozók Szakszervezete, 1962.

PÜNKÖSDI 1934 – A néptársak tízezrei páratlan lelkesedéssel, mint szabadítójukat ünnepelték Böszörmény Zoltánt, a pümkösd országos seregszemlék alkalmával. *Nemzeti Szociálista* 3. évf. (1934. május 27.) 18. sz. 1-2.

RÁCZ 1988 – RÁCZ István: *Városlakó nemesek az Alföldön 1526-1848 között*. Budapest: Akadémiai, 1988.

RÁNKI 1984 – RÁNKI György főszerk.: *Magyarország története 1918-1919, 1919-1945. 2. köt. (3., jav. kiad.)* (Magyarország története tíz kötetben, 8/2. köt.) Budapest: Akadémiai, 1984.

REXA 1948 – REXA Dezső: *Kossuth Lajos azt izente...: 48-49 a népköltészetünkben.* Budapest: s. n., 1948.

RETTENTŐ 1934 – Kopasz Béla: A rettentő ítélet segíthet csak rajtunk. *Nemzeti Szociálista* 3. évf. (1934. június 24.) 22. sz. 2-3.

RÉVÉSZ 2007 – Révész György: Személyiség, társadalom, kultúra – a pszichoszociális fejlődés eriksoni koncepciója. In: GYÖNGYÖSINÉ KISS Enikő – OLÁH Antal szerk.: *Vázlatok a személyiségről.* Budapest: Új Mandátum, 2007. 224-243.

SÁNDOR 1967 – SÁNDOR István: Az aradi vértanúk nótájáról. *Ethnographia* 78. évf. (1967.) 4. sz. 507-522.

SCHEFTSIK 1935 – SCHEFTSIK György szerk.: *Jász-Nagykun-Szolnok vármegye multja és jelene.* Pécs: Kalotai, 1935.

SEBESS 1933 – SEBESS Dénes: *Magyar agrár-evolúciók 1902-1936.* Budapest: s. n., 1933.

SEREGSZEMLE 1933 – Böszörmény Zoltán seregszemléje Dévaványán: Az országos seregszemle ötödik állomása. *Nemzeti Szociálista* 2. évf. (1933. október 15.) 16. sz. 1-2.

SÉRA 1980 – SÉRA László: *A nevetés és a humor pszichológiája.* Budapest: Akadémiai, 1980.

SIMÁNDI 1938 – SIMÁNDI Béla: *A mai pusztá.* Újpest: Vörösmarty Irodalmi Társaság, 1938.

SIMON 1953 – SIMON Péter: *A századforduló munkás- és szegényparasztozsgalmai 1898-1907.* Budapest: Magyar Munkásmozgalmi Intézet, 1953.

SOHAJDA 2003 – Sohajda Ferenc: A szentmártonkátai tumultus. (Egy esemény mikrotörténete.) In: *Mikrotörténelem: Vívmányok és korlátok: A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 1999. évi miskolci konferenciájának előadásai.* (Rendi társadalom – polgári társadalom 12.) Miskolc: Hajnal István Kör – Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, 2003. 308-331.

SÓTI 1934 – Sóti Mihály: Az igazi orvos. *Nemzeti Szociálista* 3. évf. (1934. ápr. 29.) 14. sz. 1.

SPIRITO 1989 – Spirito, Anthony: Attempted Suicide in Adolescence: Current Findings and Implications for Future Research and Clinical Practice. *Clinical Psychology Review* vol. 9. (1989.) issue 3. 335-363.

STATISZTIKA 1932 – Egy kis statisztika. *Magyar Vidék* 1. évf. (1932. június 26.) 21. sz. 6.

STURM s. a. – STURM Albert: *Új országgyűlési almanach 1887-1892: Rövid életrajzi adatok a főrendiház és a képviselőház tagjairól*. Budapest: Nágel Ottó, s. a.

SZABÓ 1966 – SZABÓ-ANDRÁS Endre: *Könyvtári adatok (1884-1962)*. Budapest: Népművelési Propaganda Iroda, 1966.

SZABÓ 1978 – Szabó Ferenc: A Viharsarok mint mozgalmótörténeti tájegység. *Új Auróra* 6. évf. (1978.) 3. sz. 102-109.

SZABÓ 1981 – Szabó Ferenc: Kutatási feladatok a Viharsarok kapitalista kori történetében – a településrendszer és lakosságszám tükrében. *Békési Élet* 16. évf. (1981.) 2. sz. 152-162.

SZABÓ 1986 – Szabó Ferenc: A viharsarki agrárszocialista mozgalom előzményei. In: uő. szerk.: *Agrárszocializmus Magyarországon: Az 1981. május 5-6-án Orosházán tartott tudományos ülésszak előadásai és hozzászólásai*. Békéscsaba – Orosháza: Békés Megyei Tanács V. B., 1986. 65-74.

SZABÓ 1991 – Szabó Miklós: A magyar történeti mitológia az első világháborús emlékműveken. In: KOVÁCS Ákos szerk.: *Monumentumok az első háborúból*. Budapest: Corvina, 1991. 46-63.

SZABÓ 1997 – Szabó Ferenc: A viharsarki mezővárosok műveltségének politikai tartalmáról. In: GLATZ Ferenc szerk.: *Agrármozgalmak Délkelet-Európában*. (Begegnungen Schriftenreihe des Europa Institutes Budapest 5.) Budapest: Europa Institut, 1997. 45-53.

SZABÓ 1998 – SZABÓ Róbert: Politikai propaganda és történelmi ünnep: Adalékok az 1948. márciusi centenáriumi ünnepségek történetéhez. *Történelmi Szemle* 31. évf. (1998.) 3-4. sz.

SZABÓ 2005 – Szabó Ferenc: Dévaványa nemesi községe a Nagykunság szomszédságában. In: BÁNKINÉ MOLNÁR Erzsébet szerk.: *A Jászkunság kutatása 2005: Konferencia a Kiskun Múzeumban: Jogszábályok – jogszokások*. Kiskunfélegyháza: Kiskun Múzeum Baráti Köre, 2005. 115-124.

SZAKÁCS 1959 – Szakács Kálmán: *Az 1929-33-as világgazdasági válság és a magyar parasztság*. In: *A parasztság helyzete és küzdelmei a gazdasági válság után*

(1933-39). (A magyar parasztság kialakulása, története és mozgalmai 6.) Budapest: Mezőgazdasági és Erdészeti Dolgozók Szakszervezete, 1959. 3-37.

SZAKÁCS 1962 – Szakács Kálmán: A szegényparasztság gazdasági helyzete és mozgalmai a gazdasági válság után, a második világháború kitöréséig (1934-1939). In: PÖLÖSKEI Ferenc – SZAKÁCS Kálmán szerk.: *Földmunkás- és szegényparaszti mozgalmak Magyarországon 1848-1948*. 2. köt. Budapest: Mezőgazdasági és Erdészeti Dolgozók Szakszervezete, 1962. 855-942.

SZAKÁCS 1963 – SZAKÁCS Kálmán: *Kaszáskeresztesek*. Budapest: Kossuth, 1963.

SZARKA 1934 – Szarka Lajos: [Károlyfi Béla számoljon el...] *Dévaványai Hírlap* 2. évf. (1934. szeptember 23.) 38. sz. 3.

SZARKA 1935 – Szarka: Te vagy az Élet... In: *Éljen Böszörmény! Kaszáskeresztes szabadságindulók*. Budapest: Kaszás Nyomda és Kiadóvállalat, 1935. 59-61.

SZEDERKÉNYI 1893 – SZEDERKÉNYI Nándor: *Heves vármegye története IV.: Egervára visszavételétől, 1687-től 1867-ig*. Eger: Heves vármegye, 1893.

SZEGÉNYEK 1932 – Szegények vagyunk, de jól élünk. *Magyar Vidék* 1. évf. (1932. március 6.) 5. sz. 6.

SZEKERES 2008 – Szekeres András: A tér tudatosulása. In: CZOCH Gábor – KLEMENT Judit – SONKOLY Gábor szerk.: *Atelier-iskola: Tanulmányok Granasztói György tiszteletére*. Budapest: Atelier, 2008. 89-100.

SZÖVETKEZET 1925 – *A Dévaványai Gyümölcsértékesítő és Központi Szeszfőző Szövetkezet Alapszabálya*. Gyoma: Kner Izidor Könyvnyomdája, 1925.

SZTRIPSZKY 1907 – SZTRIPSZKY Híador: *Kossuth Lajos a rutén népköltészetben*. Budapest: Hornyánszky Nyomda, 1907.

SZÜGYI 1917 – SZÜGYI Dániel: *A dévaványai református egyház története*. Dévaványa: Református Egyház, 1917.

SZÜGYI 1995 – SZÜGYI Dániel: *A dévaványai református templom építése 1887-1891*. Sajtó alá rend.: Bereczki Imre. Dévaványa: s. n., 1995.

T. SZERÉMI 1955 – T. SZERÉMI Borbála szerk.: *Magyarországi munkásdalok*. Budapest: Zeneműkiadó, 1955.

TAGÉRTESÍTŐ 1935 – *Böszörmény-mozgalom Nemzeti Szocialista Munkás Párt Tagértesítője*. 1935. június 9.

TAGVACSORA 1934 – Tagvacsora a Kaszinóban. *Dévaványai Hírlap* 2. évf. (1934. február 18.) 7. sz. 3.

TÁVBESZÉLŐ 1943 – *A vidéki hálózatok betűrendes távbeszélő névsora*. Budapest: Magyar Királyi Postavezérgazgatóság, 1943.

THOMPSON 1971 – THOMPSON, E. P.: *The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century*. *Past and Present*, 50. no. (1971.) febr. 76-136.

THOMPSON 2007 – THOMPSON, E. P.: *Az angol munkáosztály születése*. Budapest: Osiris, 2007.

TILLY 1986 – TILLY, Charles: *The Contentious French: Four Centuries of Popular Struggle*. Cambridge: Belknap, 1986.

TILLY – TILLY – TILLY 1975 – TILLY, Charles – TILLY, Louise – TILLY, Richard: *The Rebellious Century 1830-1930*. Cambridge: Harvard University Press, 1975.

TOLNAY 1999 – Tolnay Gábor: Vita legelőügyben Dévaványa és Túrkeve között. In: *Tisicum: A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeum évkönyve, 11*. Szolnok: Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeum, 1996. 261-268.

TOLNAY 2004 – TOLNAY Gábor: *Föld, ember, törvény: Adatok, tények, következtetések Dévaványa mezőgazdaságának és mezőgazdasági népességének történetéből a XX. sz. első felében (1895-1950)*. Szolnok: Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2004.

TOLNAY 2005 – Tolnay Gábor: Az ellátatlanok gondozása Dévaványán a két világháború között. In: SZABÓ Sarolta szerk.: *Hagyomány és változás a népi kultúrában: Tanulmányok a hatvanéves Dám László tiszteletére*. Nyíregyháza: Szabolcs-Szatmár Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2005. 71-82.

TOLNAY 2006 – Tolnay Gábor: Egy nagyközség gazdálkodása a két világháború között. In: *Tisicum: A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeum évkönyve, 15*. Szolnok: Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeum, 2006. 165-170.

TÓTH 1941 – TÓTH Dezső: *A heves-nagykunsági egyházmegye múltja. I. köt.* Debrecen: s. n., 1941.

TÓTH 1942 – TÓTH Dezső: *A heves-nagykunsági egyházmegye múltja. II. köt.* Debrecen: s. n., 1942.

TÓTH 1963 – TÓTH István: *Földosztó mozgalom Szabolcs megyében (1867-1907)*. Budapest: Kossuth, 1963.

TÓTH 2000 – Tóth Eszter Zsófia: Klió és az oral history. *Múltunk* 12. évf. (2000.) 3. sz. 165-173.

TÓTH 2003 – Tóth Árpád: Az egyesületi szerveződés történeti vizsgálata: A kutatás tematikai irányai és a könyvtár nyomtatott dokumentumainak forrásértéke. In: KISS Bori, SÁNDOR Tibor szerk.: *Önszerveződő helyi társadalom: Történelmi változatok, új formák: A helyismereti könyvtárosok X. országos tanácskozása 2003. július 16-18.* Budapest: Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, 2003. 51-61.

TRAGIKUS 1936 – A dévaványai kaszáskeresztes mozgalom tragikus története. *Dévaványai Hírlap* 4. évf. (1936. május 10.) 19. sz. 3.

TRINGER 2001 – TRINGER László: *A pszichiátria tankönyve.* (2. kiad.) Budapest: Semmelweis Kiadó, 2001.

TURNER 1974 – Turner, Victor Witter: Social Dramas and Ritual Metaphors. In: s.: *Dramas, Fields and Metaphors: Symbolic Action in Human Society.* Ithaca (N. Y.): Correl University, 1974. 23-59.

TÜZ 1934 – Kopasz Béla: Tüz a korbácsunkba, epe a szánkba, hogy jobban fájjon. *Nemzeti Szociálista* 3. évf. (1934. július 1.) 23. sz. 2-3.

UDVARNOKY 2007 – Udvarnok Virág: Szóbeszéd vagy történelem? Az oral history értelmezési lehetőségei. *Replika* (2007. szept.) 58. sz. 27-33.

UJVÁRY 1965 – UJVÁRY Zoltán: Az aradi vértanúkról szóló dal műköltői eredetéhez. *Ethnographia* 76. évf. (1965.) 1. sz. 91-95.

UJVÁRY 1998 – Ujváry Zoltán: Az aradi vértanúk balladája. In: KRÍZA Ildikó szerk.: *Történelem és emlékezet: Művelődéstörténeti tanulmányok a szabadságharc 150. évfordulója alkalmából.* Budapest: Néprajzi Társaság, 1998. 109-114.

UJVÁRY 2002 – UJVÁRY Zoltán: Kossuth Lajos a népdalokban. *Honismeret* 30. évf. (2002.) 3. sz. 46-50.

ÚRNAK 1926 – BÖSZÖRMÉNY Zoltán: Az Úrnak szentelem In: uő: *A gálya prédikátora.* Budapest: Felvidéki Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Egyesülete, 1926. 5.

ÜZEN 1934 – Üzen Böszörmény. *Nemzeti Szociálista* 3. évf. 1934. augusztus 26. 1.

VAJDA 1935 – VAJDA Gyula szerk.: *Szolnok város és Jász-Nagykun-Szolnok vármegye címtára.* Szolnok: Faragó, 1935.

VAN GENNEP 2007 – VAN GENNEP, Arnold.: *Átmeneti rítusok.* Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet – PTE Néprajzi – Kulturális Antropológia Tanszék, 2007.

VARGA 1935 – Varga János: Ez országban semmi helyed... In: *Éljen Böszörmény! Kaszáskeresztes szabadságindulók.* Budapest: Kaszás Nyomda és Kiadványallat, 1935. 16-17.

VARGA 1992 – Varga Éva: „A cseperkekalap”: K. Pap János színművei. *Somogyi Múzeumok Közleményei* 9. évf. 1992. 233-248.

VASÁRNAP 1934 – Vasárnap Dévaványán. *Dévaványai Hírlap* 2. évf. 1934. április 15. 15. sz. 1.

VASS 1934 – Vass Albert: A Casino hivatása. *Dévaványai Hírlap* 2. évf. (1934. január 21.) 3. sz. 1-2.

VASVÁRI 1998 – Vasvári Zoltán: „Régen, régen volt a csata, de híre most is él...”: A szabadságharc népi kultuszának megnyilvánulásai Isaszegen a XX. században. In: KRÍZA Ildikó szerk.: *Történelem és emlékezet: Művelődéstörténeti tanulmányok a szabadságharc 150. évfordulója alkalmából*. Budapest: Néprajzi Társaság, 1998. 137-144.

VAYER 1952 – Vayer Lajos: A Kossuth-kultusz a magyar művészetben. In: *A Magyar Művészettörténeti Munkaközösség Évkönyve 1952*. Budapest: Művelt Nép, 1953. 7-23.

VEREBÉLYI 2004 – Verebéli Kincső: Ünnepek. In: PÓCS Éva szerk.: *Rítus és ünnep az ezredfordulón: Tudományos konferencia Marcaliban, 2002. május 13-15*. Budapest: L'Harmattan – Marcali Városi Helytörténeti Múzeum, 2004. 13-20.

VERES 2002 – VERES Sándor: *A Nagy-Sárréten élő nemesek története a Rákóczi-szabadságharc végétől a jobbágyság felszabadításáig: Szakdolgozat történelemből*. Kézirat. Budapest, 2002. (ELTE BTK Művelődéstörténet Tanszék tulajdonában.)

VÉRTESI 2004 – Vértesi Lázár: Oral history: A szemtanúként elbeszélt történelem lehetőségei. *Aetas*, 19. évf. (2004.) 1. sz. 158-172.

VIHAROS 1936 – Viharos tisztújító közgyűlés az Ipartestületben. *Dévaványai Hírlap*, 4. évf. (1936. március 1.) 6. sz. 3-4.

VIRÁGH 1968 – VIRÁGH Ferenc: *A Békés megyei agrárproletariátus és szegényparasztság kör-egyleti életéről, művelődéséről (1934-1944)*. Békéscsaba: Békés Megyei Tanács VB – Békéscsabai Városi Tanács VB, 1968.

VIRÁGH 1979 – VIRÁGH Ferenc: *Agrár- és agrárszocialista mozgalmak Békés megyében a dualizmus korában*. Békéscsaba: Békés Megyei Tanács V. B. Művelődésügyi Osztálya, 1979.

VIRÁGH 1986 – Virágh Ferenc: Az agrárszocializmus kölcsönhatásai a dél-alföldi régióban. In: SZABÓ Ferenc szerk.: *Agrárszocializmus Magyarországon: Az 1981. május 5-6-án Orosházán tartott tudományos ülésszak előadásai és hozzászólásai*.

Békéscsaba – Orosháza: Békés Megyei Tanács V. B. Tudományos-Koordinációs Szakbizottsága, 1986. 109-116.

VIRÁGH 1988 – VIRÁGH Ferenc: *A dél-alföldi radikális szegényparaszti küzdelmek gazdasági – társadalmi háttere a századfordulón*. Békéscsaba: Békés Megyei Tanács, 1988.

VITÉZ 1933 – [Vitéz Bajcsy-Zsilinszky Endre parlamenti felszólalása.] *Dérványai Hírlap* 1. évf. (1933. december 24.) 5. sz. 4-5.

VOLLY 1947 – VOLLY István: *Útik a rézdobot: 48-as népdalok, Kossuth-nóták, verbunkosok*. Budapest: Magyar Népi Művelődési Intézet, 1947.

VÖRÖS 1999 – Vörös Boldizsár: 1848-49 történelmi személyiségei 1918-19-ben. In: HUDI József – TÓTH G. Péter szerk.: *Emlékezet, kultusz, történelem: Tanulmányok az 1848/49-es forradalom és szabadságharc 150. évfordulója alkalmából*. Veszprém: Laczkó Dezső Múzeum – VEAB, 1999. 45-50.

WENZEL 1930 – WENZEL István szerk.: *Jász-Nagykun-Szolnok vármegye Trianon után*. Budapest: Dolezsál, 1930.

Z. NAGY 1965 – Z. NAGY Ferenc: *Ahogy én láttam...* Budapest: Gondolat, 1965.

ZSILINSZKY 1868 – ZSILINSZKY Mihály: *Kossuth Lajos a magyar nép szívében és költészetében*. Pest: s. n., 1868.